

Національна академія наук України
Інститут історії України

Наталя КОВПАНЕНКО

**АРХІТЕКТУРНО-МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА
НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ВІТЧИЗНЯНИХ
ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

Київ – 2013

УДК 930.1 (72+7) (477) "18/19"

Ковпаненко Наталя Григорівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Ковпаненко Н.Г.

Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України у вітчизняних історичних дослідженнях (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 309 с.

ISBN 978-966-02. 6538-7

У монографії розглядаються особливості розвитку історичних студій національної архітектурно-мистецької спадщини доби середньовіччя та раннього нового часу, які здійснювались у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Висвітлюється внесок у вивчення пам'яток художньої старовини та пов'язаних з ними проблем наукових товариств та архівних комісій, Всеросійських археологічних з'їздів, аналізуються наукові здобутки провідних вітчизняних учених.

Рецензенти:

доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України,
професор *О.П. Ресет*, доктор історичних наук, член-кореспондент
НАН України, професор *В.М. Даниленко*.

Відповідальний редактор:

доктор історичних наук, професор *В.І. Горбик*

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, Протокол № 7 від 26 травня 2012 р.

ISBN 978-966-02. 6538-7

© Н.Г. Ковпаненко, 2013

*СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ МОЇХ БАТЬКІВ
– КОВПАНЕНКО ГРИГОРІЯ СЕРГІЙОВИЧА
та ГАЛИНИ ТИХОНІВНИ –
присвячую*

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Становлення наукових студій культурного надбання України у контексті розвитку історичної науки	22
Розділ 2. Внесок наукових об'єднань і установ у вивчення пам'яток старовини	44
2.1. Діяльність наукових товариств Правобережної України у дослідженні вітчизняного культурного надбання	44
2.2. Роль наукових інституцій Слобідської, Лівобережної та Південної України у вивченні пам'яток старовини.....	78
Розділ 3. Архітектурно-мистецька спадщина України у дослідженнях вітчизняних учених	97
3.1. Внесок науковців Правобережної України у вивчення національного культурного надбання	97
3.2. Вітчизняна архітектурно-мистецька спадщина в працях учених Лівобережної, Слобідської і Південної України	149
Розділ 4. Проблеми висвітлення національної архітектурно-мистецької спадщини у матеріалах Всеросійських археологічних з'їздів	179
4.1. Основні напрями висвітлення пам'яток архітектури і мистецтва України на загальноросійських археологічних форумах кінця ХІХ ст.	179
4.2. Проблеми самотності національної архітектурно-мистецької спадщини у матеріалах Всеросійських археологічних з'їздів початку ХХ ст.	201
Післямова	224
Джерела та література.....	230
Іменний покажчик.....	296

ВСТУП

В сучасних умовах розбудови незалежної демократичної України спостерігаємо значну зацікавленість власним історичним минулим, посилення інтересу до проблем вивчення і збереження багатомістового культурного надбання. У контексті процесів національного відродження, зростання національної самосвідомості особливу увагу суспільства привертають ті часи і епохи, які пов'язані з боротьбою українського народу за незалежність, становленням нації, розквітом вітчизняної культури. Всебічне і об'єктивне вивчення як історії України в цілому, так і її окремих періодів, має ґрунтуватись на широкій і різноманітній джерельній базі. Унікальними джерелами, які дозволяють глибше пізнати національну історію та культуру як органічну складову світової цивілізації, є об'єкти архітектурно-мистецької спадщини.

До "золотого фонду" національних культурних цінностей належать пам'ятки зодчества і монументального мистецтва епохи середньовіччя і раннього нового часу, а саме: церковні, громадські, житлові споруди та пов'язані з ними твори живопису і скульптури, монументальні комплекси іконостасів, зразки меморіальної скульптури, об'єкти фортифікаційного (оборонного) мистецтва тощо. Вони є своєрідними історичними документами, інформаційно складними джерелами, які не тільки засвідчують певні події та явища, а й містять багатопланові відомості стосовно окремих аспектів минулого України та її народу, духовної і матеріальної культури. За сучасним законодавством пам'ятки архітектури і монументального мистецтва України є об'єктами нерухокої культурної спадщини. Згідно з класифікацією, прийнятою в джерелознавстві, ці види пам'яток відносять до речових (архітектурні споруди) та зображальних (твори образотворчого мистецтва) джерел історії¹.

Процеси національного відродження активізували у всіх регіонах сучасної України масштабні краєзнавчі студії, потужний пам'яткоохоронний рух, що є одним із дієвих чинників повернення історичної пам'яті та духовності, виховання патріотизму. Помітну роль в опрацюванні, збереженні і популяризації вітчизняних культурних скарбів відіграє підготовка „Зводу пам'яток історії та культури України” – багатотомного енциклопедичного видання, яке включає, крім історичних та археологічних об'єктів, пам'ятки архітектури, містобудування і монументального мистецтва. Підготовка "Зводу", що після здобуття Україною незалежності спирається на сучасну візію історичного процесу, здійснюється на нових ідеологічних та теоретико-методологічних засадах, сприяє не тільки збереженню окремих об'єктів, а й формуванню та введенню до наукового і суспільного обігу науково перевіреної інформації – джерельної основи для історичного пізнання минулого. Структура томів "Зводу" передбачає, окрім подання вичерпних відомостей щодо конкретних пам'яток культури, також виклад історії їх наукового дослідження у всіх областях України. Як виявилось у процесі роботи над виданням, ці питання, особливо стосовно об'єктів архітектурної і мистецької спадщини віддалених часів, в українській історичній науці студіювались недостатньо.

Опрацювання національного архітектурно-мистецького надбання доби середньовіччя та раннього нового часу з позицій сучасності, із застосуванням нових методологічних підходів, а також використання результатів цих досліджень не тільки у практичній пам'яткоохоронній діяльності, але й, що не менш важливо, у наукових студіях – історичних, джерелознавчих, мистецтвознавчих, архітектурознавчих тощо, потребує осмислення досвіду попередників, ознайомлення із здобутками національної історіографії та джерелознавства.

Вивчення історії наукових опрацювань архітектурно-мистецької спадщини як невід'ємної складової частини історичної думки необхідно також для реконструкції одного з найважливіших етапів у розвитку вітчизняної історіографії, який охоплює кінець XIX – початок XX століття. Хоча витоки інтересу до вітчизняних старожитностей сягають давніх часів, пред-

метом цілеспрямованих фахових студій об'єкти культурного надбання України стають лише у зазначений період – добу культурно-національного відродження, піднесення історичної науки, зростання національної самосвідомості, пошуків національної ідентичності. Таке дослідження, на нашу думку, сприятиме відтворенню більш повної і об'єктивної картини еволюції історичної науки в Україні в цілому.

Хоча численні витвори архітектури мистецтва минулого збереглися на теренах всієї України, але саме на землях Наддніпрянщини, яка в досліджуваний період входила до складу Російської імперії, зосереджені найвидатніші пам'ятки, створені в епоху Київської Русі і Української козацької держави, які були свідками важливих подій і явищ, матеріальним втіленням культурно-історичних процесів, що відбувались тут упродовж багатьох століть.

Інтерес науковців до питань, пов'язаних із вивченням вітчизняних архітектурно-мистецьких старожитностей, виявився ще в період появи перших публікацій на цю тему. Це засвідчують уміщені протягом 1880-х – початку 1910-х рр. в періодичних виданнях наукових товариств і часописах бібліографічні замітки, відгуки і рецензії переважно інформативного характеру, що супроводжували вихід друком розвідок Є. Редіна, Г. Павлуцького, Є. Сіцинського, М. Макаренка, М. Сумцова та деяких інших дослідників художньої старовини. Концептуальне значення для становлення історіографії досліджень вітчизняної архітектурно-мистецької спадщини мали, зокрема, аналітичні відгуки М. Грушевського на студії російських фахівців у галузі середньовічної культури – Д. Айналлова, Н. Кондакова (які на той час працювали в Україні), а також київського церковного історика та археолога П. Лашкарьова, присвячені художньому спадку Київської Русі². Так, у відгуку на праці Н. Кондакова М. Грушевський зазначив новизну і важливість розроблюваної теми, позитивно оцінив головні результати студіювань давньоруських пам'яток, проведені у 1860–1890-х рр. російськими науковцями. Водночас він вказав на значення робіт П. Лашкарьова, монографія якого про українські церкви започаткувала, на думку вченого, дослідження давньоруської

архітектури українськими науковцями. М. Грушевському належить і перший, хоча й побіжний, загальний історіографічний огляд опрацювань старожитностей княжої доби, який окреслив коло дослідників, які здійснили найпомітніший внесок у розробку питання, а також бібліографічний перелік найважливішої літератури з цієї тематики³.

В дорядянській історіографії наявна ціла низка публікацій, присвячених визначним історикам-дослідникам старожитностей, які видавались найчастіше до їх ювілеїв та інших роковин. В цих статтях і брошурах висвітлювався життєвий шлях та творчі здобутки науковців, але дослідження в галузі вивчення пам'яток вітчизняної архітектурної і мистецької старовини як правило не згадувались. Винятком є стаття Є. Редіна до ювілею М. Петрова, в якій робота київського вченого у сфері музеєзнавства і церковної археології віднесена до основних напрямів його наукової творчості⁴. Автор високо оцінив відповідні праці М. Петрова, особливо зазначивши той факт, що вони базувались не тільки на писемних джерелах, а й на результатах безпосереднього ознайомлення з пам'ятками. Окремі аспекти багатогранної діяльності самого Є. Редіна, зокрема з вивчення візантійського і пов'язаного з ним давньоруського мистецтва, церковних старожитностей Слобожанщини, коротко розглянуті у статтях М. Сумцова, Д. Айналова, спеціальному збірнику Харківського історико-філологічного товариства, цілком присвяченому пам'яті ученого⁵.

У періодиці кінця XIX – початку XX ст. досить широко висвітлювалась робота Всеросійських археологічних з'їздів, значення яких для розвитку історичної науки високо оцінювали вже сучасники. Так, у статті Є. Редіна міститься стислий огляд роботи перших дванадцяти з'їздів у зв'язку з історією Імператорського Московського археологічного товариства (далі – Московське археологічне товариство) та діяльністю їх багаторічного організатора і очільника – графа С. Уварова, наголошено на значенні цих зібрань для розвитку вітчизняних гуманітарних наук, в тому числі для вивчення речових старожитностей⁶. Оглядову інформацію щодо окремих аспектів опрацювання монументальних пам'яток України на Одеському,

Чернігівському, Катеринославському, Київському (1899 р.) з'їздах подано в оглядах М. Султанова і Є. Редіна, статтях О. Білецького, Є. Кузьміна, М. Макаренка⁷. У розвідці І. Каманіна уміщено деякий фактологічний матеріал стосовно вивчення пам'яток культури членами Історичного товариства Нестора-літописця в Києві⁸.

У фундаментальній монографії В. Іконникова „Спроба російської історіографії” (К., 1891–1908), яка підсумовує певний етап у розвитку історіографії, джерелознавства, допоміжних історичних дисциплін в Росії та в Україні, про історію студіювання вітчизняної архітектурно-мистецької спадщини не йдеться, хоча певну увагу приділено окремим методологічним аспектам опрацювання речових і художніх старожитностей як історичних джерел.

У 1900–1910-х рр. на тлі загального підвищення інтересу до минулого України та її культури, посилення громадського руху за вивчення і збереження вітчизняної старовини, кількісного зростання наукових досліджень, з'явилися перші історичні розвідки узагальнюючого характеру про церковну архітектуру та живопис козацько-гетьманської доби, автори яких підводили, хоча й дуже коротко, певні підсумки попередніх студій. Стислий критико-бібліографічний огляд публікацій щодо візантійської та давньоруської спадщини уміщений в роботі Є. Редіна⁹, одна з перших бібліографій з питань української художньої культури всіх історичних епох – у статтях М. Сумцова¹⁰.

К. Широцький у розвідці "Українська штука за часів старокнязівських та її виучення" (К., 1918), наголошуючи на важливості опрацювання пам'яток архітектури і мистецтва для історичної науки, спробував узагальнити окремі результати багаторічних студій давньоруської спадщини, визначити актуальні дослідницькі завдання, а також вперше порушив питання про необхідність створення історіографічних праць, присвячених науковим дослідженням у цій галузі¹¹. Учений виокремив декілька етапів у їх розвитку від XVII до початку XX ст., акцентував на значенні виробленого у другій половині XIX ст.

порівняльно-історичного методу для аналізу культурно-художніх явищ середньовіччя.

Низку важливих аспектів процесу формування історичних поглядів на проблему генези і еволюції архітектури українських дерев'яних церков було висвітлено у статті Д. Щербаківського¹². Написана в жанрі критико-бібліографічного дослідження, вона подає досить повний огляд існуючої на той час наукової літератури з цього питання, містить високу оцінку діяльності створеної при Історичному товаристві Несторалітописця Комісії по опису старожитностей України.

На початку 1920-х рр. у некрологах та статтях, присвячених пам'яті К. Широцького, М. Петрова, Г. Павлуцького, В. Модзалевського, зазначено непересічний внесок цих визначних учених у справу вивчення і збереження пам'яток національної культури¹³. Окремі грані наукової праці О. Лазаревського по дослідженню вітчизняної художньої старовини детально висвітлено у статті К. Лазаревської¹⁴.

Зміна політичної ситуації в країні, згортання політики українізації, фактичне знищення наприкінці 1920–1930-х рр. української історичної та мистецтвознавчої шкіл призвело до майже повного припинення опрацювань середньовічної спадщини українськими науковцями, замовчування й негативного тлумачення здобутків "старої науки". Були репресовані цілий ряд провідних учених як старшого, так і молодшого покоління, які розробляли національну історико-культурну проблематику, зокрема, М. Макаренко, Є. Кузьмін, Ф. Шміт, С. Таранушенко, Ю. Сіцінський, Ф. Ернст, Д. Щербаківський. Ще на початку 1920-х рр. з України емігрували В. Щербаківський, Н. Кондаков, Д. Антонович. Згубно вплинули на долю національної спадщини та її дослідників жорсткий політико-ідеологічний прес, нігілістична політика влади в пам'яткоохоронній сфері, зокрема, оцінки пам'яток за класовою шкалою, широка антирелігійна кампанія, наслідком чого стало не тільки зняття з обліку, а й масове руйнування й нищення об'єктів старовини, насамперед, сакральної архітектури і пов'язаних з ними творів образотворчого мистецтва. В усіх узагальнюючих виданнях радянського періоду з історії та історіографії України, позна-

чених відвертою тенденційністю, інформація про студії архітектурно-мистецького надбання практично відсутня. У більшості праць нечисленних науковців, які спеціалізувались на вивченні художньої культури середньовічної та ранньомодерної України, до другої половини 1980-х рр. бракувало не тільки історіографічних оглядів, а й навіть посилань на роботи своїх попередників.

Упродовж 1930-х і частково 1950-х рр. історико-археологічні та мистецтвознавчі дослідження визначних середньовічних пам'яток Києва, реставраційні роботи проводились переважно під керівництвом російських фахівців, що традиційно розглядали ці об'єкти як історичне надбання Росії. Певні напрацювання київських наукових інституцій та окремих істориків ХІХ ст. по вивченню видатних давньоруських споруд розглянуті, в межах авторських завдань, у відомій монографії російського археолога М. Каргера "Стародавній Київ" (М.-Л., 1958–1961), який упродовж майже двох десятиліть досліджував київські пам'ятки¹⁵.

Студії вітчизняної спадщини зусиллями українських науковців дещо пошквалились у повоєнний час, що було пов'язано, зокрема, з плідною діяльністю науково-дослідних інститутів у складі створеної у 1945 р. Академії архітектури УРСР, очолюваної відомим архітектором, академіком В. Заболотним. Матеріали, зібрані вченими кінця ХІХ – початку ХХ ст., були частково використані у перших фундаментальних виданнях з історії української художньої культури – "Нарисах історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період)" (К., 1957) та "Історії українського мистецтва" (К., 1967–1968, т. 2, 3). У відповідних розділах цих праць йдеться про деякі результати дореволюційних студіювань середньовічної та ранньомодерної історико-художньої спадщини України, названі окремі "забуті" імена, наведено бібліографію. Водночас в них присутні фактологічні неточності, критика робіт „буржуазних націоналістів”, зокрема, М. Грушевського¹⁶.

У часи "хрущовської відлиги" питання важливості наукових досліджень пам'яток архітектури і образотворчого мистецтва, їх активного залучення до вивчення різних аспектів історії

середньовічної України порушували відомі медієвісти М. Брайчевський, О. Компан, Р. Юра¹⁷.

У 1970–1980-х рр. у деяких працях з історії мистецтва, археології, етнографії з'являються згадки про вчених кінця XIX – початку XX ст., наголошується на їх внеску у розробку конкретної проблематики, яка цікавить авторів. Так, імена київських істориків М. Петрова і С. Голубева як кращих дореволюційних фахівців з історичної топографії міста (з вивченням якої були пов'язані дослідження архітектурних пам'яток) згадуються у монографії П. Толочка¹⁸. Невеличкий нарис з історії опрацювання давньоруських архітектурних споруд Києва уміщений в книзі Ю. Асєєва¹⁹.

У монографії про життєвий і творчий шлях Д. Яворницького, її автор – етнограф М. Шубравська – висвітлила окремі аспекти роботи науковця по вивченню запорозької старовини²⁰. О. Коваленко у дисертації, присвяченій джерелознавчій спадщині В. Модзалевського, певною мірою охарактеризував його творчий доробок і як мистецтвознавця²¹. Цьому ж науковцю належить стаття, в якій, у контексті розвитку історичних студій на Чернігівщині, висвітлено роботу XIV Археологічного з'їзду, в тому числі стосовно опрацювання місцевих архітектурних пам'яток²².

Актуальні завдання сучасної науки щодо пізнання вітчизняних культурних цінностей у світлі наукового доробку Ф. Шміта, питання внеску М. Макаренка у створення джерельної бази історії українського мистецтва порушувались у статтях В. Пуцка²³. Завдяки публікаціям С. Білокона були повернені до широкого громадського загалу імена маловідомих на той час дослідників національної культури Є. Кузьміна, К. Широцького та деяких інших вчених²⁴.

Серед академічних узагальнюючих видань другої половини 1980-х рр. вирізняється монографія „Допоміжні історичні дисципліни: історіографія і теорія” (К., 1988), підготовлена співробітниками Інституту історії АН УРСР, яка містить статтю, присвячену іконографії, у зв'язку з чим вперше згадується ім'я видатного історика й археолога Н. Кондакова²⁵.

Серед нечисленних публікацій науковців української еміграції заслуговують на увагу праці В. Січинського, зокрема, його монографія „Історія українського мистецтва” (1956), яка уміщує історіографічний огляд праць ряду "заборонених" дорадянських вчених-дослідників церковного будівництва. Йому ж належить хоча й коротка, але змістовна розвідка, де вперше зроблено спробу розкрити внесок М. Грушевського у вивчення пам'яток української художньої культури²⁶. На значенні робіт Є. Редіна для студіювання мистецької спадщини Слобожанщини наголошується у статті С. Наріжного, в якій подано огляд різнобічної діяльності Харківського історико-філологічного товариства²⁷.

Окремі аспекти історії наукових опрацювань давньоруської культурно-художньої спадщини знайшли висвітлення у двох монографіях російських авторів. Деякі особливості вивчення пам'яток монументального живопису в XIX ст., зокрема, Н. Кондаковим, Є. Редіним, Д. Айналовим, а також певною мірою А. Праховим і М. Петровим (як музеєзнавцем), в контексті еволюції російського мистецтвознавства, розглянуто у праці Г. Вздорнова²⁸. У книзі Т. Славіної, присвяченій становленню історико-архітектурної науки в Росії, наголошується на значенні методики досліджень середньовічних пам'яток зодчества, виробленої П. Лашкар'євим²⁹. У названих виданнях діяльність учених розглядається виключно з точки зору їх внеску в російську науку, але вони охоплюють цікавий фактологічний матеріал, дають певне уявлення щодо окремих аспектів тих загальних процесів, які відбувались в другій половині XIX – на початку XX ст. у Російській імперії в сфері історичних знань, пам'ятко-охоронної і музейної справи тощо.

Період 1990–2000-х рр. позначений кардинальною переоцінкою як загальних тенденцій розвитку української історичної науки досліджуваного періоду, так і доробку окремих учених, діяльності наукових інституцій. Значний внесок у створення нової концепції еволюції національної історіографії, джерелознавства, історичного краєзнавства другої половини XIX – початку XX ст. становлять, зокрема, праці Я. Верменич, І. Войцехівської, О. Гуржія, Я. Дашкевича, М. Дмитрієнко,

Я. Калакури, О. Кіяна, І. Колесник, В. Короткого, В. Матях, О. Реєнта, В. Сарбея, В. Смолія, С. Стельмаха, Ю. Пінчука, М. Потульницького, П. Тронька, В. Ульяновського та ряду інших дослідників.

Деякі теоретичні й історичні аспекти вивчення і збереження пам'яток історії та культури в Україні знайшли висвітлення в окремих розділах колективних монографій "Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження" (1998), "Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України" (1999), "Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика" (2007), двотомному збірнику „Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України”, підготовлених співробітниками Центру „Зводу пам'яток історії та культури України” Інституту історії України НАН України³⁰.

Упродовж двох останніх десятиліть спостерігається бурхливий розвиток історико-краєзнавчих і регіонально-історичних досліджень (в рамках яких, як відомо, часто здійснюються роботи по виявленню і вивченню місцевих пам'яток). Концептуальне значення для пізнання тенденцій розвитку таких опрацювань у XIX–XX ст., їх методологічних особливостей мають монографії і статті П. Тронька і Я. Верменич³¹. Науковці виявляють також підвищений інтерес до історії товариств та установ історико-краєзнавчого спрямування, які функціонували в останній третині XIX – на початку XX ст., Всеросійських археологічних з'їздів. Важливий фактологічний матеріал щодо пам'яткознавчої роботи наукових інституцій України міститься в монографіях і статтях С. Заремби³². Особливості розвитку пам'яткознавства на Харківщині розглянуті в дисертаційному дослідженні В. Романовського³³. Загальна характеристика історико-краєзнавчої і пам'яткоохоронної діяльності низки громадських структур Києва та регіональних наукових центрів подана у базованих на значному документальному матеріалі працях І. Гирича, В. Горбика, Г. Денисенко, Л. Федорової, Л. Баженова (Правобережна Україна), Т. Григор'євої (Південна Україна), А. Непомнящого (Крим)³⁴. Але науковий доробок окремих інституцій в галузі досліджень архітектурно-мистецьких цінностей у цих працях спеціально не вивчається.

У публікаціях О. Коваленка, Г. Кураса, В. Малиневської, дисертації і статтях Л. Яснорської розглянуто основні етапи розвитку історико-регіональних студій на Північному Лівобережжі України і в цьому контексті охарактеризовано роботу місцевих наукових осередків, акцентовано на їх ролі у збереженні й вивченні пам'яток архітектури і мистецтва краю³⁵. Цінний матеріал щодо історії охорони та дослідження визначних пам'яток середньовічного зодчества Волині містить ґрунтована на великому документальному матеріалі монографія С. Гаврилук³⁶.

Окремі аспекти діяльності Київського церковно-археологічного товариства з вивчення давньоруських сакральних споруд, в контексті розробки церковної історії, розкриті у низці праць К. Крайнього, що вирізняються широким залученням архівних джерел³⁷. Йому ж належить монографія, присвячена життю і творчості ряду визначних, але маловідомих до останнього часу істориків Києво-Печерської лаври³⁸. У цих публікаціях автор висвітлює історію дослідження вченими церковних пам'яток Києва, але майже не аналізує їх наукових праць. У дисертації і статтях І. Карсим розглянуто розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., охарактеризовано вклад низки церковно-археологічних товариств і комісій Наддніпрянщини, а також археологічних з'їздів у студіювання питань історії церкви, вивчення й охорону релігійних пам'яток, але переважно рухомих³⁹. Деякі важливі аспекти роботи губернських вчених архівних комісій України по збереженню пам'яток церковної архітектури простежені у дисертації та публікаціях І. Симоненка⁴⁰.

Протягом останніх років відбувається активний процес „реабілітації” і поглибленого вивчення діяльності та наукового доробку визначних істориків кінця XIX – початку XX ст., серед іншого й тих, котрі розробляли питання середньовічної художньої культури, вивчали пам'ятки національної спадщини. Публікуються віднайдені в архівах творчі матеріали вчених, перевидаються їх деякі праці, які на сьогодні стали бібліографічною рідкістю. Біографічні нариси про трагічну долю ряду „забутих” фахівців з історії вітчизняної культури та

новітня оцінка їх діяльності уміщені в збірнику статей „Репресоване краєзнавство”⁴¹. Грунтовну монографію про життя і творчість історика й мистецтвознавця Ф. Шміта опублікував В. Афанасьєв⁴². Він висвітлив, зокрема, перший – „харківський” період біографії науковця, проте не аналізував його праць з художньої культури Київської Русі. Цьому ж автору належить стаття про київського історика мистецтва Г. Павлуцького, що є однією з перших спроб неупередженої оцінки творчого доробку вченого, в тому числі в опрацюванні архітектурної спадщини України⁴³. В монографіях Д. Макаренка, статтях і розвідках І. Вінокура і В. Корнілова, В. Вечерського, Ю. Коренюка, Н. Ковпаненко, А. Пучкова, І. Удріс, В. Ульяновського⁴⁴, в дисертаціях М. Бухальської, Л. Іваневич, А. Трембицького, Р. Філиппенка досліджуються життя, громадська та наукова діяльність таких визначних дослідників як Є. Сіцінський, О. Новицький, Д. Айналов, А. Прахов, Ф. Шміт, Г. Павлуцький, М. Петров, М. Макаренко, В. Щербаківський, Є. Редін, К. Широцький, простежені окремі аспекти розробки ними пам’яток вітчизняної художньої культури⁴⁵. Питання внеску М. Грушевського у вивчення проблем культурного надбання України порушується у статтях В. Вечерського, Г. Логвина, О. Сидора, О. Мацюка, уміщених у збірнику матеріалів Міжнародної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження вченого⁴⁶.

Останнім часом з розвитком джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін відроджується ставлення до архітектурних і мистецьких пам’яток як до важливих історичних джерел, у зв’язку з чим цілком закономірним є звернення до досвіду дорадянських науковців. У ґрунтовних працях В. Сарбея і Л. Москвич, які висвітлюють життєвий шлях та різнобічну творчу спадщину О. Левицького, звернено увагу на його активну діяльність у вивченні і охороні пам’яток архітектурної спадщини України⁴⁷. В монографії і статтях М. Палієнко, яка порушує окремі питання історії розвитку іконографії як спеціальної історичної дисципліни, зазначено роль О. Лазаревського як ініціатора публікацій таких матеріалів в часописі „Киевская старина”⁴⁸. Про використання вченим пам’яток портретного живопису в якості важливого джерела генеалогічних

досліджень йдеться у статті М. Дмитрієнко та О. Походящої⁴⁹. Основні етапи історії студіювання пам'яток давньоруського живопису Київської Софії у контексті вивчення історичної проблематики монументального комплексу собору, а також науковий доробок П. Лебединцева проаналізовані у працях Н. Нікітенко⁵⁰.

Цінний фактичний матеріал зосереджено у низці праць, в яких розробляються окремі аспекти становлення мистецтвознавства в Україні досліджуваної доби. У монографіях і статтях С. Побожія та О. Павлової охарактеризовано внесок викладачів Харківського університету в розвиток науки про мистецтво, в тому числі вітчизняне⁵¹, у дисертації і розвідках О. Сторчай досліджується мистецька освіта в Університеті Св. Володимира в Києві, і в цьому контексті простежено викладацьку та наукову діяльність А. Прахова⁵². Особливості еволюції історико-краєзнавчих та мистецтвознавчих опрацювань на Полтавщині, і, серед іншого, студії В. Щербаківського з питань української архітектурної спадщини проаналізовано у змістовних публікаціях В. Ханка⁵³. Розгляд окремих проблем історії мистецтвознавства в цілому, в тому числі періоду національного відродження початку ХХ ст., містять праці С. Білоконя, хоча наукові інтереси дослідника зосереджені переважно на проблемах розвитку цієї науки упродовж 1917–1930-х рр.⁵⁴

У першому і поки що єдиному в Україні навчальному посібнику, присвяченому минулому української науки про мистецтво (пізніше перевиданому як монографія), його автори – І. Удріс і Є. Антонович, розглянувши окремі аспекти творчої спадщини ряду провідних науковців київської школи кінця ХІХ – початку ХХ ст., зробили спробу охарактеризувати процес складання концепції історії українського мистецтва у вітчизняному мистецтвознавстві⁵⁵. У виданні зазначено зв'язок розвитку тогочасної науки з національним відродженням України, піднесенням українознавства, акцентовано на ролі Всеросійських археологічних з'їздів, часопису "Киевская старина" та деяких інших періодичних видань у розвитку вітчизняних мистецтвознавчих досліджень. Проте робота написана на обмеженій джерельній базі, з причини недостатньої розробленості

теми не позбавлена ряду фактологічних неточностей і спірних тверджень, зокрема, недооцінено роль наукових товариств в опрацюванні пам'яток української художньої старовини.

Діяльність археологічних з'їздів, які відбулись в Україні, досліджується у статтях Г. Швидько, дисертації О. Каковкіної, брошурі С. Юренко⁵⁶, проте автори висвітлюють лише краєзнавчі і суто археологічні аспекти їх роботи. Питання внеску Харківського археологічного з'їзду у вивчення пам'яток художньої старовини Слобожанщини, переважно церковної, порушується у статтях С. Побожія, О. Павлової, В. Скирди⁵⁷.

У низці наукових розвідок автора зроблено спробу систематизувати і узагальнити науковий доробок вітчизняних інституцій та археологічних з'їздів у галузі студіювання пам'яток художньої старовини України, дослідити внесок ряду провідних істориків у розробку проблем, пов'язаних з національною архітектурно-мистецькою спадщиною⁵⁸.

Таким чином, як засвідчив історіографічний огляд літератури, спеціальні праці з історії становлення й розвитку досліджень архітектурно-мистецької спадщини України доби середньовіччя і раннього нового часу, які відбувались в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття, відсутні. Певне висвітлення отримали лише окремі аспекти проблеми і, як правило, в межах конкретних авторських завдань. Переважну більшість існуючих публікацій становлять біографічні студії, присвячені висвітленню життя і діяльності тих науковців, які у досліджуваний період спеціалізувались на питаннях художньої культури. Коло цих учених досить обмежене, окремі аспекти їх творчого доробку розглядаються переважно фаховими мистецтвознавцями, найчастіше – в контексті творчості самого вченого та розвитку мистецтвознавчої науки, а не в межах загальної історіографії. Наукова спадщина вітчизняних наукових інституцій та археологічних з'їздів у галузі опрацювань архітектурно-мистецької спадщини України спеціально не досліджувалась. Залишаються недостатньо з'ясованими основні соціокультурні чинники становлення наукових студій культурно-художньої спадщини в Україні, зв'язок останніх з еволюцією вітчизняної історичної науки, не визначено місце цих опрацювань в загальному історіографічному процесі.

Отже, вивчення історії досліджень національної архітектурно-мистецької спадщини доби середньовіччя і раннього нового часу як цілісного явища, в контексті розвитку вітчизняної історичної думки кінця XIX – початку XX ст., визначення їх ролі у розробці питань історії та культури України уявляється досить актуальним.

Джерельна база монографії представлена різноманітним комплексом опублікованих та архівних матеріалів. Основний її корпус складають наукові студії вітчизняних істориків кінця XIX – початку XX ст. Наддніпрянської України (всього понад 600 публікацій), в яких висвітлюються питання, пов'язані з національною архітектурно-мистецькою спадщиною доби середньовіччя і раннього нового часу, а саме: праці монографічного характеру, брошури, статті, публікації документів. Окрему групу становлять нариси науково-популярного характеру, лекційні курси, історіографічні та бібліографічні огляди, рецензії тощо.

Головними джерелами для вивчення діяльності наукових товариств, губернських вчених архівних комісій в галузі опрацювання пам'яток старовини, є їх власні видання. В численних „Трудах”, „Сборниках”, „Летописях”, „Чтениях” уміщені наукові розвідки і повідомлення членів цих інституцій, описи пам'яток, протоколи засідань, щорічні звіти, відомості про археологічні та історико-архітектурні дослідження, експедиції, участь у наукових з'їздах тощо. Окрему групу джерел складають праці співробітників цих товариств і установ, присвячені історії їх заснування і діяльності.

Основними джерелами для опрацювання проблем висвітлення національної архітектурно-мистецької спадщини на Всеросійських археологічних з'їздах слугували їхні видання, а саме: „Труды” шести наукових форумів, що були скликані на теренах України (16 томів), матеріали їх підготовчих комітетів (4 томи), каталоги виставок старожитностей, які влаштовувались при з'їздах. Ці видання містять розроблені науковцями спеціальні програми досліджень, детальну інформацію про підготовчі роботи, які проводились у передз'їздівський період в різних регіонах країни, протоколи засідань підготовчих

комітетів, а також окремих відділень, які працювали на з'їздах, тексти оприлюднених доповідей і повідомлень тощо. Цінними джерелами є також публікації вчених – безпосередніх учасників з'їздів, в яких висвітлюються окремі аспекти різнобічної діяльності останніх.

Важливу частину джерельної бази роботи склали матеріали українських та всеросійських періодичних видань кінця XIX – початку XX ст., передусім журналу "Киевская старина", а також часописів "Археологическая летопись Южной России", "Україна", "Сяйво", "Искусство и художественная промышленность", "Искусство в Южной России", "Літературно-науковий вісник", "Зодчий", "Старые годы" та ін. На їх сторінках друкувались не тільки наукові і науково-популярні статті та розвідки щодо культурних цінностей України, документальні матеріали, бібліографічні огляди, а й уміщувались відомості про діяльність наукових інституцій, археологічних з'їздів, проведення пам'яткознавчих досліджень і т.п.

Окрім опублікованих джерел, в монографії використано архівні матеріали. Переважну більшість з них становлять різноманітні документи, які висвітлюють деякі маловідомі аспекти роботи наукових осередків, діяльності окремих учених у галузі вивчення пам'яток. Серед них найціннішими є джерела особового походження – біографічні і творчі матеріали науковців, зокрема, підготовчі матеріали до наукових праць, літографовані курси лекцій, щоденникові записи та ін., частина яких вводиться до наукового обігу вперше. Опрацьовано і використано документи, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, Державного архіву міста Києва, Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України та Центрального державного архіву громадських об'єднань.

В опрацюванні теми окрему важливу групу склали друковані і неопубліковані джерела мемуарного характеру: автобіографії, спомини відомих учених і діячів культури, листування.

Метою дослідження є узагальнення і комплексний системний аналіз історичних досліджень архітектурно-мистецької спадщини доби середньовіччя і раннього нового часу, що проводились у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. зусиллями наукових товариств і установ, Всеросійських археологічних з'їздів, окремих учених, визначення їх внеску у розробку питань національної історії та культури.

Територіальними межами роботи є українські землі, які перебували на той час у складі Російської імперії. Це обумовлене тим, що саме на цих теренах були розташовані пам'ятки архітектурно-мистецької спадщини, які у досліджуваній період найбільше студіювались вітчизняними ученими. До того ж історіографія цих регіонів була фактично складовою частиною загальноросійської, тоді як історична наука Західної України була тісно пов'язана з австрійською та польською історіографіями, а тому мала свої особливості розвитку.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець XIX – початок XX ст. – час становлення в Україні цілеспрямованих студій архітектурно-мистецької спадщини доби середньовіччя і раннього нового часу. Верхня хронологічна межа (1914 р.) зумовлена початком Першої світової війни, що спричинило згортання і зміну напрямків діяльності наукових товариств і губернських вчених архівних комісій, припинення роботи Всеросійських археологічних з'їздів.

РОЗДІЛ І.

СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВИХ СТУДІЙ КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Серед багатомістового культурного надбання України особливе місце належить архітектурно-мистецькій спадщині доби середньовіччя і раннього нового часу. Цей тривалий історичний період, упродовж якого виникли і розпалися перші державні утворення – Київська Русь і Українська козацька держава, було прийнято нову релігію – християнство, сформувались основи української нації, був позначений інтенсивним розвитком зодчества і найвищим розквітом монументальних видів образотворчого мистецтва. Визначні художні й архітектурні пам'ятки того часу тісно пов'язані з історичним життям народу і держави. Вони не тільки засвідчують певні історичні події і явища, але й концентрують у собі культурні досягнення доби, віддзеркалюють соціально-економічне життя суспільства, його провідні цінності і ідеї, особливості світогляду, релігійні уявлення, естетичні уподобання тощо, а відтак є важливими речовими та зображальними джерелами з історії України.

Інтерес до різноманітних пам'яток вітчизняної культурно-художньої спадщини сягає часів Київської Русі⁵⁹. Згадки про окремі давньоруські старожитності та їх описи як матеріальне свідчення описуваних історичних подій і осіб, відомості про будівництво окремих міст, церков, монастирів містять писемні джерела – літописи, монастирські хроніки, агіографічна література, документи та історичні праці XI–XVII ст.

Українські середньовічні споруди та їх мистецьке оздоблення, викликали захоплення мандрівників, які відвідували

Україну упродовж XVI – першої половини XVII ст. Так, Р.-Е. Лясота, Р. Гейденштейн, Г.-Л. Боплан та інші іноземці залишили, зокрема, описи Києва та споруд Верхнього міста – Софійського собору, Золотих воріт, Михайлівського Золотоверхого собору та монастиря, руїн Золотих воріт⁶⁰. Унікальним джерелом з історії середньовічної української спадщини є описи пам'яток монументальної архітектури Києва та інших українських міст, складені архідиакном Павлом Алепським, який у 1650-х рр. супроводжував антіохійського патріарха Макарія в його подорожі по Росії та Україні⁶¹.

Звернення до витоків національної культури представників освіченого українського суспільства спостерігалось упродовж XVII–XVIII ст. Так, у першій половині XVII ст. в Україні зростає зацікавленість минулим і святинами княжої доби. Свідома орієнтація на давньоруські культурні традиції була пов'язана з національно-визвольним рухом, активізацією боротьби проти унії та католицизму за релігійну і духовну незалежність. Уже з середини XVI ст. поширились роботи по відновленню давньоруських церков. На початку XVII ст. за ініціативою Київського митрополита Петра Могили, у рамках політично спрямованої програми відновлювальних робіт, за участю італійського архітектора О. Манчіні, були відбудовані найвеличніші храми Давньої Русі, зруйновані татаро-монгольською навалою – Кирилівська церква, Успенський собор на Подолі, Михайлівський собор Видубецького монастиря, церква на Берестові, Софійський собор, за допомогою італійських та грецьких майстрів реставровано їх живопис⁶². У 1635–1636 рр. були проведені і перші археологічні роботи – розкопки руїн Десятинної церкви.

У XVII ст. минуле головних церковних осередків та найвищих пам'яток, передусім, київських, стала предметом низки трактатів і публікацій українських церковних істориків, які гуртувалися навколо Києво-Могилянської академії⁶³. Відомості про архітектурно-мистецькі старожитності Києва княжої доби містили праці визначних вітчизняних істориків, церковних і культурних діячів Атанасія Кальнофойського, Іннокентія Гізеля, Сильвестра Косова. Історико-культурна спадщина Чернігівщини в другій половині XVII ст. перебувала у полі зору

членів культурно-освітнього гуртка, очолюваного чернігівським архієпископом, культурним діячем і письменником Лазарем Барановичем. Відомості з давньої історії міста та його монастирів містились у працях архімандрита, богослова й письменника Іоанікія Галятовського, церковного і культурного діяча Д. Туптала (Димитрія Ростовського)⁶⁴.

У XVIII ст. накопичення первісних відомостей про нерухомі пам'ятки України відбувалось у межах державознавства. Згідно указів Петра I про збирання джерел для вивчення історії держави, на початку століття по всій Російській імперії розпочався первісний збір історичних і географічних матеріалів. У першому найбільш повному історико-географічному та економіко-статистичному описі країни – "Квітучий стан Всеросійської держави" І. Кирилова (1727) подано, серед іншого, опис Київської губернії та Києва, в тому числі дані про оборонні споруди, місцезнаходження храмів і монастирів⁶⁵. Інформація про вітчизняні старожитності збиралася й згідно указу Сенату 1760 р. у рамках створення нового атласу Російської імперії, а також у межах складання статистико-географічних описів, започаткованих експедиціями Академії наук 1768–1774 рр. У 1780-х рр. короткі відомості про історію міст та їх пам'ятки були включені до статистично-топографічних описів Чернігівського, Новгород-Сіверського і Київського намісництв, які створювались за програмою всебічного опису України – "Малоросії" Ф. Туманського, у зв'язку з запровадженням на Лівобережній Україні загальноросійського адміністративно-територіального устрою⁶⁶. Певні відомості про будівництво давньоруських міст, архітектуру окремих споруд містять також праці провідних російських істориків XVIII ст. В. Татищева і А. Шльоцера, які заклали основи трактування історичного минулого Росії. Зверненню уваги до давньоруської спадщини, і особливо до пам'яток монументального малярства, сприяла діяльність М. Ломоносова.

Наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. в Україні започатковуються національне відродження. Зростання зацікавленості власним минулим і старовиною серед нащадків козацької старшини, антикварний рух, збирання колекцій впли-

вали на розвиток історичної науки. Під певним впливом французького просвітництва та німецької передромантичної філософії в історичній свідомості почала формуватися ідея національної самобутності⁶⁷. В українській історіографії підвищився інтерес до історії суспільства, культури, минулого рідного краю, збагатилася джерельна база історичних студій.

Пам'ятки Київської Русі в контексті розроблення історії української церкви вивчали Київський митрополит Самуїл Миславський і ректор Києво-Могилянської академії, єпископ Іриней Фальковський. В 1791 р. в типографії Києво-Печерської лаври було надруковано "Краткое описание Киево-Печерской лавры", а 1795 р. – брошуру "Достопамятные древности в Киеве", де вперше були не тільки перераховані, а й коротко описані всі визначні архітектурні споруди міста, робилася спроба встановити ступінь їх давності та історичне значення.

У першій половині XIX ст. під впливом нових історичних умов посилились національно-патріотичні настрої, прагнення народів усвідомити свою історію, духовні і культурні витоки. Початок XIX ст. в Європі ознаменувався підвищеною увагою до національних традицій, фольклору, культури загалом. Епоха Наполеонівських війн стала потужним каталізатором піднесення суспільного патріотизму як основи розвитку національних держав⁶⁸. Зростання національної самосвідомості, прискорення темпів розвитку історичної науки призвело до посилення уваги до національного минулого. З розповсюдженням ідей романтизму, історичної самобутності, значно підвищився суспільний інтерес до давніх періодів історії людства, в тому числі доби середньовіччя. У цей час у країнах Європи розпочинаються цілеспрямовані пошуки і вивчення місцевих, національних старожитностей. Серед останніх особливу увагу привертала пам'ятки архітектури, які збереглися в багатьох зразках⁶⁹. В Російській імперії зароджується масовий краєзнавчий рух, спрямований на дослідження слов'янської старовини.

У Наддніпрянській Україні, поряд з вивченням античної спадщини Криму, розпочатим ще з XVIII ст. – з часів приєднання його до Росії, були проведені перші поодинокі

дослідження визначних давньоруських архітектурних пам'яток. У 1820-х – на початку 1830-х рр. були здійснені археологічні розкопки у Вишгороді, досліджено підмурки стародавніх храмів Києва – Десятинної й Ірининської церков, відкрито залишки Золотих воріт.

Ще починаючи з 1790-х рр. минуле і старожитності Києва досліджував один з перших вітчизняних археологів та істориків, вихованець Києво-Могилянської академії М. Берлинський. У книзі "Історія міста Києва", рукопис якої був підготовлений до друку ще у 1800 р., він виклав історію міста на тлі історії всієї України, подав стислий опис найважливіших пам'яток⁷⁰. В іншій своїй праці, присвяченій Києву, М. Берлинський уперше в історіографії зробив спробу системного висвітлення історії та історичної топографії міста, базуючись на даних не лише писемних джерел, але й результатів археологічних дослідів і обстеження архітектурних споруд⁷¹. Помітним явищем у тогочасній науці стала й перша частина видання "Опис Києво-Софійського собору" відомого історика церкви, богослова, Київського митрополита Євгенія (Болховитинова) (К., 1825), де на основі виявлених автором документальних джерел та особистих натурних спостережень викладено історію храму та описано мистецьке оздоблення його інтер'єру. Цей історико-археологічний опис, а також уміщене в книзі іконографічне дослідження софійської ікони залишалися взірцевими для праць такого роду упродовж майже всього ХІХ ст.⁷² Книги М. Берлинського та Є. Болховитинова вважають першими науковими студіями про українські, в тому числі архітектурно-мистецькі старожитності⁷³.

На початок ХІХ ст. припадають і перші спроби вивчення архітектурних пам'яток доби Київської Русі російськими ученими, які традиційно вважали Росію спадкоємницею давньоруської історичної спадщини. У 1809–1810 рр. імперський уряд, за ініціативою Петербурзької Академії мистецтв, організував першу спеціальну історико-археологічну експедицію для обстеження старожитностей у низці стародавніх міст і монастирів Росії та України (Київ, Чернігів, Любеч), під час якої уперше було обміряні середньовічні споруди, скопійовані

мозаїки XI ст. у Софійському та Михайлівському Золотоверхому соборах Києва⁷⁴.

Результати робіт, які проводились на теренах Російської імперії у першій чверті XIX ст. щодо виявлення і опису творів давньоруського мистецтва, були підсумовані у довіднику російського історика, випускника Харківського університету П. Кепена, де поряд з даними про рукописи згадуються й пам'ятки монументального малярства Києва, зокрема, мозаїки Софійського собору⁷⁵.

Зауважимо, що на той час пам'ятки вітчизняної середньовічної спадщини – церковні споруди та їх оздоблення, цінувались дослідниками лише як старожитності, їх художні якості не розумілися. Найвищими зразками у мистецтві вважались твори античності, що було пов'язано із збереженням смаків просвітництва. Так, М. Берлінський писав про Софійський собор і собор Михайлівського монастиря в Києві: "...грубые готические здания, изукрашенные самою безвкусною мозаикою, составляли всю красоту и великолепие того времени некоторых дворцов и знатнейших монастырей"⁷⁶.

У 1830–1850-х рр. з розвитком історичної науки, розширенням кола джерел, починається поступове накопичення фактів й історичних відомостей про пам'ятки давньої української архітектури і мистецтва. В Києві, як відомо, у 1835 р. при Київському навчальному окрузі був створений Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей, головним напрямком роботи якого були задекларовані археологічні дослідження. В 1843 р. за ініціативою першого ректора Університету Св. Володимира (далі – Київський університет) М. Максимовича була заснована Тимчасова комісія для розбору давніх актів при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторі (відома як Київська археографічна комісія, 1843–1921), у роботі якої взяли активну участь професори Київського університету С. Ставровський та Н. Іванишев. Перебравши на себе функції Тимчасового комітету, комісія розпочала комплексне опрацювання історико-культурної спадщини краю. За задумом офіційних урядових кіл, її дільність мала довести, що Правобережна Україна є "істинно російським краєм". На практиці ж спів-

робітники установи приділяли помітну увагу публікації історичних документів релігійного та соціально-політичного життя України литовсько-польської доби й інших історичних періодів. Комісія також збрала й ввела до наукового обігу чимало відомостей про старожитності, історичних матеріалів, які тією чи іншою мірою характеризують художнє життя, передусім Правобережної України XIV–XVIII ст. Планувалось, що комісія буде очолювати й археологічні дослідження в краї, в тому числі й давніх архітектурних споруд, але з причини нестачі коштів намічені роботи здебільшого залишились невиконаними. У 1845–1847 рр. співробітником Київської археографічної комісії як художник, збирач фольклорних та етнографічних матеріалів був Т. Шевченко⁷⁷. У своїх науково-пошукових подорожах по Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Поділля та Волині він зробив замальовки та акварелі низки визначних історико-архітектурних пам'яток.

Широку діяльність по вивченню і збереженню нерухомої історико-культурної спадщини Півдня України і Криму з самого початку свого існування розгорнуло й засноване у 1839 р. Одеське товариство історії та старожитностей.

Випадкові відкриття давньоруських фресок у найвідоміших храмах Києва – Софійському соборі (в 1843 р.), Кирилівській церкві (в 1860 р.), храмі Спаса на Берестові (в 1865–67 рр.) та деяких інших старовинних спорудах (найчастіше під час поновлення стінописів), сприяли зростанню інтересу до пам'яток середньовічного живопису, спричинили появу досить численних публікацій з описами нововідкритих зображень. Надруковані у часописах С.-Петербурга, Москви і Києва, вони мали переважно аматорський характер⁷⁸.

Із становленням історичного краєзнавства, вивченням минулого окремих міст і місцевостей були пов'язані у середині XIX ст. перші кроки у студіюванні пам'яток вітчизняної архітектурно-мистецької спадщини XIV–XVIII ст., які зберігались у різних регіонах Наддніпрянщини (праці М. Закревського, С. Крижанівського, М. Маркевича, М. Маркова, Л. Похилевича, М. Сементовського, Філарета (Гумилювського), А. Скальковського та інших дослідників).

Слід зазначити, що переважну частину національного архітектурно-мистецького надбання доби середньовіччя та ранньомодерного часу становили пам'ятки сакрального зодчества – церкви, собори, монастирські споруди і пов'язані з ними твори образотворчого мистецтва – церковні стінописи, монументальні комплекси іконостасів тощо. Упродовж віків вони виконували свої службові – сакральні функції, були частиною релігійного обряду і тому не сприймалися суспільством як історичні, культурні і художні цінності⁷⁹. Значення цих об'єктів як носіїв історичної інформації довго не усвідомлювалось, що певним чином гальмувало процес їх вивчення⁸⁰. Перебування творів середньовічного живопису у власності церков і монастирів значно обмежувало доступ до них вчених. До того ж архітектурні й пов'язані з ними мистецькі пам'ятки упродовж свого існування зазнавали зовнішніх впливів: споруди руйнувались, піддавались переробкам, реставраціям, ікони й стінописи „поновлювались”, переписувались, а то й просто знищувались, що значно ускладнювало їх наукове студіювання. В середовищі духовенства давність споруди, ікони обмежувалась розглядом їх передусім як свідоцтв історії православної церкви, діянь її служителів і чудотворної сили святинь, тобто як цінність суто конфесійна. Концепція пам'ятки як об'єкта, що має національне і загальнолюдське значення, і тому підлягає науковому вивченню й державній охороні, у ХІХ ст. лише починала розроблятися⁸¹.

Предметом цілеспрямованих і відносно систематичних наукових досліджень пам'ятки давньоукраїнської архітектури і мистецтва стають лише наприкінці ХІХ ст., що було пов'язано як із загальними тенденціями в суспільно-політичному та культурному житті країни, так і еволюцією самої історичної думки. У Наддніпрянській Україні, яка входила на той час до складу Російської імперії, скасування кріпосного права, буржуазно-ліберальні реформи 1860–1880-х рр. прискорили соціально-економічний розвиток, сприяли процесу демократизації всього суспільного і культурного життя. Під впливом руху культурно-національного відродження, який посилювався у зв'язку з реформами і не припинявся навіть в умовах ре-

пресивної політики царизму (видання славнозвісного Валуєвського циркуляру 1863 р., Емського указу 1876 р. та інших заборон), ще з кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. розгортаються краєзнавчі дослідження і розробка різноманітних галузей українознавства: історії, археології, мови, етнографії, літератури, права, економіки тощо. Наполегливо працюючи в цьому напрямку, частина інтелігенції сподівалась створити творчу базу для обґрунтування українських національних вимог⁸².

Кінець XIX – початок XX ст. в Україні були позначені підйомом національного образотворчого мистецтва, докорінними змінами у поглядах на його суспільну роль. Утворення з 1890-х рр. мистецьких творчих об'єднань сприяло згуртуванню національних художніх сил, загальній активізації художнього життя в Україні. Становлення національних культурних центрів – Одеси, Харкова, Києва, розвиток художньої освіти (визначну роль в цьому процесі відіграла, зокрема, Київська рисувальна школа, відкрита 1875 р. художником і громадським діячем М. Мурашком), реставраційної і музейної справи сприяли пошвавленню інтересу громадськості до історії української культури та її пам'яток.

У перші два десятиліття XX ст. в архітектурі та інших пластичних мистецтвах в рамках модернізму тривали пошуки нового національного стилю, що стимулювало звернення до національних традицій, ознайомлення з багатівіковою спадщиною рідної країни.

У досліджуваний період в Україні, як і у більшості держав Європи, спостерігається помітне піднесення історичної науки, яка вступила в новий етап свого розвитку⁸³, відбувається становлення методології історії як спеціальної наукової дисципліни. Визначною рисою історіографії другої половини XIX – початку XX ст., яка перебувала у цей час під впливом філософії позитивізму, була зміна проблематики наукових студій, предмету самої історичної науки, а також її міждисциплінарних зв'язків⁸⁴. Поширенню позитивістських ідей сприяли попередні світоглядні та наукові традиції, серед яких найбільшу роль відіграла ідеологія просвітництва. Позитивізму були властиві

підкреслена повага до факту, інтерес до соціально-економічних проблем і масових рухів, показ історичного процесу як історії народів, схильність до плюралістичної теорії факторів, сцієнтичний підхід до пояснення всіх суспільних явищ⁸⁵.

Історія визначалась як наукова дисципліна, предметом якої є розвиток усіх сфер людського суспільства, а її завданням мав стати пошук законів, які дають змогу проаналізувати суспільні зміни, і передбачити його майбутній розвиток⁸⁶. У річищі позитивістських ідей розпочалось спеціальне вивчення різних сторін суспільного життя, поглибилися дослідження "внутрішнього складу" минулого. Від характерного для доби романтизму зацікавлення політичною історією виокремлюються економічна та соціальна, військова, місцева історія, біографістика тощо, а також історія культури. З культурою тісно пов'язано мистецтво, яке є «дзеркалом культурного життя народів» (Г. Павлуцький)⁸⁷. Естетична свідомість, історія художньої творчості починає розглядатися як невід'ємна частина реальної історії суспільства⁸⁸.

Зміна проблематики і предмета самої історичної науки обумовила новий характер міждисциплінарних зв'язків між окремими науками і галузями знань. Становленню наукових студій вітчизняного культурного надбання в Україні сприяв бурхливий розвиток таких галузей історичного знання як археологія, етнографія, джерелознавство, історія мистецтв, що відбувався в умовах домінування народницького напрямку в українській історіографії. Останній, як відомо, зосередив увагу не тільки на діяльності видатних особистостей, але й на історії українського народу, характеризувався пильною увагою до різноманітних проявів його життя і побуту. В історичних працях М. Костомарова, П. Чубинського, В. Антоновича, О. Лазаревського та інших учених народницького напрямку, які стояли на позиціях позитивізму, український народ розглядався як незалежний і самостійний суб'єкт історичного процесу, утверджувалась ідея окремішності української історії⁸⁹. На відміну від романтичної історіографії першої половини XIX ст., яка досліджувала насамперед фольклор, народні пісні, думи (які належали в добу романтизму до основних історичних джерел),

народницько-позитивістська історіографія наголошувала на розширенні предмету дослідження на галузь соціально-економічної і побутової історії українського народу, який отожднювався головно з селянством. Цим певною мірою зумовлювався інтерес науковців до різних сфер матеріальної культури українського народу, народної творчості в галузі будівництва, архітектури, різних видів ужиткового мистецтва.

Під впливом позитивістської методології головним завданням історичної науки вважалося на той час „об’єктивне вивчення фактів”, відтворення „об’єктивної” картини минулого⁹⁰. Гарантом об’єктивності і достовірності історичних студій вважали історичне джерело. Саме джерельному матеріалу, а не філософським роздумам надавався пріоритет в історичному дослідженні, яким оперували як основним свідком подій. Вважалося також, що лише опрацювання всієї сукупності джерел, що відноситься до предмета дослідження, може запобігти неправильним висновкам⁹¹.

З 1880-х рр. позитивізм перестає беззастережно сприйматись вченими і суспільством, чому сприяло і поширення ідей неокантіанства і релігійного реформаторства. Їх послідовники піддали критиці основні постулати позитивістського варіанту історіописання і акцентували на питаннях культури, психології⁹². Вважалося, що дослідження історії, серед іншого, має здійснюватися на основі суворого дотримання правил зовнішньої і внутрішньої критики джерел, які забезпечують "науковість" реконструкції минулого. Історичне дослідження, яке, на думку тогочасних істориків, мало бути генетичним, мусило починатися з критичної перевірки фактів, їх хронологічного співствлення для подальшої обробки матеріалу і виявлення між ними вземозв'язку. Саме в цей період відбувається посилений розвиток допоміжних історичних дисциплін, ряд яких працює з певними видами джерел (дипломатика, нумізMATИКА, палеографія)⁹³.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. історія розумілась дуже широко, включаючи в себе, окрім політичної, соціально-економічну, церковну історію, а також історію так званого внутрішнього життя народу – його побуту, звичаїв, світогляду,

культури, мистецтва. Так, Д. Багалій писав: „Ми особисто стоїмо за привнесення в історію культурного елементу у можливо широких розмірах; ми вважаємо, що в ній мають повне право громадянства явища і економічного, і соціального життя, і розумового, і морального прогресу суспільства... нехай досліджуються не тільки вищі прояви людського духу: література, наука, філософія, мистецтво, але й факти, які стосуються домашнього життя, побуту; з того часу, як наша наука зважилась давати історію не самих держав, а народів, все це в наших очах отримало велику ціну – лише б тільки зрештою із всього цього матеріалу можна було зробити грандіозну історичну картину, на якій... було б зображено все минуле певного народу: його політична історія, і його соціально-економічне життя, і наука, і мистецтво, і література, і релігія, і мораль”⁹⁴.

Визначаючи загальний предмет історії „як вивчення процесу людського співжиття”, Д. Багалій розділяв предмет „загальної” і „місцевої” історії. На відміну від „загальної історії”, яка „зображує життя народів”, „місцева” „обмежує свій кругозір самим предметом вивчення: вона вивчає процес розвитку одного народу як окремої етнографічної особи і тому має можливість зупинитись на ньому докладніше, з’ясувати всі сторони життя цього народу”⁹⁵.

Важливим моментом у контексті історії дослідження пам’яток культури середніх віків і раннього нового часу як переважно церковних цінностей, є характер ставлення істориків – позитивістів, що працювали в Україні, до питань релігії. Заперечуючи релігію як головну цінність, вони визнавали її найбільшою, хоча й не єдиною культурною цінністю людства. Позитивісти підходили до вивчення релігії та церкви з принципово інших позицій, ніж їх попередники, – в першу чергу як до соціокультурного і поліфункціонального явища⁹⁶. Так, наприклад, М. Грушевський розглядав релігію з культурно-історичного погляду, вважаючи християнство найважливішим чинником середньовічної культури. Вчений наголошував на важливій ролі православної церкви у збереженні української національної ідентичності, національних традицій, патріотизму⁹⁷.

Розширення загального погляду на історичний процес призвело наприкінці XIX – на початку XX ст. до значного розширення кола джерел вітчизняної історії. У цей період відбувався не тільки інтенсивний процес збагачення джерельної бази історичних студій, але й поступове переосмислення самого поняття історичного джерела. Під цією дефініцією тепер розуміють не лише писемні і усні джерела, а й пам'ятки матеріальної культури (археологічні, архітектурні та ін.), які все активніше залучають до історичних студій⁹⁸. Так, харківський історик М. Петров історичними джерелами називав "свідoctва та пам'ятки минулого, як речові, так і писемні", історик В. Ключевський – "писемні або речові пам'ятки, в яких відбилось згасле життя окремих осіб чи цілих суспільств"⁹⁹.

Ще з 30-х років XIX ст. і до початку XX ст. термін „історичне джерело” ототожнювали з поняттям „пам'ятка минулого”, застосовували їх як рівнозначні¹⁰⁰. При цьому під словом "пам'ятка" розуміли предмет, або споруду, пов'язану з матеріальною та духовною культурою минулого¹⁰¹. Наприкінці XIX ст. виникають спроби визначити поняття історичного джерела, розробити їх класифікацію. Так, В. Іконников розділяє усі джерела на групи, серед яких виокремлює "матеріали, що повідомляють допоміжні знання", а саме: географічні, етнографічні, а також матеріальні пам'ятки¹⁰². Під матеріальною пам'яткою розуміли „всякий залишок старовини, чи це споруда, чи предмет мистецтва, річ побутового призначення” (С. Платонов)¹⁰³.

До змін у понятті джерела спричинило не тільки розширення предмету вивчення в історичній науці, а й розвиток, як уже зазначалось, низки історичних наукових дисциплін, у тому числі археології, історії мистецтва. Опрацьовування окремих історичних галузей знань, а також різнорідних джерел, які науковці використовували в своїх студіях, сприяло розвитку допоміжних історичних наук, яким надавали великого значення і вважали необхідним елементом при вивченні різних періодів історії. До таких допоміжних наук і європейські, і вітчизняні науковці зараховували, зокрема, археологію. Так, французькі історики Ш.-В. Ланглуа і Ш. Сеньобос у своїй відомій

праці – підручнику "Вступ у вивчення історії" (СПб., 1899), розповідаючи про знання, потрібні при опрацюванні середньовічної історії, зазначали: "Критика речових документів: творів архітектури, скульптури, живопису, усілякого роду речей... передбачає ґрунтовне знання спостережень і правил археології та її окремих галузей: нумізматики і геральдики"¹⁰⁴. Предметом саме археологічних досліджень вважав твори мистецтва, як і всі інші речові пам'ятки, й відомий російський історик В. Ключевський¹⁰⁵.

До допоміжних дисциплін відносив археологію В. Іконников, дослідям з якої він надавав пріоритет. За класифікацією вченого, археологія як наука складається з низки окремих галузей, до яких, поряд із палеографією, дипломатикою, сфрагістикою та ін., він зараховував і „старожитності мистецтва й побуту”¹⁰⁶. Під терміном „старожитності мистецтва” розуміли на той час різноманітні пам'ятки художньої культури „віком” з найдавніших часів до 1700 р. Зауважимо, що у XIX – на початку XX ст. в Україні, як і в Західній Європі, співіснувало два погляди на предмет студювання археології. З одного боку, за усталеним ще з XVIII ст. (епохи відкриття і вивчення античної спадщини) переконанням, археологію розуміли як науку, головним завданням якої є вивчення пам'яток виключно історичних часів, до того ж переважно пам'яток художньої старовини. При такому тлумаченні термін „археологія” практично був тотожний терміну „історія мистецтва”. Поряд з тим, під впливом бурхливого розвитку в середині XIX ст. природознавства, і, відповідно – первісної археології, в Європі, а також в Україні утвердилось й інше розуміння археології, а саме – як науки про передісторичну та ранньоісторичну культуру людства¹⁰⁷.

У XIX ст. речові пам'ятки, і найчастіше – стародавні архітектурні споруди, залучалися до історичних досліджень, поряд з іншими джерелами, не лише як матеріальні свідки певних історичних подій і явищ, а й з метою критичної перевірки, уточнення даних писемних джерел, передусім літописів¹⁰⁸. З останньої третини XIX ст. археологічні, речові пам'ятки все частіше починають використовуватися також для обґрунтування й підтвердження висновків культурно-історичних досліджень.

На ґрунті позитивізму українськими науковцями була проведена значна пошуково-дослідницька робота з історії України. Формування таких напрямів як соціальна, економічна та культурна проблематики національної історії потребувало розширення джерельної бази наукових пошуків, у тому числі залучення даних речових пам'яток¹⁰⁹. Пам'ятки національного культурного надбання активно вивчались в межах регіонально-історичних досліджень України, які у другій половині XIX ст. набули академічного характеру¹¹⁰. Одним з головних об'єктів опрацювання регіональної історії була історія міст, інших населених пунктів, минуле яких, як правило, простежувалось від часу їх виникнення до кінця XVIII ст.

У розглядуваний період продовжували інтенсивно розвиватись і такі традиційні напрями історичної науки як історія церкви, а також церковна археологія, яка еволюціонувала в цей час значною мірою як історія мистецтва, активно запозичуючи у неї джерельну базу¹¹¹. Вивчення вітчизняних церковних старожитностей доби середньовіччя було тісно пов'язане також з розвитком "візантійського напрямку" в історії та археології.

Наприкінці XIX ст. тривали процеси професіоналізації та прискореної інституалізації історичної науки, що сприяло розвитку і удосконаленню наукових студіювань взагалі, в тому числі пам'яток художньої культури¹¹². Як відомо, головними науковими центрами в Російській імперії, окрім Петербурзької Академії наук, були університети. На теренах України роль провідних наукових центрів виконували Київський університет (1835), Харківський університет (1805) та Новоросійський університет в Одесі (1865). Академічні дослідження історії та культурного надбання України гальмувались відсутністю у складі історико-філологічних факультетів кафедр української історії, а також археології. Згідно з університетським Статутом 1863 року на історико-філологічних факультетах було засновано кафедру історії та теорії мистецтв як третю кафедру історичного циклу (крім існуючих уже кафедр російської і все-світньої історії)¹¹³. Створення цієї кафедри об'єктивно стимулювало та прискорювало процес розвитку опрацювань вітчизняної архітектурно-мистецької спадщини у рамках академічної

науки, сприяло формуванню їх концептуальних і методологічних основ. Разом з тим з причини новизни і практичної нерозробленості предмета, а також відсутності фахівців, ці кафедри в університетах країни довго залишалися вакантними, або їх займали ті викладачі історико-філологічних факультетів, які поєднували курс лекцій з історії мистецтва з основним предметом своєї спеціальності¹¹⁴. Крім того, історія мистецтв, увійшовши до курсу обов'язкових дисциплін, що читався в університетах Російської імперії, викладалась найчастіше разом з класичною археологією¹¹⁵.

У Харківському університеті курс лекцій про вітчизняні речові старожитності під назвою „Спроба розповіді про старожитності російські” (опублікований у 1811 р.) читався ще з 1807 р. Г. Успенським¹¹⁶, хоча кафедра історії та теорії мистецтв, офіційно заснована 1863 р., почала діяти тут практично з 1893 р., коли її посів історик та археолог Є. Редін¹¹⁷. В останній третині XIX ст. історію мистецтв в Харківському університеті періодично викладали фахівці з історії і літератури О. Деревницький, О. Кирпичников, О. Успенський.

В Київському університеті посаду професора кафедри історії і теорії мистецтв (яка існувала з 1875 р.) до 1885 р. займав П. Павлов – відомий спеціаліст в галузі політичної економії і статистики, екстра-ординарний професор всесвітньої історії¹¹⁸, а протягом 1887–1896 рр. курс лекцій з історії мистецтв читав археолог і художник А. Прахов¹¹⁹. У Новоросійському університеті в Одесі з 1871 по 1888 рр. історію і теорію мистецтв викладав відомий російський візантолог Н. Кондаков і одночасно – визначний фахівець з історії літератури і християнської археології О. Кирпичников, який теж досліджував пам'ятки художньої старовини (пізніше він перейшов до Харківського університету)¹²⁰.

Важливо зазначити, що у вищих навчальних закладах Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. було відсутнє викладання основи всієї мистецтвознавчої кваліфікації – історії вітчизняного, національного мистецтва, причому не тільки українського, а навіть і російського. Університетські лекції, як правило, читалися з історії античного мистецтва і художньої

культури епохи Відродження, які доповнювалися курсами або спеціальними заняттями з мистецтва тієї епохи, яка цікавила викладача. Так формувалися, наприклад, наприкінці XIX ст. лекції Н. Кондакова з візантійської культури в Новоросійському університеті, на початку XX ст. – лекції Г. Павлуцького з українського мистецтва в Київському університеті Св. Володимира, курси Д. Айналова з давньоруського, а К. Широцького з „галицького” (тобто українського – *Н.К.*) мистецтва в Петроградському університеті тощо¹²¹. Не викладалось і мистецтво нового часу. Існували лекційні курси з „християнського мистецтва”, в яких вузько висвітлювалася середньовічна культура окремих країн світу.

Порівняно мала зацікавленість суто художньою стороною пам’яток середньовічного вітчизняного (як російського, так і українського) мистецтва пояснювалась, зокрема, тим, що упродовж майже всього XIX ст. вони традиційно вважались позбавленими самостійної художньої цінності – в них вбачали лише наслідування Візантії і Західній Європі¹²². Таке ж негативне ставлення було й до архітектури і мистецтва епохи бароко. Тогочасне суспільство продовжувало захоплюватись класичною спадщиною як найвищими мистецькими досягненнями взагалі, при цьому недооцінювались інші етапи розвитку художньої культури, ігнорувались національні особливості регіональних мистецьких шкіл¹²³. Лише наприкінці XIX – на початку XX ст. вітчизняне середньовічне мистецтво, передусім давньоруське, починає користуватися в університетських лекціях певною популярністю.

Становленню історичних студій вітчизняної архітектурно-мистецької спадщини на академічній основі, перш за все пам’яток монументальної архітектури та іконопису, наприкінці XIX – на початку XX ст. сприяли й вищі церковні навчальні заклади. Помітну роль в розвитку опрацювань церковної старовини України відіграло запровадження в 1869 р. у духовних академіях, після прийняття нового академічного Статуту, в якості самостійної учбової дисципліни церковної археології (до цього з початку 1860-х рр. існувала одна кафедра для двох предметів – літургики і церковної археології)¹²⁴. З появою

праць у цій галузі ряду провідних російських та українських вчених (М. Покровського, О. Голубцова, О. Дмитрієвського) церковна археологія перетворилась на самостійну науку з своїм предметом і завданнями. В орбіту її досліджень на той час входило величезне коло питань історії православ'я, вітчизняної архітектури і мистецтва минулих часів (до XVII ст. включно), топографії християнського мистецтва, широко залучались писемні і речові пам'ятки. Метод церковної археології об'єднував аналіз археологічних об'єктів, пам'яток мистецтва, писемних джерел, епіграфіки і даних допоміжних історичних дисциплін¹²⁵.

Оскільки в досліджуваний період на художню культуру минулих епох дивилися переважно як на предмет історичної науки і її складової – археології, у межах Російської імперії опрацювання середньовічних архітектурних і мистецьких пам'яток було зосереджено передусім в товариствах археологічного спрямування – Імператорському Російському археологічному товаристві в Петербурзі, Імператорському Московському археологічному товаристві (далі – Московське археологічне товариство), низці церковно-археологічних інституцій тощо. Московське археологічне товариство, а також Імператорська Археологічна комісія, що субсидувалися урядом, фактично керували дослідженням культурного надбання України¹²⁶. Ряд провідних українських джерелознавців, які вивчали національну історію та культуру, були членами названих товариств й іноді публікувалися на шпальтах їх періодичних видань. Особливу увагу питанням опрацювання і збереження вітчизняної старовини, передусім сакральної архітектури доби середньовіччя, приділяло Московське археологічне товариство¹²⁷. Воно стало ініціатором скликання в останній третині XIX – на початку XX ст. Всеросійських археологічних з'їздів – головних наукових форумів представників гуманітарних дисциплін історичного профілю на теренах Російської імперії, на яких були представлені і студії пам'яток художньої культури. Так, у 1880–1900-х рр. дійсними членами та членами-кореспондентами Московського археологічного товариства були В. Антонович, І. Каманін, О. Лазаревський, П. Лебединцев, О. Левицький,

М. Макаренко, Г. Павлуцький, М. Петров, Є. Редін, М. Сумцов та інші вчені.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. чималу роль у збиранні матеріалів та опрацюванні культурного надбання України відігравали також історичні наукові товариства та комісії, які зосереджувались переважно на вивченні широкого кола питань вітчизняної історії та культури і, як правило, об'єднували у своєму складі відомих вчених¹²⁸.

У Наддніпрянській Україні дослідження пам'яток старовини проводили історичні наукові товариства краєзнавчого спрямування, засновані у великих університетських містах – Києві, Харкові, Одесі, а також низці губернських і єпархіальних центрів. Члени цих громадських наукових об'єднань студіювали і популяризували історію свого краю, збирали й публікували писемні джерела, описували і тим самим вводили до наукового обігу матеріальні і художні пам'ятки, створювали колекції старожитностей, обстежували і вивчали архітектурні споруди, брали участь в підготовці Всеросійських археологічних з'їздів, організовували археологічні та етнографічні експедиції тощо. Науковці центральних товариств надавали науково-методичну допомогу членам регіональних об'єднань.

Перші науково-історичні товариства в Наддніпрянській Україні, які опрацьовували різноманітні джерела – писемні і матеріальні (речові) пам'ятки старовини, в тому числі архітектурні й мистецькі, були засновані, як уже зазначалось, ще у першій половині XIX ст. Лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії після буржуазних реформ 1860–1880-х рр., відновлення автономії університетів призвели наприкінці XIX ст. до стрімкого зростання кількості таких об'єднань.

Історичні відомості про пам'ятки вітчизняного культурного надбання та художнє життя минулих століть залучались до наукового вжитку й завдяки всеохоплюючій діяльності заснованих у 1884 р. губернських вчених архівних комісій. Утворені, як відомо, для роботи з архівними матеріалами, вони фактично виконували роль регіональних наукових центрів, сприяли розвитку історичного краєзнавства, активізації інтересу до

місцевої історії та різного роду старожитностей¹²⁹. Ці установи досить активно займалися виявленням, збереженням і опрацюванням не тільки писемних, але й речових пам'яток – рухомих і нерухомих, здійснювали заходи щодо їх охорони, приділяли увагу археологічним старожитностям, створювали музеї місцевої старовини тощо. Роль головного науково-методичного центру для вчених архівних комісій до 1912 р. виконував Археологічний інститут в Петербурзі.

Помітне місце у науковій діяльності вчених архівних комісій належало студіям регіональної церковної історії, в рамках яких збирались свідоцтва про місцеві сакральні старожитності, в тому числі нерухомі. Саме це було однією з причин критики роботи цих установ в радянські часи¹³⁰. Підвищений інтерес архівних комісій до пам'яток церковного зодчества пояснювався ще й тією обставиною, що церковні і монастирські споруди були не тільки пам'ятками історії та архітектури, німими свідками важливих історичних подій, але й сховищами численних документів про різні історичні епохи та їх діячів. Значну частину архівно-археографічної діяльності всіх вчених архівних комісій становило збирання й публікація ними церковних документів і матеріалів, а також підготовка історичних праць, присвячених церковній старовині окремої єпархії або цілого регіону. У роботі вчених архівних комісій – державних установ, які по суті являли собою громадські наукові товариства універсального спрямування, поряд з місцевими дослідниками-краєзнавцями, брали участь і відомі фахівці-пам'яткознавці центральних науково-дослідних інституцій країни.

Цілеспрямовану і систематичну роботу з опрацювання християнських старожитностей проводили також церковно-археологічні товариства і комітети – громадські організації, основна маса яких була створена в Російській імперії у 1890–1910-х рр. "з метою збирання місцевих історичних пам'яток і розвитку в місцевому суспільстві і особливо в середовищі духівництва... археологічного інтересу і знань"¹³¹. Великі установи цього типу тісно співробітничали з провідними археологічними товариствами, зокрема, Московським археологічним товариством, та Академією наук. Головним напрямом їх діяльності, за стату-

тами, окрім виявлення, опису і збереження писемних і рухомих речових пам'яток, визначалось збирання відомостей, опис і спостереження за схоронністю старовинних пам'яток зодчества і мистецтва – храмів, церков, каплиць, давніх кладовищ, а також стародавніх ікон, церковного начиння тощо¹³². Церковно-археологічні інституції надавали висновки щодо можливості проведення ремонтних робіт на пам'ятках, влаштовували давньосховища як центри збереження рухомих пам'яток і осередки просвітницької роботи. Співробітниками церковно-археологічних установ часто були визначні учені.

На відміну від інших наукових об'єднань, в діяльності церковно-археологічних товариств публікації матеріалів і наукових досліджень з церковної історії та археології місцевого краю не надавалось великого значення, переважна більшість з них не мала своїх періодичних видань. Так, в Наддніпрянській Україні функціонувало дев'ять церковно-археологічних товариств і комітетів, з них лише три – найстаріші й найпотужніші – мали свої друковані органи, а саме: Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (1863 р., перетворений у 1903 р. на товариство), а також Київське (1872 р.) та Волинське (1894 р.) церковно-археологічні товариства.

На останок варто зазначити, що у переважній більшості наукових праць, присвячених питанням національної культурної спадщини і надрукованих в досліджуваній період як правило російською мовою, терміни "українська старовина", "українське мистецтво" майже не вживалися. Старожитності трактувались або за територіальною ознакою, або за церковно-релігійною належністю, наприклад, "малоросійські", "південно-християнського мистецтва", всі разом – як "російські старожитності", "російської церковної старовини" і т.п. Давньоруська художня культура розглядалась російською наукою як виключно російська.

Отже, розвиток наукових студій пам'яток національного культурного надбання середньовіччя та ранньомодерного часу на теренах Наддніпрянської України відбувався наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в контексті наукової розробки різних галузей українознавства, яка розгорнулася в умовах посилення

руху культурно-національного відродження, зростання національної самосвідомості, піднесення історичної науки. Розширення загального погляду на історичний процес у межах домінування позитивістсько-народницького напрямку в українській історіографії, формування культурної проблематики, розвиток ряду нових історичних дисциплін призвели до значного розширення кола джерел вітчизняної історії, в тому числі за рахунок різних видів речових і зображальних пам'яток. Витвори архітектури і мистецтва усвідомлюються як історичні джерела і стають предметом наукового пошуку і дослідження.

Важливими чинниками становлення наукових студій архітектурно-мистецької спадщини, вироблення теоретико-методологічних засад її дослідження, стало викладання історії мистецтва в університетах як навчальної дисципліни, а також введення у духовних академіях церковної археології. Поширенню опрацювань художньої старовини сприяв і інтенсивний розвиток археологічної науки, в межах якої значною мірою досліджувались архітектурні і мистецькі пам'ятки.

В умовах відсутності у вищих навчальних закладах викладання українознавчих дисциплін, вивченням історії та культурного надбання України займались наукові товариства історико-краєзнавчого та археологічного спрямування, губернські вчені архівні комісії, церковно-археологічні товариства і комітети.

РОЗДІЛ II.

ВНЕСОК НАУКОВИХ ОБ'ЄДНАНЬ І УСТАНОВ У ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ

2.1. Діяльність наукових товариств Правобережної України у дослідженні вітчизняного культурного надбання

У Правобережній Україні становлення і розвиток студій вітчизняної історії, досліджень її пам'яток (писемних і речових), відбулись після відкриття у 1834 р. Університету Св. Володимира в Києві. Заснований, подібно до інших університетів, як аванпост русифікації, він з самого початку свого існування став центром формування київської наукової школи істориків-документалістів, які чимало зробили для створення джерельної бази української історичної науки.

Як уже зазначалось, перші установи по вивченню старожитностей при Київському університеті були створені ще у першій половині XIX ст. У другій половині XIX ст. певну роль у пробудженні інтересу науковців і широкої громадськості до матеріальної і духовної культури українського народу відіграли історико-краєзнавчі дослідження Комісії для опису губерній Київського учбового округу (1851–1864) та діяльність очолюваної П. Чубинським етнографічно-статистичної експедиції у Південно-Західний край (1869–1870). Особливу цінність мали „Труды этнографическо-статистической экспедиции”, які уміщували, серед іншого, матеріали стосовно національного характеру українців, інформацію про українське народне житло, українську хату, господарські будівлі різних місцевостей України та ін.¹³³ Ці публікації привертали увагу до української народної творчості у сфері архітектури і будівництва, декоративного мистецтва.

Важливе значення для розвитку народознавчих досліджень мала також діяльність Південно-Західного Відділу Російського Географічного товариства (1873–1876) – центру громадівського руху в Києві, який ставив своїм завданням всебічне об'єктивне вивчення України. Хоча основні дослідження Відділу проводились його членами В. Антоновичем, Ф. Волковим, М. Драгомановим, П. Чубинським та іншими науковцями в галузі статистики, мовознавства, етнографії, ці студії, особливо спостереження в галузі архітектури українського народного житла, національного орнаменту, ужиткового мистецтва, сприяли поширенню зацікавлення українською художньою культурою загалом, формуванню наукових підходів до вивчення її пам'яток.

Вагому роль у становленні історичних досліджень та популяризації національної художньої спадщини України доби середньовіччя та ранньомодерного часу відіграло Історичне товариство Нестора-літописця в Києві, що з 1874 р. функціонувало при Київському університеті (1872–1931). У витоків його створення стояв, як відомо, перший ректор університету, вчений-універсал М. Максимович, чиї наукові і суспільні ідеї багато в чому визначили напрями роботи інституції¹³⁴. Головну мету товариства учений вбачав у згуртуванні на демократичних принципах кращих наукових сил України для повного і детального „дослідження історії Південноруського краю...”¹³⁵. Для цього товариству необхідно було „піклуватися про відкриття, збирання і збереження історичних пам'яток всякого роду, як речових, так і словесних”, „піддавати науковому дослідженню всі пам'ятки тутешнього краю і всі свідоцтва про нього..., виводячи з того позитивні і точні відомості для російської історії та всіх її галузей...”¹³⁶. З огляду на переважно джерелознавче спрямування діяльності майбутнього товариства, М. Максимович, за прикладом аналогічного наукового об'єднання при Московському університеті, пропонував назвати його Київським товариством історії, старожитностей і літератури¹³⁷.

За своїм першим статутом (1872 р.), Історичне товариство Нестора-літописця мало за мету „сприяти розвитку російської

історичної науки: історії політичної і церковної, історії літератури та права, археології, нумізматики...", згідно з другим (1893 р.) – сприяти розробці вітчизняної історичної науки "з усіма допоміжними до неї науками"¹³⁸. Відповідно упродовж всього часу існування об'єднання, коло інтересів його членів охоплювало широкий спектр питань історико-філологічних дисциплін, у тому числі проблеми дослідження і збереження пам'яток нерухомої культурної спадщини. Товариство приділяло помітну увагу археології, у межах якої на той час значною мірою вивчались художні старожитності. Воно стало організатором III та XI Всеросійських археологічних з'їздів, які відбулися в Києві (про що буде сказано нижче), здійснило значну роботу по підготовці і проведенню таких зібрань у Ризі, Харкові, Катеринославі, Чернігові, Новгороді та інших містах. Співробітники товариства брали участь у міжнародних археологічних з'їздах у Ліссабоні, Гамбурзі, Каїрі, Афінах. Над багатьма науковими проектами, в тому числі в галузі вивчення і збереження пам'яток старовини, Історичне товариство Нестора-літописця працювало разом з іншими науковими товариствами та установами країни, особливо тісно – з Московським археологічним товариством, Церковно-історичним і археологічним товариством при Київській духовній академії та іншими об'єднаннями цього спрямування, науковими інституціями Поділля, Волині тощо.

Історія і культура України були головною сферою наукових інтересів переважної більшості членів товариства і висвітлювались в основному з позицій позитивізму представниками трьох шкіл: "скептичної" ("критичної") на чолі з М. Максимовичем, "лівобережної" О. Лазаревського та "київської історичної", яку створив В. Антонович. Провідну роль відігравала остання, до якої належали такі відомі вчені як М. Дашкевич, О. Левицький, І. Каманін та ін.¹³⁹. Пріоритетним напрямом у науковій діяльності київського об'єднання був пошук і вивчення писемних, а також речових джерел з минулого України, які зберігались в архівах, музеях, добувались в ході археологічних розкопок і екскурсій. Серед повідомлень і рефератів, які заслуховувались на засіданнях товариства, чільне місце

займали розвідки з історії Київської Русі, Литовської доби та українського козацтва. Тематика, що розроблялась, обумовлювалась особистими зацікавленнями дослідників.

Активну участь у наукових розробках Історичного товариства Нестора-літописця, особливо на початковому етапі його розвитку, брали професори – представники історичної школи Київської духовної академії, яка досягла свого розквіту наприкінці XIX – на початку XX ст. Саме церковні історики й археологи, що входили до складу товариства, зокрема, П. Лебединцев (один із його членів-засновників) та П. Лашкар'юв, починаючи ще з 1860–1870-х рр. здійснювали досить регулярні історико-археологічні обстеження церковних споруд Києва XI–XVIII ст.

Звіти про роботу товариства та праці його членів публікувались, як правило, в друкованому виданні товариства – "Чтениях в историческом обществе Нестора-летописца" (1879–1914 рр., 24 книги, 49 випусків), „Университетских известиях”, а також достатньо широко – в часописі "Киевская старина". Ініціаторами створення і активними співробітниками "Киевской старины" були такі провідні члени товариства як В. Антонович, П. Житецький, О. Лазаревський, О. Левицький, брати Ф. і П. Лебединцеви, М. Петров. Часопис "Киевская старина", виконуючи функції своєрідного наукового товариства у Наддніпрянській Україні, зробив вагомий внесок у розвиток історичної науки, сприяючи розширенню її джерельної бази¹⁴⁰, став одним із чинників становлення студій вітчизняної історико-культурної спадщини XI–XVIII ст. Уміщені тут статті й замітки, присвячені архітектурним і мистецьким старожитностям (описи окремих пам'яток, публікації документів) відіграли помітну роль у поширенні інтересу серед освічених кіл суспільства до проблем національної художньої культури, зробили важливий внесок в їх наукове вивчення¹⁴¹.

У перші два десятиліття функціонування Історичного товариства Нестора-літописця колективні обстеження нерухомих пам'яток старовини у вигляді так званих "екскурсій" (експедицій – *Н.К.*) не проводились. Археологічні дослідження, у ході яких також відбувались відкриття архітектурних і мистецьких

пам'яток, зокрема, давньоруських часів, мали епізодичний характер, здійснювались у невеликих масштабах, що значною мірою пояснювалося обмеженими матеріальними можливостями інституції¹⁴². Вони проводились на територіях Волинської та Подільської губерній, в також в Києві та на його околицях і пов'язувались переважно із забудовою міста. У контексті традиційного інтересу до античної спадщини Півдня Російської імперії, за дорученням Імператорської Археологічної комісії Ю. Кулаковський здійснював археологічні розкопки в Криму (1890, 1891 і 1894 рр.). У результаті своєї першої поїздки в Керч учений відкрив унікальну пам'ятку – датовану 491 р. християнську поховальну печеру, прикрашену фресковим розписом¹⁴³.

Поодинокі дослідження товариства в галузі пам'яткознавства, окремих аспектів історії художньої культури України спричинялись майже виключно особистими науковими інтересами вчених. Оскільки речові і мистецькі пам'ятки розглядалися, поряд з писемними джерелами, як історичні документи, опрацювання вітчизняної культурної спадщини та дотичних до цього питань відбувалось переважно у контексті вивчення історичного минулого українського народу, і, насамперед, місцевої й так званої "внутрішньої історії" – історії церкви, культури, побуту тощо. Студіювались переважно конкретні, часто спірні питання, що стосувались історичної топографії міст, історії та архітектурних особливостей окремих споруд, відомих з літописних та інших джерел, але майже не досліджених на той час. У рефератах, які зачитувались на засіданнях товариства, а також розвідках, повідомленнях, публікаціях документів, робились спроби визначити або поточнити, зокрема, дати створення пам'яток, виявити їх зв'язок з подіями минулого, історичними особами тощо. Науковці ґрунтували свої розвідки головним чином на даних, уміщених в літописах, спогадах іноземців, архівних документах (що зберігались передусім у Київському центральному архіві, архіві Києво-Печерської лаври), а також іноді – на результатах археологічних розкопок і натурних обстежень самих пам'яток.

У статтях В. Антоновича, В. Завітневича, П. Лашкарьова, П. Лебединцева, І. Малишевського та деяких інших співробіт-

ників товариства були введені до наукового обігу окремі історичні та археологічні дані про визначні архітектурні споруди міст – політичних та культурних центрів Правобережної та меншою мірою Лівобережної України доби Київської Русі та XVI–XVIII ст. Так, у контексті досліджень питань виникнення й розвитку давньоруської держави, прийняття християнства та розбудови церкви, історії міст, їх історичної топографії знайшли певне висвітлення низка історико-архітектурних пам'яток Києва, Переяслава, Чернігова, Луцька, Бакоти¹⁴⁴. Переважали матеріали про визначні київські церковні і монастирські споруди, зокрема, Десятинну церкву, Софійський собор, Києво-Видубицький монастир, церкву Богородиці Пирогощої на Подолі, будівлі Києво-Печерської лаври, міські укріплення великокняжих часів, студії яких вже мали на той час певну наукову традицію¹⁴⁵. З поступовим накопиченням фактичного матеріалу порушувались питання й більш загального характеру, зокрема, щодо особливостей архітектури давньоруських церков Києва, ролі візантійських традицій у вітчизняному здодстві тощо.¹⁴⁶

Як засвідчують матеріали, уміщені переважно в "Чтениях" і "Киевской старине", помітну увагу членів товариства привертала також архітектурні пам'ятки, пов'язані з історією козацько-гетьманської доби, зокрема, релігійні, замкові й житлові споруди Києва, Луцька, Острога, Батурина, Глухова, Суботова, Гадяча та інших міст, загальні питання історії церковного будівництва. У тій чи іншій мірі вони перебували у полі зору М. Біляшівського, В. Василенка, В. Іконникова, О. Лазаревського, О. Левицького, Г. Павлуцького, М. Петрова, А. Стороженка¹⁴⁷. Більшість статей і повідомлень містять зведення та аналіз зібраних авторами та їх попередниками історичних відомостей про конкретні об'єкти, публікації документів, або являють собою нариси описового характеру, в яких часто висловлені власні враження вчених від спостереження пам'яток.

Науковці Історичного товариства Нестора-літописця, окрім архітектурних споруд, виявляли певний інтерес і до зразків українського живопису XVII–XVIII ст., зокрема, пам'яток стінопису та іконопису Києва, церковного малярства Волині¹⁴⁸.

Особливу увагу привертала різноманітні пам'ятки старовинного малярства портретного характеру, які зображували визначних державних і церковних діячів української історії, представників козацької старшини. Зазначимо, що зображення реальних осіб у церковному живописі були широко розповсюджені в Україні у XVI–XVIII ст., що складало особливість національної культури. Портрети єпископів, архимандритів, фундаторів чи ктиторів храмів часто прикрашали собою церковні стіни або розміщувались, поруч з образами святих, на храмових (намісних) іконах, що входили до іконостасних комплексів. Крім того існував звичай розташовувати виконані на полотні портрети великих розмірів в інтер'єрах церков, які мали відповідно монументальний характер¹⁴⁹. На сторінках часопису "Киевская старина" упродовж 80-х рр. XIX ст. було розміщено низку повідомлень про окремі пам'ятки українського портретного малярства, в яких подавались біографії і характеристики зображених на цих портретах осіб¹⁵⁰. Членами товариства було розпочато також вивчення питань, пов'язаних з історією художньої освіти в Україні. Так, було звернуто увагу на діяльність художніх осередків по навчання ікономалювання у XVII–XVIII ст., зокрема, історію іконописної школи Києво-Печерської лаври, яка на той час була одним із провідних вітчизняних центрів професійної мистецької культури і художнього ремесла¹⁵¹.

Пам'яткознавча і видавнича робота Історичного товариства Нестора-літописця значно посилились на другому етапі його розвитку (1893–1917). Прийнятий у 1893 р. другий статут товариства надавав йому більш широкі права і можливості, які були передбачені ще М. Максимовичем при складанні проекту статуту майбутнього наукового об'єднання¹⁵². На зламі XIX і XX століть, в умовах піднесення національно-визвольного руху, демократизації суспільства, стрімкого розвитку культурного життя, підвищився інтерес до національної історико-культурної спадщини загалом, у тому числі пам'яток архітектури й мистецтва, зростає стурбованість фактами їх масового нищення і спотворення. На цьому етапі робота з опрацювання пам'яток української старовини стає окремою формою наукової діяль-

ності товариства. Безпосереднім поштовхом до організації ним колективних пам'яткознавчих досліджень стало проведення в Києві у серпні 1899 р. XI Археологічного з'їзду. Ще в період його підготовки науковці розробили і опублікували спеціальну „Програму для збирання відомостей про старожитності”, яка включала збір інформації й про пам'ятки архітектури і мистецтва – церковні й монастирські споруди, фортеці та замки (як зруйновані, так і ті, що збереглися), кам'яну скульптуру, старовинні портрети історичних діячів, фамільні портрети (не пізніше кінця XVIII ст.), іконопис та ін.¹⁵³ Хоча перелік питань стосувався головним чином старожитностей Волині, студіюванню історії та культури якої мав бути присвячений з'їзд, передбачалося, що ця програма може бути використана і для вивчення інших територій.

На Київському археологічному з'їзді проблеми охорони і збереження вітчизняної культурної спадщини набули особливої гостроти. Обговорення різних аспектів минулого України, фактологічні матеріали, представлені науковцями, викликали значну зацікавленість учасників форуму і, зокрема, його голови – графині П. Уварової, яка на той час очолювала Московське археологічне товариство. Після закінчення роботи з'їзду відбулася поїздка П. Уварової Волинською і Чернігівською губерніями, під час якої вона ознайомилась з численними архітектурними пам'ятками¹⁵⁴. Вже у вересні 1899 р. Московське археологічне товариство звернулося до Історичного товариства Нестора-літописця з пропозицією щодо вироблення загальних заходів по збереженню вітчизняних старожитностей, руйнування яких на той час досягло загрозливих масштабів, а також ініціювало видання систематизованого опису пам'яток старовини п'яти губерній Київського учбового округу (Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської) у вигляді випуску спеціального пам'яткознавчого збірника¹⁵⁵. Останній мав на меті введення до наукового обігу і популяризацію серед широких кіл суспільства багатой історико-культурної спадщини України. Для обговорення пропозиції Московського археологічного товариства щодо підготовки майбутнього видання на засіданні київського товариства від

14 листопада 1899 р. було утворено спеціальну комісію (яка пізніше отримала неофіційну назву Комісії по опису і виданню пам'яток місцевої старовини) у складі М. Василенка, І. Каманіна, О. Лазаревського, О. Левицького, В. Ляскоронського, Н. Молчановського і В. Щербини, очолювану спочатку В. Антоновичем, а згодом Я. Дашкевичем та Г. Павлуцьким¹⁵⁶. Поступово її склад був помітно розширений, зокрема, до участі у роботах були запрошені М. Петров, Є. Кузьмін та ряд інших істориків, а також, з огляду на відсутність у товаристві професійних архітекторів, інженери П. Голландський і В. Осьмак.

Перше засідання новоствореної комісії відбулося 18 листопада 1899 р. Була вироблена спеціальна програма збирання матеріалів і опису пам'яток. На початковому етапі вирішили обмежитися виявленням і опрацюванням старожитностей XVI–XVIII ст. До них зараховували як матеріальні (нерухомі й рухомі), так і писемні пам'ятки різних видів, а саме: церкви, замки, різноманітні старовинні будівлі та їх залишки, начиння, предмети минулого побуту, пам'ятки мистецтва, приватні колекції, стародруки, рукописи тощо¹⁵⁷. Планувалось проведення повної реєстрації та детального опису старожитностей на територіях п'яти губерній, обміри архітектурних споруд, нанесення їх на плани, фотографування та ін., для чого мали бути організовані спеціальні експедиції. Вже у грудні того ж року членами комісії були підготовлені і передані до Ради товариства пропозиції по виробленню додаткових статей до статуту щодо прав Історичного товариства Нестора-літописця в галузі охорони пам'яток старовини.

Програмою дій комісії передбачалося, ще до початку обстежень історико-культурних об'єктів на місцях, звернутись до Московського археологічного товариства з проханням про видання спеціальної брошури зі зведенням постанов і рішень уряду щодо охорони старожитностей, а також надання київським дослідникам вже існуючих програм опису церковних і громадських пам'яток архітектури із зазначенням вироблених на той час наукових методів їх опису і фотофіксації (це прохання не було задоволено). Крім того, було вирішено, спираючись на документальні й літературні джерела, здійс-

нити попередній пошук матеріалів про вже відомі, а також маловідомі пам'ятки по виданим і неопублікованим описам, церковним літописам та іншим джерелам, і скласти їх своєрідні зводи по кожній губернії¹⁵⁸. Збирання інформації і складання попередніх списків пам'яток було доручено М. Біляшівському, І. Каманіну і В. Щербині по Київській, Н. Молчановському, О. Левицькому і Ю. Сіцінському по Подільській (за участю секретаря Подільського губернського статистичного комітету В. Гульдмана), В. Антоновичу, М. Дашкевичу і О. Левицькому по Волинській; М. Василенку, О. Лазаревському (за участю Ф. Уманця і П. Дорошенка) по Чернігівській; М. Василенку, О. Левицькому, В. Ляскоронському, А. Стороженку, Ф. Николайчику (за участю І. Павловського) по Полтавській губерніях. Планувався також пошук зображальних джерел про нерухомі об'єкти, зокрема, гравюрі із виглядом міст і замків XVII–XVIII ст., виконаних за старовинними виданнями, що було покладено на В. Кордта¹⁵⁹. Попередні списки пам'яток формувались на основі даних, наявних на той момент у членів Історичного товариства Нестора-літописця, а також матеріалів, надісланих на їх прохання Імператорською археологічною комісією. Були використані також відомості про місцеві старожитності, отримані від міських і сільських священиків, народних вчителів внаслідок спеціальних запитів комісії. Із літературних джерел найбільше використовувались праці М. Теодоровича і Л. Похилевича.

Для забезпечення проведення наукових експедицій члени комісії вирішили просити Московське археологічне товариство видати їм установлені для цього відкриті листи, звернутись до губернаторів відповідних регіонів за наданням допомоги з боку місцевої влади, а також просити сприяння науковим пошукам генерал-губернатора, митрополита Київського і Галицького Іоанікія, єпископа Полтавського Іларіона, єпископа Чернігівського і Ніжинського Антонія¹⁶⁰. Роботи комісії частково фінансувало Московське археологічне товариство, відчутну допомогу надав відомий київський підприємець і меценат Н. Терещенко, який пожертвував 3 тис. крб.

Хід робіт Комісії по опису і виданню старожитностей України та їх результати доповідалися та обговорювалися на

засіданнях товариства, детальні звіти публікувалися в „Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца”, „Киевской старине”, а також в заснованому з ініціативи М. Біляшівського першому в Україні спеціалізованому археологічному виданні „Археологическая летопись Южной России”.

Перші експедиції для огляду пам'яток були здійснені влітку 1900 р. Ю. Сіцинським, О. Фотинським, М. Біляшівським у населені пункти Подільської (Вінницький, Могильовський, Балтський та інші повіти), Волинської (Дубенський повіт) і Київської (Київський і частково Канівський та Черкаський повіти) губерній¹⁶¹. У грудні 1900 – січні 1901 рр. М. Біляшівський за допомогою відомого знавця місцевої старовини П. Дорошенка описав і сфотографував історичні старожитності міста Глухова Чернігівської губернії¹⁶². Обговорення результатів проведених досліджень виявило певні труднощі у діяльності комісії. Вони стосувались окремих аспектів її практичної роботи (недостатність систематизованих первісних даних про пам'ятки, великий обсяг завдань, нестача часу та фахівців тощо), а також загальних проблем збереження вітчизняних старожитностей, пов'язаних, серед іншого, з невизначеністю урядових розпоряджень щодо охорони культурної спадщини, відсутністю науково розроблених критеріїв оцінки пам'яток та ін.¹⁶³

У ширших масштабах наукові відрядження членів комісії для обстеження пам'яток, їх опису, обмірів, фотографування здійснювались у 1901 р. Зокрема, І. Каманін, О. Левицький, М. Біляшівський, В. Щербина, І. Сіцинський, Н. Доманицький за участю співробітників місцевих наукових товариств оглянули православні і католицькі храми, синагоги, палаци та пов'язані з ними твори мистецтва, рукописи, книги та інші пам'ятки цілого ряду місцевостей Київської, Полтавської, Подільської і Чернігівської губерній. Пам'ятки Києва обстежували Є. Кузьмін та С. Яремич. Останній підготував цінний альбом малюнків надглавних залізних хрестів київських церков XVII–XVIII ст. На засіданні комісії від 22 листопада 1901 р. було прийнято рішення розпочати наукову розробку і систематизацію зібраних матеріалів для видання¹⁶⁴.

У 1902 р. матеріали екскурсій 1900 і 1901 рр. у вигляді дорожніх нотаток і значної колекції фотографій були надіслані до Московського археологічного товариства. Його керівництво, зокрема, висловило зауваження щодо відсутності у текстах історичного обґрунтування художньої цінності описаних пам'яток, а також планів обміру церков та інших старовинних споруд. Комісія ж пояснила цю обставину недостатністю в Києві фахових архітекторів, які б спеціалізувались на вивченні української старовини, але водночас погодилась на доповнення дослідницьких записів коментарями історико-художнього характеру¹⁶⁵. За пропозицією М. Дашкевича, доопрацювання і узагальнення зібраних членами комісії відомостей було покладено на історика мистецтва, професора Київського університету Г. Павлуцького. Право остаточної редакції опрацьованого матеріалу залишило за собою Московське археологічне товариство.

Як засвідчують збережені в архіві Історичного товариства Нестора-літописця замітки його тодішнього голови М. Дашкевича, на початок 1903 р. члени комісії вважали повністю опрацьованими пам'ятки всіх населених пунктів Поділля, п'яти повітів Київської і одного повіту Волинської губерній, а також міст Глухова і Полтави¹⁶⁶. Відтак було вирішено звернутись до Московського археологічного товариства з пропозицією готувати до друку матеріали Подільської губернії як найбільш підготовлені до видання, а тим часом продовжити обстеження і вивчення пам'яток інших місцевостей, насамперед Київщини¹⁶⁷.

Влітку 1903 р., у рамках підготовчих робіт до XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі, Комісія по опису старожитностей України продовжила дослідження, на чому наполягали її голова Г. Павлуцький, а також В. Щербина, М. Біляшівський і В. Щербаківський¹⁶⁸. Були здійснені поїздки до Полтави і містечок Миргородського повіту, оглянуті пам'ятки Межигір'я та Київського Полісся, описано низку церковних і світських споруд Києва. Г. Павлуцький, за грошової підтримки Київського університету, збирав матеріали і обстежував дерев'яні храми деяких міст, містечок і сіл Київської, Подільської і

Волинської губерній. Цінні обстеження старовинних церков Київщини провів на той час ще студент Київського університету, а згодом визначний український історик та археолог В. Щербаківський¹⁶⁹. Отримані матеріали, після їх опрацювання Г. Павлуцьким, частково Ю. Сіцінським, М. Біляшівським та В. Щербаківським, були систематизовані й узагальнені у виданні „Старожитності України: Муровані і дерев'яні храми”, підготовленій Г. Павлуцьким і надрукованій у 1905 р. до відкриття XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі¹⁷⁰. Планувався і другий випуск видання, в якому передбачалося висвітлити давні дерев'яні синагоги Південно-західного краю¹⁷¹.

Окрім книги Г. Павлуцького, значний джерельний та історіографічний інтерес мають оприлюднені тексти звітів про оглядові поїздки членів комісії М. Біляшівського, В. Доманицького, М. Істоміна, І. Каманіна, О. Левицького, В. Щербини. Відносно стислі за обсягом (в середньому по 15–20 сторінок друкованого тексту), вони являють собою повноцінні наукові публікації. Більшість із них містять цінні відомості щодо складу, кількості, „віку” ще існуючих на той час у низці місцевостей Наддніпрянської України архітектурних і образотворчих пам'яток (як визначних об'єктів високої історико-культурної і мистецької цінності, так і „рядових” сільських церков), їх стану збереження, будівельних, конструкційних, художніх особливостей тощо. Звіти висвітлюють й особисті наукові зацікавлення авторів, рівень наукової обробки зібраного матеріалу, застосовані при цьому наукові методи і підходи. Зазначені публікації також дають уявлення про тогочасні критерії поцінування історико-культурної спадщини, зокрема, архітектурно-мистецької, принципи класифікації об'єктів, розуміння дослідниками окремих питань збереження і вивчення пам'яток.

При певній різниці у авторських підходах до трактування зібраного матеріалу та ступеня його деталізації, всі звіти побудовані за єдиним принципом. Як правило, вони уміщують короткі огляди історичного розвитку окремих територій та розташованих там населених пунктів, відомості про головні види зафіксованих пам'яток, серед яких – дерев'яні і муровані

православні церкви, католицькі костели, синагоги, монастирські споруди, замки, фортеці, кам'яні надмогильні хрести на старих кладовищах, а також пов'язані з церковними спорудами іконостаси, старовинні зразки стінопису, іконопису, дерев'яного сакрального різьблення, круглої скульптури, і навіть розміщені в церковних інтер'єрах „картини” на релігійні сюжети. При описі архітектурних об'єктів, які подаються у тісному зв'язку з місцевими історичними подіями та особами, наводяться найяскравіші факти з їх історії, часом вказуються дати зведення і переробки споруд, імена замовників, фундаторів, будівничих, стан збереження, іноді присутня коротка характеристика основних планувальних і конструктивних рис. У деяких звітах наявна систематизація архітектурного матеріалу по типах споруд, є спроби їх узагальнюючої характеристики¹⁷². За висновками науковців, переважну більшість збережених на той час пам'яток зодчества склали церкви, в тому числі дерев'яні, серед яких домінували трибаневі споруди як найхарактерніші для української національної архітектури. За хронологічною ознакою серед обстежених об'єктів переважали будівлі, споруджені у XVII–XVIII ст. (збереглися лише поодинокі об'єкти, датовані XVI або початком XIX ст.).

При висвітленні пам'яток малярства автори звітів часто зазначали наявність у композиціях зображень конкретних історичних осіб – державних і церковних діячів, а також фундаторів чи ктиторів тих споруд, в інтер'єрах яких знаходились ці розписи чи ікони – як правило, представників козацької старшини. Окрім історичних відомостей про живописні зображення та інформації про стан їх збереження, іноді подано стисло іконографічну характеристику пам'яток, зазначено культурні впливи (як правило, західні або уніатські), вказано найтипівіші сюжети – як для окремих регіонів, так і України в цілому, в яких знайшли відображення риси місцевого життя, побуту, особливості народного світогляду тощо. До найбільш розповсюджених в українській іконографії віднесено, зокрема, образ св. Варвари, "Страсті Христові", "Страшні суди", "Недремане око" та ін., наголошено на їх самотутніх національних рисах. В багатьох випадках зазначено історичну цінність

творів, іноді коротко охарактеризовано їх суто художні якості¹⁷³, що засвідчує принципово нові наукові підходи до оцінки мистецьких пам'яток порівняно з другою половиною XIX ст.

За висновками вчених, найбільше нерухомих пам'яток старовини було виявлено на Волині. Саме тут зафіксували й максимальну кількість найдавніших будівель, датованих XV–XVII ст., а також найбільшу різноманітність у типах архітектурних споруд. Головні причини різниці у збереженості об'єктів культурної спадщини в різних регіонах України дослідники убачали в особливостях історичного розвитку останніх. Так, на Волині в минулому проживали численні шляхетські роди, які постійно піклувалися про улаштування замків і палаців, а також заснування й утримання церков і монастирів – як католицьких, так і православних. До того ж у часи Хмельниччини і Руїни Волинь постраждала значно менше, ніж Київщина, на території якої науковці майже не виявили храмів, "старших" за другу половину XVIII ст.¹⁷⁴ В цілому у всіх оглянутих місцевостях співробітники комісії констатували відносно невелику кількість збережених дерев'яних церков, багато з яких було перебудовано і знищено, особливо в 1860–70-х рр., внаслідок указів вищого російського єпархіального керівництва про "очищення" релігійних споруд від всього уніатського і католицького. Наголошувалось, що з початку XIX ст. всі церкви будувалися в новому, "північно-російському" стилі за спеціально розробленими зразками, виданими Св. Синодом.

Хоча роботи Комісії по опису старожитностей України з цілого ряду причин, в тому числі нестачі коштів, не були здійснені в повному обсязі, але сам факт їх проведення, а також отримані результати важко переоцінити. Фактично вперше на теренах Наддніпрянщини зусиллями одного з провідних наукових товариств країни були цілеспрямовано, за певним планом, виявлені, обстежені і зафіксовані у вигляді описів, малюнків, фотознімків численні історико-архітектурні споруди та пов'язані з ними мистецькі пам'ятки понад 200 населених пунктів п'яти губерній України (підрах. автора), більшість з яких на сьогодні втрачена. Значну наукову і джерельну

цінність мають опубліковані науковцями змістовні звіти, в яких, на рівні тогочасної науки, описано і систематизовано досить великий за обсягом фактичний матеріал, а також зроблені певні висновки і узагальнення.

Зібрані комісією документальні матеріали, проведені наукові спостереження слугували основою для написання І. Каманіним, О. Левицьким, Г. Павлуцьким, А. Стороженком, В. Щербаківським та іншими членами Історичного товариства Нестора-літописця упродовж 1900-х – початку 1910-х рр. цілої низки розвідок, статей та повідомлень, які оприлюднювались на його засіданнях, а також з трибуни Всеросійських археологічних з'їздів у Харкові (1902), Катеринославі (1905), Чернігові (1907). Цими працями було розпочато наукову розробку нових, а також продовжено вивчення низки малодосліджених на той час проблем історії української культури XVI–XVIII ст. Так, студіювались питання практичної організації будівництва церков в Україні, генези і особливостей дерев'яного зодчества та інших різновидів національного народного мистецтва (дерев'яного різьблення іконостасів, скульптурного оздоблення церковних інтер'єрів), самобутніх рис національного архітектурного стилю тощо¹⁷⁵.

Студії широкого кола вітчизняних старожитностей присутні і в історіографічній спадщині Київського церковно-археологічного товариства (з 1901 р. – Церковно-історичне та археологічне товариство), члени якого активно досліджували середньовічні релігійні споруди. Науковий доробок церковно-археологічного товариства (1873–1922), утвореного при Київській духовній академії, – одного з перших та найбільших подібних закладів у межах Російської імперії, за радянських часів з ідеологічних причин був недоступний для опрацювання. Як відомо, заснований при товаристві церковно-археологічний музей був першим у країні суто релігійним музейним закладом, який зібрав у своїх фондах цілу низку унікальних церковно-художніх пам'яток, серед іншого, цінних зразків церковної архітектури, живопису, скульптури, різноманітного церковного начиння. З 1882 р. обов'язки його незмінного секретаря і завідувача виконував професор Київської духовної академії М. Петров¹⁷⁶.

Археологічні дослідження та наукова розробка християнських старожитностей, в тому числі об'єктів архітектури і образотворчого мистецтва, була одним із провідних напрямів діяльності Київського церковно-археологічного товариства, що пояснювалось самим його характером, орієнтованим на вивчення історії церкви¹⁷⁷. Церковні історики здавна розглядали сакральні пам'ятки як важливі речові джерела, що могли підтвердити і доповнити інформацію, уміщену в літописах та інших писемних документах, а крім того слугували певними віхами при відтворенні історичної топографії середньовічних міст. Зусиллями співробітників товариства було зібрано і введено до наукового обігу великий масив писемних, речових та зображальних джерел з історії України, її церкви і культури, опубліковано праці, значна частина яких і нині зберігає свою наукову цінність. Найкращі з цих студій заклали основи вітчизняної церковної історіографії і пам'яткознавства.

Помітний внесок у формування об'єктивних знань про середньовічні церковні споруди України та їх художній декор зробили, зокрема, провідні члени товариства, професори Київської духовної академії С. Голубев, В. Завітневич, П. Лашкар'єв, І. Малишевський, П. Терновський, Ф. Титов, професор Київського університету А. Прахов. Упродовж 1870–1890-х рр. спеціальні комісії, створені в рамках об'єднання, здійснювали численні обстеження та церковно-археологічні дослідження пам'яток монументальної архітектури, передусім Києва. Регулярного характеру вони набули з кінця 1870-х рр., що було спричинено постановою Св. Синоду, яка залучала товариство до контролю за реставрацією, перебудовами та руйнуванням церковних споруд на території тодішнього Київського духовно-учбового округу. В результаті ретельних архівних пошуків і натурних досліджень фактично вперше були вивчені основні етапи історії, окремі особливості архітектури та мистецького оздоблення таких давніх православних святинь Києва як Софійський і Михайлівський Золотоверхий храми, собори Києво-Печерської лаври, Кирилівська церква. Науковці обстежували й пам'ятки, створені у XVII–XVIII ст., зокрема, деякі церкви Києво-Печерської лаври й Подолу, Військовий Миколаївський собор¹⁷⁸.

В інтер'єрах низки храмових споруд були відкриті унікальні зразки давньоруського монументального малярства світового рівня та цінні розписи XVII–XVIII ст., проведено атрибуцію деяких вже відомих пам'яток. Так, були досліджені давньоруські мозаїки в бані Софійського собору і фрескові зображення св. мучеників на стовпах його вівтарної арки, відкрито й вивчено фрески Михайлівського Золотоверхого собору, стінописи XII ст. у Свято-Троїцькій Кирилівській церкві¹⁷⁹. Внаслідок неодноразових обстежень головної святині Києво-Печерської лаври – Успенського собору, науковці дійшли важливого висновку, підтвердженого сучасними дослідниками, щодо відсутності в його інтер'єрі розписів XI, XII та XVII ст. (питання, яке на той час широко дискутувалось у пресі). Натомість було звернуто увагу на збережені в храмі фрагменти стінописів XVIII ст., які зображували світських осіб – давньоруських і литовських князів, лаврських ігуменів і архимандритів, гетьманів, представників козацької старшини тощо. На жаль, за рішенням лаврського керівництва, з метою оновлення інтер'єру собору, в 1893 р. весь старовинний живопис було знищено. Значну джерельну цінність має опис цих зображень, здійснений членами спеціальної комісії товариства, яка свого часу в особі М. Петрова висловила за часткове збереження цієї унікальної історичної пам'ятки¹⁸⁰. Окрім названих об'єктів, обстежувалась Борисоглібська церква у Вишгороді та проводились археологічні розкопки залишків деяких інших давньоруських храмів Києва¹⁸¹.

Науковці Київського церковно-археологічного товариства вивчали також окремі архітектурні пам'ятки Волині, Київщині, Чернігівщині. Так, на Волині було оглянуто низку монастирів, Межирічинську церкву біля м. Острог, описано їх архітектуру¹⁸². Студіювались збережені на той час фрагменти давньоруського храму в Переяславі, відкритого на місці знищеної дерев'яної Успенської церкви, в якій, за переказами, Б. Хмельницький 1654 р. «присягнув на вірність Москві», а також деякі відомі сакральні споруди міст Чернігова та Канева. Обстежувались і руїни унікальної історико-культурної пам'ятки давньоруської доби – храму св. Михаїла в с. Старгородці (так званої

Юрієвської божниці) поблизу м. Остер – літописного "Остерського городця" на Чернігівщині, в інтер'єрі якого були виявлені фрагменти давнього фрескового розпису¹⁸³. П. Лашкар'єв та Ф. Смирнов підготували спеціальну інструкцію для членів-кореспондентів товариства в єпархіях Київського духовно-навчального округу, в якій виклали послідовність вивчення та опису давніх сакральних споруд та церковного начиння. Але з причини нестачі коштів дослідження церковних пам'яток в інших населених пунктах, крім Києва, не набуло регулярності.

Повідомлення про проведені історико-археологічні роботи та їх найцікавіші наукові результати постійно заслуговувались на засіданнях товариства, починаючи з 1880 р. і до занепаду його діяльності у 1915 р. Кращі доповіді й реферати публікувались на шпальтах періодичних видань об'єднання: „Чтениях в Церковно-историческом и археологическом обществе” (в 1883–1916 рр. видано 14 випусків), "Известиях Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии" (1875–1879), „Трудах Киевской духовной академии” (1860–1917), „Киевских епархиальных ведомостей”, журналі "Киевская старина" та друкувались окремими виданнями. За підрахунками дослідника історії Київського церковно-археологічного товариства К. Крайнього, упродовж названого періоду на його засіданнях було прочитано 56 рефератів церковно-археологічного характеру, 9 з яких були присвячені об'єктам Києво-Печерської лаври¹⁸⁴. У багатьох доповідях, а також статтях і розвідках (більшість з яких належала перу М. Петрова) висвітлювались численні факти з минулого ряду визначних православних храмів та монастирів XI–XVIII ст., уточнювався час заснування останніх, описувались особливості їх архітектури, іконографії живопису тощо¹⁸⁵. Пам'ятки зодчества як історичні джерела широко залучались істориками церкви й для написання праць історико-топографічного характеру, присвячених середньовічному Києву, з метою відтворення старовинних планів міста. Як засвідчують тексти публікацій провідних науковців Київського церковного археологічного товариства, методика їх джерелознавчих досліджень була достат-

ньо досконалою як на той час. При описі пам'яток архітектури і мистецтва, їх атрибутуванні вони застосовували порівняльно-історичний та археологічний методи, при вивченні іконопису – іконографічний та палеографічний аналіз, залучали дані хронології, картографії тощо.

На початку ХХ ст. пам'ятки історико-культурної спадщини України знаходились в полі зору членів найбільш масового на той час наукового об'єднання Києва – Українського наукового товариства. Засноване у 1906 р. Старою Громадою, воно стало першим суто національним науковим осередком в Російській імперії, який ставив своїм завданням "будувати розсіпану хramину української науки", досліджувати українське життя в минулому і сучасності та популяризувати наукові результати серед широких кіл суспільства¹⁸⁶. Основна робота товариства здійснювалась по секціях, що сприяло формуванню основних напрямів досліджень, їх подальшій диференціації, підготовці фахівців¹⁸⁷.

Слід наголосити, що у складі історичної секції Українського наукового товариства в Києві, уперше в історії української науки, поряд з археологією і етнографією, як предмет спеціального вивчення була задекларована історія мистецтва як дисципліна, допоміжна до історії (і передусім історії України)¹⁸⁸. Як відомо, окрема секція мистецтв в складі товариства була утворена лише у 1918 р., а перший (і, на жаль, єдиний) збірник її праць, присвячений проблемам архітектурно-мистецької спадщини України, вийшов друком у 1921 р. Мало-відомим є той факт, що на початку існування Українського наукового товариства його історичну секцію, за рекомендацією і наполяганням М. Грушевського, очолював історик мистецтва Г. Павлуцький¹⁸⁹.

Коло проблем, які підлягали науковій розробці у межах історичної секції, було достатньо широким, базувалось на використанні великої кількості джерел. Чільне місце займали різноманітні питання історії України козацько-гетьманської доби, зокрема, процеси колонізації середини ХVІІ ст., соціально-економічного розвитку, історії міст, українського права, політичної історії, історії побуту, культури, релігійних вірувань

тощо. Праці членів товариства публікувалися передусім у його власних періодичних виданнях – "Записках Українського наукового товариства" в Києві, у часописах "Україна", „Літературно-науковий вісник“, "Українському науковому збірнику" (всього за 1908–1917 рр. вийшло 29 книг цих видань), а також на шпальтах газет "Рада", "Сяйво", "Рідний край", "Дзвін" тощо. Чимало статей, розвідок, рецензій, підготовлених членами київського товариства, уміщено й у виданнях Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Українське наукове товариство вивчало і публікувало переважно писемні документи, але певну увагу приділяло й збиранню та опрацюванню речових джерел, пам'яток матеріальної і духовної культури, організуючи для цього археологічні та етнографічні науково-пошукові експедиції. Зокрема, у 1907–1908 рр. за ініціативою і під головуванням відомого киевознавця Л. Добровольського було організовано археологічні експедиції для історико-топографічного обстеження околиць Києва з метою вивчення кордонів давньої Київщини і виявлення залишків фортифікаційних споруд – так званих "Зміювих валів". Результати цих досліджень оприлюднені в двох статтях¹⁹⁰. Спеціальних поїздок для натурних обстежень архітектурних пам'яток товариство не проводило.

Розробка тематики, що стосувалась архітектурно-мистецької спадщини України, була пов'язана з особистими творчими зацікавленнями членів товариства. Висвітлення пам'яток і пов'язаних з ними питань національної художньої культури присутні у працях таких науковців як М. Біляшівський, Л. Добровольський, В. Доманицький, Є. Кузьмін, В. Модзалевський, В. Різниченко, Г. Павлуцький, Ю. Сіцінський, брати В. і Д. Щербаківські, К. Широцький. Вже на перших загальних засіданнях товариства були заслухані і обговорені змістовні доповіді проблемного характеру „Про українську мистецьку творчість” Г. Павлуцького та „Про український орнамент” М. Біляшівського¹⁹¹. В них розглядались актуальні на той час питання самобутності і оригінальності різних видів українського образотворчого і народного мистецтва, ставились завдання збереження і студіювання старовинних художніх пам'я-

ток. Особливо значним був інтерес науковців до культурної спадщини часів козаччини та Гетьманщини. Збирались історичні відомості про фортеці України, вивчались особливості українського народного будівництва XVII–XVIII ст. на Наддніпрянщині, проблеми генези і своєрідності українського архітектурного стилю, розробка яких була започаткована ще в рамках Історичного товариства Нестора-літописця¹⁹². Увагу дослідників привертала історичні споруди й монументальні пам'ятки гетьманської столиці Батурина (церкви, будинок В. Кочубея та інші світські будівлі, пам'ятник гетьману К. Розумовському та ін.)¹⁹³. До сьогодні значну джерельну та історіографічну цінність зберігають підготовлені членами Українського наукового товариства бібліографічні огляди і рецензії на найважливіші публікації, які стосувались питань вітчизняної художньої культури. Такі критичні матеріали уміщені переважно на шпальтах часописів "Україна" та "Літературно-науковий вісник" (який у 1907–1914 рр. видавався у Києві)¹⁹⁴.

Зростаючий інтерес до національного історико-культурного надбання взагалі й архітектурно-мистецької спадщини зокрема, турбота за долю пам'яток, усвідомлення необхідності цілеспрямованих практичних дій для їх вивчення і збереження призвели до утворення наприкінці XIX – на початку XX ст. у Києві двох громадських структур суто пам'яткознавчого спрямування – Київського товариства старожитностей і мистецтв та Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Київське товариство старожитностей і мистецтв (1897–1918) ставило за свою основну мету збирання й наукове опрацювання різноманітних пам'яток вітчизняної старовини і мистецтва. Ця мета мала бути досягнута шляхом заснування національного музею, проведення на базі його колекцій наукової і культурно-просвітницької роботи¹⁹⁵. Своє завдання товариство вбачало також у „розвитку естетичного смаку і художньої освіти”, чому мав слугувати спеціальний музейний відділ красних мистецтв і художньої промисловості¹⁹⁶. У складі Київського товариства старожитностей і мистецтв працювали В. Антонович, В. Данилевич, В. Хвойка, В. Щербина та багато інших істориків. Найактивнішу участь у розбудові музею взяв

визначний вчений-джерелознавець, археолог, історик мистецтва, знавець музейної і пам'яткоохоронної справи М. Біляшівський (з 1902 до 1924 р. – директор музею). Автор ґрунтовних публікацій з питань українського народного мистецтва, зокрема, національної орнаментики, вчений запропонував широку програму збирання й дослідження вітчизняної спадщини. Першу експозицію Музею старожитностей і мистецтв (від 1904 р. – Київський художньо-промисловий і науковий музей) відкрили, як відомо, 1899 р. Діяльність товариства по створенню і поповненню музейної експозиції (проведення археологічних розкопок, етнографічних експедицій та ін.) широко висвітлювалась в періодиці, зокрема, на шпальтах „Археологической летописи Южной России”.

Поряд із суто археологічними пам'ятками, товариство опікувалося збиранням зразків образотворчого мистецтва минулих епох, які склали вагому частину історичного і художньо-промислового відділу музею. Так, завдяки експедиціям, здійсненим М. Біляшівським та хранителем історичного і етнографічного відділів (з 1910 р.), мистецтвознавцем та пам'яткоохоронцем Д. Щербаківським, було зібрано цінну колекцію живопису козацько-гетьманської доби (зокрема, українських ікон, портретів козацької старшини¹⁹⁷), експонати якої стали важливим джерелом для подальших наукових розробок в галузі історії української художньої культури і мистецтва. Чимало різноманітних матеріалів про історико-архітектурні пам'ятки Києва (з метою видання спеціальної монографії) накопичила і опрацювала утворена у 1912 р. комісія відділу музею „Старий Київ”. Велика практична робота Київського товариства старожитностей і мистецтв по розбудові музею, пошуку і збереженню творів української образотворчості відіграла важливу роль у згуртуванні наукових сил, підвищенні зацікавленості пам'ятками вітчизняної художньої культури, що сприяло їх науковому вивченню.

Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва (1910–1919), засноване за ініціативою членів Історичного товариства Нестора-літописця, було першою у Наддніпрянській Україні спеціалізованою інституцією, яка визначила

своєю головною метою пошук, дослідження і збереження саме нерухомої історико-культурної спадщини¹⁹⁸. Крім того, на відміну від інших об'єднань Києва, які зосереджувались переважно на історико-наукових дослідженнях, збиранні і публікації історичних документів, означене товариство вбачало сенс своєї діяльності передусім у практичних заходах, спрямованих на пошук і опрацювання всіх видів пам'яток старовини і мистецтва, їх охорону і реєстрацію.

Використовуючи досвід інших наукових структур, товариство поєднувало різні форми пам'ятознавчої роботи. Поряд із збиранням документальних відомостей про пам'ятки, складанням їх описів та фіксацією, проводились археологічні розкопки, у межах яких помітне місце посіли дослідження споруд давньоруської доби, а також натурні обстеження, ремонт і реставрація пам'яток архітектури пізніших часів (із залученням фахівців – архітекторів і археологів). Засновниками і провідними співробітниками Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва були такі вже знані на той час дослідники історико-культурної спадщини України як М. Біляшівський, С. Вельмін, В. Завітневич, М. Довнар-Запольський, В. Кричевський, Ю. Кулаковський, А. Мердер. Діяльність товариства розповсюджувалась на територію Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторств¹⁹⁹. У 1913 р. було створене його відділення в м. Умані, але воно не встигло розгорнути свою діяльність з причини початку Першої світової війни.

Найвагоміші здобутки товариства дослідники його історії вбачають у збереженні й вивченні архітектурної спадщини Києва, а саме: комплексу Софійського собору, Києво-Печерської лаври, Золотих воріт, брами Заборовського, споруд Видубицького монастиря тощо²⁰⁰. За участю Імператорської археологічної комісії, з якою тісно співпрацювало об'єднання, досліджувались залишки Золотих воріт та обстежувались інтер'єри Софійського собору. Серед археологічних робіт у Києві найзначнішими були розкопки Звіринецьких печер, завдяки яким було уточнено час їх виникнення (X ст.). Товариство також вивчало деякі визначні церковні споруди і фортеці

середньовіччя на території Волині та Поділля (церкву в м. Сутківці Летичівського повіту, замки в Меджибожі, Острозі, Клевані, Луцьку та ін.), приділяло певну увагу й пам'яткам дерев'яного сакрального зодчества. Одним із напрямів його діяльності було обстеження київських цвинтарів, серед іншого з метою збереження надгробних пам'ятників як зразків скульптурного мистецтва.

Інформація про різнобічну роботу Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва та тематично різноманітні публікації його членів уміщувались на шпальтах друкованого видання Київського відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства – часопису "Военно-исторический вестник" (1909–1914). Наукові праці, присвячені архітектурній спадщині, як правило, висвітлюють історію окремих споруд, містять їх описи та результати історико-археологічного вивчення. Серед таких публікацій, що є нерівноцінними за своїм науковим значенням, вирізняються брошура А. Мердера про нерухомі старожитності Луцька, монографії О. Ертеля й І. Каманіна, присвячені дослідженню і опису Звіринецьких печер, а також – розвідка О. Левицького про історію та архітектуру Золотих воріт²⁰¹.

Нагальна потреба у вирішенні практичних завдань щодо вивчення, охорони та реставрації пам'яток стимулювала роботу товариством низки теоретико-методологічних проблем, які стосувалися, зокрема, визначення поняття "пам'ятка старовини і мистецтва", класифікації історико-культурних об'єктів та критеріїв їх поцінування, з'ясування кола пам'яток, що підлягають охороні тощо²⁰². Деякі з цих питань порушувались вже раніше у рамках роботи Історичного товариства Несторалітописця членами Комісії по опису старожитностей України. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, спрямована на збереження значною мірою монументальних пам'яток, проведення їх історико-археологічних досліджень та систематизації, мала певні результати у вивченні культурних скарбів України.

Помітний внесок у накопичення інформації стосовно вітчизняних пам'яток будівництва й архітектури та їх попу-

ляризації належить першому в Наддніпрянській Україні товариству військово-історичного профілю – Київському відділу Імператорського Російського військово-історичного товариства (1908–1917). Його активними учасниками були, зокрема, такі відомі історики як В. Данилевич, Л. Добровольський, І. Каманін, В. Ляскоронський, М. Петров, В. Хвойка, а також професійні військові – М. Дітеріхс, Б. Стеллецький, архітектори П. Голандський, Є. Єрмаков та ін. Головною метою товариства, діяльність якого поширювалася на територію Київського військового округу, були наукові студії в галузі військової історії, які включали не тільки розшук і публікацію документальних джерел, а й збирання і опрацювання речових пам'яток. Важливим напрямом роботи інституції визначалась охорона нерухомої історико-культурної спадщини. Зверталась увага на виявлення, опис і збереження монументальних пам'яток, таких як фортеці, надгробки на могилах військових, пам'ятники на честь воєнних подій тощо, які трактувались в першу чергу як пам'ятки військової старовини²⁰³. Повідомлення про результати практичної діяльності дослідників по обстеженню пам'яток, наукові розвідки про окремі об'єкти архітектури, монументального мистецтва, оприлюднювались, як правило, в офіційному друкованому органі товариства – журналі "Военно-исторический вестник" та окремими виданнями монографічного характеру.

Упродовж 1910–1914 рр. Київський відділ Російського військово-історичного товариства, у відповідності до своїх завдань, досліджував пам'ятки оборонного будівництва давньоруських часів, зокрема, проводились археологічні розкопки в с. Білгородка, а також вперше – в історичній місцевості Китаєве – південному форпості стародавнього Києва, та деяких інших давньоруських укріпленнях²⁰⁴. У Білгородці, окрім залишків середньовічних валів, були знайдені фундаменти двох церков XI–XII ст. із цінними зразками монументального живопису – фрагментами давньоруських фресок²⁰⁵. Значну увагу товариство приділяло вивченню, збереженню і популяризації фортифікаційних споруд. Так, у рамках пам'яткоохоронних робіт були обстежені й описані оборонні будівлі XIV–XVI ст., зокрема, фортифікації Судової (Замкової) гори в м. Острог Волинської губ. (тепер Рівненської обл.), замок XV ст. в Клевані та інші

пам'ятки²⁰⁶. Одним із важливих заходів Київського військово-історичного товариства було дослідження та увічнення Берестецької битви 1651 р. на Волині. Науковці займалися також охороною і вивченням церковних і монастирських споруд, пов'язаних з військовою історією (серед іншого, полкові храми, церкви, споруджені козаками), виявляючи їх на всій території підросійської України²⁰⁷. На жаль, брак коштів не дозволив товариству широко розгорнути дослідницькі і пам'яткоохоронні роботи²⁰⁸.

Окрім київських наукових товариств, історичні відомості про архітектурно-мистецьку спадщину Правобережної України збирали місцеві наукові осередки Поділля і Волині²⁰⁹. На Поділлі активно діяв утворений ще 1834 р. губернський статистичний комітет, члени якого і, насамперед, його секретар та завідуючий справами, історик В. Гульдман у другій половині XIX ст. опублікував перші статистичні описи Подільської губернії²¹⁰. У п'яти фундаментальних монографічних виданнях, які й до тепер є рідкісним джерелом вивчення спадщини регіону, розміщено історичні дані про різночасові церковні й світські монументальні пам'ятки: насипні вали, замки, фортеці, кам'яні баби, „фігури”, церковні і монастирські споруди та ін.²¹¹

Особливо значну роботу по виявленню та опрацюванню місцевих старожитностей (в тому числі нерухомих) провів Комітет для історико-статистичного опису Подільської єпархії (1865–1920), заснований при Кам'янець-Подільській духовній семінарії (згодом Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, реорганізований у 1903 р. в Подільське церковне історико-археологічне товариство). Якщо при утворенні комітету заходами офіційних владних структур, його завдання було досить обмеженим і полягало у підготовці історико-статистичного опису єпархії (утвореної 1795 р.) з акцентуванням на давності традицій православної церкви, то в процесі діяльності він трансформувалася у самостійне громадське товариство, що здійснювало різнобічне дослідження краю, в межах якого збирались відомості й про архітектурні й мистецькі пам'ятки.

Вже на початковому етапі роботи комітету, в 1865–1875рр., на сторінках газети „Подольские епархиальные ведомости”

було оприлюднено 61 історико-статистичний опис міст і населених пунктів Поділля²¹², а також нариси з історії міст, сіл, церков і губернії взагалі, які містили стислі історичні дані про місцеві архітектурні споруди. На другому етапі функціонування комітету (1875–1903) його співробітники, з метою посилення джерельної бази історико-статистичних описів, проводили поглиблений пошук архівних першоджерел. Удосконаленню методики історико-краєзнавчих і пам'яткознавчих студій сприяли спеціальні програми, розроблені для збирання історико-археологічних відомостей. Так, програма М. Симашкевича охоплювала чимале коло питань як стосовно церковних, так і світських архітектурних об'єктів та пов'язаних з ними творів образотворчого мистецтва²¹³. Пропонувався, зокрема, збір джерел (писемних, усних, зображальних) про давні церкви, печери, палацові й оборонні споруди, кам'яні баби, хрести, надгробні пам'ятки, старі ікони – чудотворні й "прикметні за своїм живописом" та багато іншого. Окремий розділ присвячувався пошуку різноманітної інформації про міське зодчество. Археографічна робота з вивчення й публікації документів з подільських архівів підняла на якісно новий рівень і працю по складанню історико-статистичних описів, для друкування яких було засновано спеціальне видання "Труды Подольского епархиального историко-археологического комитета" (у 1876–1916 рр. вийшло з друку 12 томів)²¹⁴.

Найбільш плідними у діяльності комітету були 1890-ті – початок 1900-х рр., упродовж яких він набув рис наукового товариства. Значно активізував роботу установи, передусім в галузі вивчення нерухомої спадщини Поділля, і вступ до неї визначного історика Ю. Сіцінського. З 1891 р. комітет підтримував тісні стосунки з викладачами Київського університету та іншими науковими закладами. Здійснювались вагомні за результатами археологічні студії середньовічних печер в с. Бакота над Дністром, збирались музейні експонати. З метою збереження останніх, а також для зупинення вивозу місцевих пам'яток до Петербургу, Москви, Києва і Варшави, в 1890 р. у складі комітету було відкрито давньосховище старожитностей – перший на Поділлі історичний музей²¹⁵. Тоді ж був започаткований і пам'яткоохоронний напрям діяльності інституції, в

рамках якого обстежувались і досліджувались архітектурні споруди: при розбиранні старих церков члени комітету робили висновки про можливість збереження споруд з огляду на їх „археологічне значення”²¹⁶. Інформація про архітектурно-мистецькі пам’ятки накопичувалась і в контексті вивчення громадянської історії краю, яка продовжувала розроблятися водночас з історико-церковною тематикою²¹⁷. Після реорганізації 1903 р. Подільське церковне історико-археологічне товариство перетворилося на широкопрофільну наукову організацію, яка ставила за мету піднесення культурного рівня населення, тісно співпрацювала з місцевою “Просвітою”. З настанням Першої світової війни наукові публікації товариства припинились²¹⁸.

Віднайдені членами Подільського єпархіального історико-статистичного комітету документальні матеріали й дослідницькі праці, присвячені минулому краю та його різноманітним пам’яткам, оприлюднювались переважно на шпальтах газети „Подольские епархиальные ведомости”, а також власних друкованих видань товариства – “Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета” (1876–1916, всього 12 випусків), “Православной Подолии” (1906–1916) і газети “Подолия” (1906–1918). За роки функціонування товариства у науковий обіг було введено чимало місцевих документальних джерел, в тому числі й тих, що зберігались в архіві духовної консисторії. Серед них особливий інтерес становлять матеріали, що висвітлюють обставини побудови церков та монастирів на Поділлі у XVIII ст., високо оцінені у свій час І. Каманінім²¹⁹. Змістовна інформація про окремі пам’ятки зодчества і мистецтва краю міститься й у низці дослідницьких статей і монографій історико-географічного та історико-топографічного характеру М. Дороновича, О. Прусевича, Й. Ролле, М. Симашкевича, М. Яворовського, В. Якубовича, присвячених як минулому Поділля в цілому, так й історії його окремих найдавніших міст (Кам’янець-Подільського, Бара, Жванця) та місцевостей (Брацлавщини, Вінничини та ін.)²²⁰. Слід зазначити, що подільські дослідники описували пам’ятки не тільки українські, а й інших національностей, які проживали на території регіону, зокрема, вірмен²²¹.

Найбільший масив фактологічних відомостей про архітектурні пам'ятки краю зосереджено в історико-статистичних описах церков і парафій Подільської єпархії, ґрунтованих на значній кількості різноманітних джерел, зібраних на місцях (документів, спогадів, переказів, легенд). Так, на шпальтах "Подольских епархиальных ведомостей" (1862–1906), за весь період їх існування, за підрахунками історика Л. Баженова, було вміщено близько 100 історико-статистичних нарисів про населені пункти Поділля²²², які уміщували інформацію й про історико-архітектурні споруди. Особливий інтерес становлять матеріали, опубліковані в збірнику "Трудов Подольского епархиального историко-археологического комитета", зокрема, у його VII-му випуску (1895). Тут в контексті викладу церковної історії та подій, що відбувалися в певній місцевості, коротко висвітлено архітектурні будівлі і пов'язані з ними твори мистецтва, які засвідчують історію і культуру краю з найдавніших часів до XIX ст.²²³ Праця базована переважно на актових матеріалах, і доповнена свідченнями з документів, виявлених в місцевих архівах. У IX випуску „Трудов” (1901) викладено інформацію про всі релігійні споруди старовинних міських центрів регіону, зокрема, Кам'янця-Подільського, Вінниці, Меджибожа, Бара, Сатанова, Бакоти та ін. (як існуючі на той час, так і ті, що не збереглися). У більшості статей зазначені дати спорудження будівель, факти ремонтів, поновлень, вказані імена фундаторів тощо, подано стислі (хоча й недосконалі) описи архітектурних особливостей споруд, згадані давні ікони, стінописи, іконостаси тощо²²⁴. Ці описи, що складають близько 1200 сторінок тексту, мають важливе джерельне значення для ознайомлення з історико-культурною спадщиною краю, не втратили цінності й донині. XI випуск "Трудов" (1911) містить опис населених пунктів всіх 62 благочинних округів, 12 повітів Подільської губернії. Як зауважує дослідник історії товариства Ю. Земський, загалом для праць науковців Подільського єпархиального історико-статистичного комітету було властивим виокремлювати історію Поділля з імперської російської історії, показувати самотність традицій подолян та їх культури²²⁵.

На теренах Волині первісний збір відомостей про місцеві старожитності, в тому числі історико-архітектурні, упродовж 1860–1880-ті рр. проводився Волинським губернським статистичним комітетом, а також нечисленними осередками і гуртками краєзнавчого спрямування, які існували при Крем'янецькій духовній семінарії, навчальних закладах Житомира, церковних братствах Луцька і Володимира-Волинського, редакціях губернських та єпархіальних „Ведомостей” тощо²²⁶. Перше професійне і громадське історико-краєзнавче товариство в регіоні, яке цілеспрямовано займалось опрацюванням історії краю – Волинське церковно-археологічне товариство, було утворене наприкінці XIX ст. у Житомирі (1894–1915). Його головною метою, як і інших подібних інституцій, було виявлення і вивчення місцевих церковних старожитностей, а одним з основних напрямів роботи – сприяння завершенню розпочатих у 1860-х рр. історико-статистичних описів парафій і церков Волинської єпархії, складених протягом XIX ст.

У 1894–1900 рр. було в основному завершено публікацію описів Волинської губернії, здійснену істориком, викладачем Волинської духовної семінарії, випускником Петербурзької духовної академії М. Теодоровичем²²⁷. П'ятитомний цикл його праць "Історико-статистичний опис церков і парафій Волинської єпархії", підготовлений на широкій джерельній базі, містив у собі синтезовану інформацію про всі відомі на той час архітектурні пам'ятки регіону²²⁸. Автор узагальнив матеріали українських, польських і російських дослідників, додав до них відомості, виявлені ним особисто. Видання стало помітним явищем в тогочасній українській історіографії, і, за оцінкою сучасних науковців, є одним з найвагоміших досягнень історичного краєзнавства і пам'яткознавства Волині останньої третини XIX – початку XX ст. Низка документальних джерел з історії православних церков і монастирів, а також статті місцевих дослідників, присвячені минулому окремих міст і населених пунктів краю, які включали дані й про архітектурні споруди, опубліковані у періодичному виданні Волинського церковно-археологічного товариства – "Волинском церковно-археологическом сборнике" (2 випуски надруковані у 1896 і 1900 рр.)²²⁹.

Цілеспрямований збір історичних відомостей про старовинні церковні пам'ятки Волинської єпархії, в тому числі про будівлі, що вирізняються особливою архітектурою, Волинське церковно-археологічне товариство здійснювало у період підготовки до IX Археологічного з'їзду в Києві. З цією метою у 1898 і 1899 рр. було проведено низку експедицій, спрямованих на археологічне й історико-культурне вивчення Волині, під час яких були обстежені старовинні пам'ятки міст Новоград-Волинська, Корця, містечок Гощі, Дорогобужа, Острога, Межиріч, Бабиного та ін., оглянуті монастирі – Дерманський, Городищевський, Любарський та ін. Волинське єпархіальне давньо-сховище під керівництвом історика О. Фотинського збирало зразки українських ікон і фрагментів іконостасів XVI–XVIII ст.²³⁰ Товариство практично припинило своє функціонування перед 1914 р.

З початку XX ст. головним осередком всебічного наукового вивчення історії і культури Волинського краю стало Товариство дослідників Волині (1900–1920). На відміну від Волинського церковно-археологічного товариства, яке зосереджувало свою увагу переважно на вивченні писемних і речових джерел церковної історії, нова громадська структура розробила широку програму, що передбачала ознайомлення населення регіону з його природою, історією, традиціями, різноманітними пам'ятками матеріальної і духовної культури²³¹. Для здійснення наукової роботи були утворені окремі секції. Опрацюванням і популяризацією місцевих історико-архітектурних пам'яток займались члени історичної секції, очолюваної М. Трипольським, а з 1901 р. – істориком та археологом Я. Яроцьким. Секція мала спеціальні відділи, зокрема, архівознавства, археології, палеографії, нумізматики та інші.

Товариство провело значні археологічні пошуки. В рамках спеціально розробленої програми у 1901 р. в м. Овруч і Овруцькому повіті досліджувались архітектурні об'єкти часів Київської Русі, зокрема, залишки видатної пам'ятки, однієї з найстаріших храмових споруд України – церкви св. Василя (XII ст.)²³². О. Фотинський вивчав пам'ятки літописного м. Дорогобужа, а також у 1900 р. (в рамках роботи Комісії по опису старожитностей України при Історичному товаристві Нестора-

літописця в Києві) – церковні споруди Дубенського повіту. Результати робіт оприлюднювались на засіданнях товариства, найцінніші з доповідей друкувались на сторінках його періодичного видання – "Трудов Общества исследователей Волыни" (у 1902–1920 рр. вийшло 14 томів). Серед публікацій, що стосуються нерухокої спадщини краю, вирізняються статті про зразки давнього волинського будівництва, а також розвідка про історію м. Дорогобуж в епоху середньовіччя. В останній міститься детальний опис різноманітних пам'яток міста, зокрема, унікального твору волинського малярства XIII ст. – ікони Дорогобузької богородиці, яка зберігалась на той час в експозиції Волинського єпархіального давньосховища²³³.

У 1905 р., після від'їзду до Кременця Я. Яроцького, Товариство дослідників Волині помітно звузило свою пам'яткознавчу діяльність, зосередившись на впорядкуванні знайдених матеріалів і організації Волинського Центрального музею. Якщо 1-й том його "Трудов" уміщував публікації, що висвітлювали історико-культурні старожитності регіону, то в наступні роки, під впливом віце-президента товариства, геолога П. Тутківського і народознавця В. Кравченка у цьому виданні почали переважати суто природничі і етнографічні матеріали. З набуттям музеєм у 1913 р. статусу самостійної установи, до нього перейшли всі активні діячі товариства. Через це, а також внаслідок початку Першої світової війни діяльність об'єднання поступово згорнулась²³⁴. Окрім вищезгаданих товариств, помітну пам'яткознавчу роботу на Волині проводили також засноване 1889 р. Святоволодимирське братство, яке вивчало православні храми м. Володимира-Волинського, а також утворений 1896 р. Городецький музей барона Ф. Штейнгеля (у с. Городок Рівненського повіту).

Отже, у Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. чималий внесок в опрацювання національного культурного надбання і тим самим збагачення джерельної бази історичної науки здійснили десять провідних наукових товариств. Сім із них функціонували в Києві, де знаходився головний осередок вітчизняної історичної науки та регіональних досліджень Наддніпрянської України, три – на Поділлі і Волині.

Значну роль у вивченні середньовічної храмової архітектури, відкритті й збереженні унікальних зразків давньоруського мистецтва відіграло Київське церковно-археологічне товариство, для якого наукове опрацювання християнських старожитностей було одним із провідних напрямів діяльності. Члени товариства в останній чверті XIX ст. одними з перших в Україні провели досить регулярні комплексні історико-археологічні дослідження ряду найзначніших храмів Києва, вивчили основні етапи їх історії, обстежили і описали деякі пам'ятки Київщини, Чернігівщини, Волині.

Вагоме місце у становленні історичних студій та популяризації культурної спадщини України належить Історичному товариству Нестора-літописця в Києві. Завдяки зусиллям його науковців і, особливо, членів заснованої у 1899 р. при товаристві Комісії для опису старожитностей України, було виявлено, зафіксовано і введено до наукового обігу чимало пам'яток і матеріалів щодо архітектурно-мистецької спадщини XI–XVIII ст. Правобережної і частково Лівобережної України, підготовлено й видано ряд дослідницьких статей і розвідок, серед яких – першу узагальнюючу працю про храмове зодчество України.

Помітну увагу науковій розробці національного культурного надбання приділяло очолюване М. Грушевським Українське наукове товариство в Києві, яке вперше задекларувало історію мистецтва України як предмет спеціального вивчення. У публікаціях, присвячених культурі козацько-гетьманської доби, члени товариства обґрунтовували самобутність і цінність української художньої спадщини.

Київське товариство старожитностей і мистецтв спрямувало зусилля на розбудову національного музею, для експозиції якого було зібрано, серед іншого, багато рідкісних зразків образотворчого мистецтва минулих епох – ікон, творів портретного живопису. У 1910-х рр. важливі практичні роботи щодо пошуку, вивчення, реєстрації і охорони нерухомих пам'яток Києва, і, частково, Волині і Поділля, були здійснені Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтв, яке фактично започаткувало розробку теоретико-методологічних

проблем в галузі пам'яткознавства. Історико-археологічні дослідження та обстеження пам'яток нерухокої спадщини – оборонних споруд, замків, церков, в контексті вивчення воєнної історії, проводили члени Київського відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства.

Суттєвий внесок у накопичення фактологічної інформації про пам'ятки церковної архітектури і мистецтва на землях Поділля та Волині у межах краєзнавчих пошуків здійснили Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (реорганізований пізніше в Подільське церковне історико-археологічне товариство) і Волинське церковно-археологічне товариство. Багато цінних відомостей щодо місцевої історії та нерухокої спадщини зібрано і опубліковано в історико-статистичних описах церков і парафій Волинської і особливо Подільської єпархій, підготовлених на широкій документальній основі. Значно менше публікацій щодо пам'яток архітектури в науковому доробку Товариства дослідників Волині. Проведені студії сприяли формуванню об'єктивних знань про самобутнє історичне минуле українських регіонів і зберегли й дотепер важливе джерельне значення.

2.2. Роль наукових інституцій Слобідської, Лівобережної та Південної України у вивченні пам'яток старовини.

У XIX – на початку XX ст. центром наукового і культурного життя Слобідської України, а також Полтавщини, Причорномор'я, Катеринославщини був, як відомо, Харківський університет²³⁵. Засноване при ньому Харківське історико-філологічне товариство (1877–1919), на відміну від Історичного товариства Нестора-літописця в Києві, мало виразну регіональну спрямованість, зосереджуючись переважно на опрацюванні проблем історії та культури Слобідської та Лівобережної України. Вирішальну роль у формуванні наукових інтересів членів цього наукового об'єднання та його українознавчого характеру відіграли такі визначні вчені як О. Потебня, Д. Багалій, М. Сумцов (з 1880 р. секретар, з 1897 р. – голова товариства)²³⁶. Дієву участь у роботі Харківського історико-філологічного товариства з

1883 р. брав відомий дослідник запорозького козацтва Д. Яворницький. Акцент товариства на вивчення регіональної історії обумовлювався передусім слабкою дослідженістю на той час минулого краю, специфікою його заселення українцями і росіянами, котрі протягом довгого часу зберігали власні традиції. За статутом, головною метою інституції було сприяння розповсюдженню історичних та філологічних знань, для чого, зокрема, співробітники повинні були "по-можливості" піклуватися про придбання археологічних речей, рукописів, споряджати „вчені екскурсії для збору пам'яток" тощо²³⁷. Помітне місце у видавничій діяльності товариства займала публікація архівних документів, які висвітлювали минуле Слобідської і Лівобережної України переважно другої половини XVII–XVIII ст. Певні успіхи у вивченні історії регіону, яких досягло об'єднання в 1880-ті і особливо в 1890-ті рр., були пов'язані з розширенням його історико-документальної бази в результаті утворення при ньому історичного архіву²³⁸.

На початковому етапі існування товариства доповіді та повідомлення його членів друкувались на шпальтах "Киевской старины", у виданнях Харківського губернського статистичного комітету, а від 1886 р. – у власних виданнях: спеціальній збірці наукових праць "Сборнике Харьковского историко-филологического общества" (у 1886–1914 рр. видано 21 том), "Вестнике Харьковского историко-филологического общества" (у 1911–1914 рр. вийшло 5 випусків), "Трудах Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества" (у 1893–1902 рр. надруковано 7 випусків).

Наприкінці XIX ст. колективні обстеження історико-архітектурних пам'яток регіону силами товариства не проводились. Хоча, за словами Д. Багалія, товариство "прекрасно усвідомлювало" необхідність вивчення пам'яток старовини, але з причини відсутності коштів не мало змоги організувати проведення пошукових експедицій²³⁹. Лише одного разу, в 1884 р., на кошти Харківського історико-філологічного товариства було здійснено експедицію Д. Яворницького для зняття планів з укріплень на місцях бувшої Запорозької Січі. Водночас товариство, студії багатьох науковців якого мали виразну етно-

графічну спрямованість, планувало проведення суцільного історико-етнографічного дослідження Харківської губернії. З цією метою Д. Багалієм була складена програма для збирання історико-археологічних та географічних відомостей, опубліковано звернення до населення із закликом відшукувати інформацію з історії краю, збирати предмети матеріальної і духовної культури²⁴⁰. В результаті цих заходів вже до 1897 р. до редакції „Сборника Харьковского историко-филологического общества” надійшли описи 97 населених пунктів із 9 повітів губернії, які уміщували в собі дані і про архітектурні пам’ятки²⁴¹.

На шпальтах „Сборника” тематика, пов’язана з національною архітектурно-мистецькою спадщиною, представлена порівняно невеликою кількістю публікацій. Так, у перших двох номерах видання, а також упродовж 1890-х рр. тут були надруковані збірки документальних матеріалів, статті та замітки з історії колонізації і побуту Слобідської України XVI–XVIII ст. авторства Д. Багалія, які містили, серед іншого, певні історичні дані про нерухомі пам’ятки регіону – міські укріплення, фортеці, монастирські споруди, церкви тощо. Заслужують на увагу також зібрані і оприлюднені О. Русовим документи з історії Густинського і Мгарського монастирів²⁴². Матеріали стосовно старовинних пам’яток образотворчого мистецтва, підготовлені науковцями харківського товариства, в тому числі іконопису козацької доби, знаходимо й на сторінках часопису „Киевская старина”²⁴³. Тематика засідань і публікацій об’єднання значно збагатилася питаннями історії вітчизняної художньої культури зі вступом до нього визначного археолога й історика мистецтва Є. Редіна.

Історичні опрацювання товариством архітектурно-мистецької спадщини Слобожанщини і, передусім, церковних пам’яток, стимулював XII Археологічний з’їзд у Харкові (1902). Для виявлення і опису об’єктів старовини його співробітники провели низку спеціальних відряджень. Зібрані матеріали помітно розширили джерельну базу наукових пошуків і слугували основою публікацій В. Машукова, М. Сумцова, Є. Редіна про художні старожитності регіону. У переважній більшості статей висвітлювались старовинні церкви Харківщини та їх інтер’єри,

а також пам'ятки оборонної і житлової архітектури. Порушувались і деякі питання історії та іконографічних особливостей місцевого сакрального живопису XVII–XVIII ст.²⁴⁴ Вивчалась також історія художньої освіти в Харкові та його культурно-мистецьке життя²⁴⁵. Окрім „Сборника”, XII і XIII випуски якого уміщують матеріали XII Археологічного з'їзду, на сторінках „Вестника”, „Трудов Педагогического отдела” та окремими виданнями опубліковані розвідки Д. Айналова і Є. Редіна про давньоруські пам'ятки Києва, а також бібліографічні огляди і рецензії на окремі важливі праці, присвячені історико-художнім старожитностям²⁴⁶. Під час Першої світової війни діяльність Харківського історико-філологічного товариства занепадала. З огляду на майже цілковите знищення старовинних споруд Слобожанщини, відомості, що містяться у публікаціях харківських істориків щодо місцевої культурної спадщини, мають важливе джерельне значення.

На теренах Лівобережної України певну увагу старожитностям краю приділяли Ніжинське історико-філологічне товариство, що функціонувало при Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька, і, особливо, Чернігівська та Полтавська губернські вчені архівні комісії. На початку 1860-х рр. на Північному Лівобережжі місцеві дослідники гуртувались навколо Чернігівського губернського статистичного комітету²⁴⁷. У другій половині XIX ст. церковну історію і пам'ятки старовини Чернігово-Сіверщини, а також Слобожанщини студіював архієпископ Харківський (1848–1858) і Чернігівський (1859–1866) Філарет (Гумильовський), науковий доробок якого був оприлюднений у 5-ти томному „Историко-статистическом описании Харьковской епархии” (1852–1858) та семитомному „Историко-статистическом описании Черниговской епархии” (1871–1874). Ці праці, висвітлюючи церковне минуле губерній, синтезували вже відомі та вперше зібрані історичні дані про старожитності більшості населених пунктів краю, в тому числі церковні споруди, іконостаси, настінний живопис, різьблення та ін.²⁴⁸

Головним науковим осередком на Чернігівщині наприкінці XIX – на початку XX ст. було Ніжинське історико-філологічне

товариство (1894–1919), яке відіграло чималу роль у формуванні ніжинської історичної школи²⁴⁹. За статутом, метою цього наукового об'єднання, подібно до інших університетських товариств, було сприяння розробці і розповсюдженню історико-філологічних, а також педагогічних знань²⁵⁰. Російська та українська історія, в тому числі минувшина Чернігівщини, були важливим напрямом наукових досліджень М. Арістова, М. Лілеєва, М. Бережкова, В. Савви, В. Ляскоронського, Г. Максимовича, І. Козловського. Як засвідчують студії, уміщені у 10-ти томах власного друкованого видання товариства – „Сборника Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине” (1896–1916 рр.), офіційного друкованого органу інституту – „Известий”, тематика наукових занять його співробітників охоплювала й спеціальні питання історії української культури, але переважно в галузі фольклористики, етнографії, літератури, театру. Водночас значне місце в творчості ряду науковців посідали проблеми історичного джерелознавства, історіографії, спеціальних історичних дисциплін²⁵¹. Різноманітні документальні джерела щодо історії краю, як писемні, так і речові, активно опрацьовував один із засновників товариства, професор, викладач російської історії та історіографії Историко-філологічного інституту князя Безбородька, М. Бережков (товариш голови товариства з 1896 р., його голова у 1902–1904 рр.)²⁵². Учений цікавився, зокрема, політичним і соціально-економічним минулим Давньої Русі, розбудовою середньовічних міст на території Лівобережжя (Чернігова, Ніжина) і в цьому контексті – долею окремих архітектурних пам'яток²⁵³. Одним з перших він студював історію краєзнавства на Чернігівщині. М. Бережкову належать, наприклад, змістовні публікації, присвячені науковій діяльності А. Шафонського та М. Маркова, в яких проаналізовано внесок цих дослідників у вивчення нерухомої спадщини регіону²⁵⁴.

Ніжинське товариство здійснювало поодинокі археологічні дослідження на Чернігівщині, які певною мірою активізувались на початку 1900-х рр. у зв'язку з проведенням Всеросійських археологічних з'їздів. Але з причини нестачі коштів ці роботи

не отримали розвитку. Серед найвідоміших науковців товариства варто згадати послідовника В. Антоновича – історика й археолога В. Ляскоронського, якому належить, зокрема, ґрунтовний внесок у дослідження археологічних пам'яток стародавнього Києва та Київської Русі.

Товариство опікувалось міськими архівними зібраннями. Так, його співробітники упорядковували архів Ніжинського грецького магістрату (який залишився від грецької торгової общини, що оселилася в Ніжині за часів Б. Хмельницького), а також збирали й публікували документи грецької церкви Ніжинського Благовіщенського чоловічого монастиря, в якому зберігалися документи XVII–XVIII ст.²⁵⁵ Архів магістрату містив цінні матеріали з минулого грецької общини міста, в тому числі документи щодо історії будівництва, ремонтів і перебудов двох грецьких храмів Ніжина – Архангела Михаїла та Всіх святих²⁵⁶. Суттєвою перешкодою активній пам'яткознавчій діяльності Ніжинського історико-філологічного товариства (як, втім й інших місцевих громадських наукових об'єднань України) була його матеріальна незабезпеченість, обмежена кількість співробітників та віддаленість від наукових центрів.

Більше уваги вивченню архітектурно-мистецьких старожитностей Північного Лівобережжя приділяла заснована першою в Україні, за ініціативою О. Лазаревського, Чернігівська губернська архівна комісія (1896–1918), яка відіграла роль провідного історико-краєзнавчого товариства краю²⁵⁷. Її співробітники вивчали історію Чернігівщини XVII–XVIII ст., розшукували історичні документи, займалися їх науковою обробкою і публікацією, здійснювали археологічні дослідження, опікувались станом архітектурних пам'яток, видавали наукові студії. Власним друкованим органом Чернігівської архівної комісії були "Труди". Упродовж 1898–1915 рр. вийшли 11 випусків, останній, 12-й випуск, був виданий в 1918 р.

Історико-краєзнавча робота комісії посилилась на початку 1900-х років, в умовах піднесення національно-визвольного руху. У 1902 р. під керівництвом історика Л. Добровольського було складено спеціальну "Програму щодо збирання археологічних, історичних та етнографічних відомостей по Чернігів-

ській губернії"²⁵⁸, яка охоплювала й питання щодо місцевих пам'яток архітектури та монументального мистецтва. Ціле-спрямований характер джерелознавчій роботі комісії надав історик і археограф В. Модзалевський (керуючий справами з 1911 р.), який цікавився історією вітчизняної художньої культури. За часи його головування науковці стали приділяти помітну увагу минулому Лівобережної України періоду Гетьманщини. Були взяті на зберігання цінні архіви XVIII ст., зокрема, 8 томів Рум'янцевського опису Малоросії 1765–1769 рр., матеріали якого містили певні відомості й щодо об'єктів культурної спадщини.

До пріоритетних напрямів діяльності Чернігівської архівної комісії належало опрацювання церковної історії та пам'яток архітектури, питання їх збереження²⁵⁹. Історія та будівельні особливості деяких церковних і світських споруд Чернігова XII–XVIII ст. та губернії вивчались, як правило, під час практичних заходів щодо їх охорони. Так, члени комісії опікувались збереженням Михайлівської божниці в Острі, обстежували ново-відкриті печери біля Троїцького монастиря в Чернігові, дерев'яну церкву в с. Новий Ропськ Новозибківського повіту (збудована у 1732 р. на замовлення гетьмана Д. Апостола), колишній палац гетьмана К. Розумовського в Батурині, споруджений за проектом відомого шотландського архітектора Чарльза Камерона та ін.²⁶⁰. Співробітником комісії Є. Корноуховим був складений повний перелік церков Чернігівської єпархії²⁶¹.

Пам'ятки сакрального зодчества знаходилися в полі зору М. Бережкова, П. Добровольського, Г. Коваленка, Г. Милорадовича, В. Модзалевського. Серед публікацій комісії, присвячених церковній старовині, вирізняються огляди документів и праці П. Добровольського²⁶². Ґрунтовані на архівних матеріалах, вони детально висвітлюють історію найвизначніших церков, імена їх будівничих, описують пам'ятки образотворчого мистецтва в інтер'єрах споруд. Із введених до наукового обігу джерел, цінних для дослідження історико-культурної спадщини краю, окрім документів з архівів парафіяльних церков, варто згадати видані комісією історико-топографічні описи Чернігова, Ні-

жина і Сосниці кінця XVIII ст., які включають відомості про архітектурні споруди, висвітлюють окремі аспекти культурного життя Чернігівщини.

Певну інформацію про пам'ятки архітектури та містобудівні аспекти низки найстаріших міст краю, передусім Чернігова, містять і підготовлені науковцями комісії дослідницькі праці історико-краєзнавчого характеру, присвячені минулому деяких населених пунктів, а також путівники²⁶³. Чернігівська архівна комісія мала своє невелике музейне зібрання, до якого входили різні категорії пам'яток, в тому числі значна кількість художніх церковних старожитностей. Музей значно збагатився експонатами після XIV Археологічного з'їзду в Чернігові (1908), у підготовці і проведенні якого комісія брала найдієвішу участь.

Певний внесок у збір відомостей про пам'ятки церковної архітектури й мистецтва на Північному Лівобережжі здійснила і заснована 1907 р. Чернігівська церковно-археологічна комісія, згодом трансформована у Чернігівське церковно-археологічне товариство²⁶⁴. В центрі уваги комісії знаходилась музейна справа, оскільки за статутом, її головною функцією було опікування створеним у тому ж 1907 р. Чернігівським єпархіальним давньосховищем старожитностей, у якому були зосереджені унікальні церковні пам'ятки, в тому числі ікони, частини іконостасів, церковне начиння. Комісія проводила спеціальні експедиції по обстеженню церковно-історичних пам'яток Північної Чернігівщини, вивчала стародавні монастирі, але не мала відповідної організаційної структури. На її засіданнях заслуховувались повідомлення не тільки про релігійні, але й про світські історико-архітектурні пам'ятки краю (наприклад, розвідка В. Дроздова „Ляличський палац графа П.В. Завадовського“). Чернігівське єпархіальне давньосховище видрукувало 2 випуски „Сборника“, перший з яких (1908) уміщував каталог частини музейної колекції, а також статті з описом місцевих пам'яток сакральної архітектури²⁶⁵.

На Полтавщині на початку XX ст. головним науковим осередком стала Полтавська губернська архівна комісія (1903–1919), діяльність якої значно поживила наукові дослідження минулого та старожитностей Полтавщини, а також Лівобе-

режної України загалом²⁶⁶. Помітну роль у її роботі відіграв керуючий справами комісії історик І. Павловський. Збиранням історичної інформації про пам'ятки архітектури, іконопису, іконостасного мистецтва та їх натурним вивченням, в тому числі в рамках опрацювання історії й побуту Полтавщини XVII–XVIII ст., займались М. Астряб, Г. Коваленко, М. Макаренко, Л. Падалка, В. Пархоменко, В. Щепотьєв, В. Модзалевський, О. Сластьон, В. Щербаківський та інші науковці. На засіданнях комісії неодноразово порушувались питання щодо необхідності студіювання церковних і монастирських споруд козацької доби передусім як пам'яток культури та сховищ історичних документів²⁶⁷. Співробітники комісії відіграли помітну роль у збереженні деяких з них, зокрема, дерев'яної Покровської церкви в Ромнах, зведеної у 1764 р. коштом останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. У 1905 та 1906 рр., у зв'язку з підготовкою до XIV Археологічного з'їзду, було організовано спеціальні експедиції для огляду старовинних архітектурних пам'яток і пошуку зразків середньовічної монументальної скульптури²⁶⁸.

Більшість матеріалів, зібраних Полтавською архівною комісією і оприлюднених в її "Трудах" (у 1905–1910 і 1912–1916 рр. вийшло 15 випусків), а також окремими виданнями, являють собою публікації документів з розширеною історичною довідкою²⁶⁹. Окремим церковним спорудам козацьких часів присвячені змістовні розвідки Л. Падалки, в яких наводяться історичні відомості про пам'ятки, описи їх архітектурних особливостей та живопису іконостасів, обґрунтовано історичну цінність об'єктів. Науковець дослідив еволюцію козацьких січей на Подніпров'ї, порушив питання про масовість заснування церков коштом запорозьких козаків на Полтавщині, навів міркування про роль народних елементів в українському церковному будівництві взагалі²⁷⁰. В історіографічній спадщині комісії є й публікації проблемного характеру, присвячені, зокрема, характеристиці українського народного житла в контексті визначення особливостей національного стилю, питанням його генези, конструктивних і художніх властивостей²⁷¹.

Плідною була і діяльність інституції по розшуку матеріалів щодо місцевої архітектурної спадщини у зв'язку з вивченням історії колонізації регіону, минулого його міст, містечок і сіл²⁷². Полтавська архівна комісія тісно співпрацювала з установами церковно-археологічного профілю, зокрема, із заснованим у 1906 р. Полтавським церковним історико-археологічним комітетом, сприяла їх роботі²⁷³.

На Півдні України ще наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. інтенсивний економічний розвиток, специфіка заселення, соціокультурне середовище сприяли розвитку серед місцевої інтелігенції патріотизму, усвідомлення особливостей історичної долі регіону. Вивчення цих особливостей насамперед в античну і середньовічну епоху, а згодом і в пізніші часи, стало основою історико-краєзнавчих студій, метою яких було відтворення на основі писемних і речових джерел минулого Новоросійського краю. Місцеві історики М. Мурзакевич, А. Скальковський, архієпископ Гавриїл (Розанов) ще у 1830-х рр. започаткували цілеспрямований пошук документальних джерел та їх публікацію, а також вивчення речових, в тому числі церковно-архітектурних пам'яток²⁷⁴.

Першим науковим товариством у Наддніпрянській Україні, яке консолідувало навколо себе найкращі наукові сили для всебічного вивчення південного регіону було Одеське товариство історії та старожитностей (1839–1922). Його діяльність, за задумом організаторів, була підпорядкована меті обґрунтування законних прав Росії на придбані у війнах з Туреччиною і Кримом землі, доведенню правомірності ліквідації козацьких вольностей. Проте, незалежно від політико-ідеологічних намірів влади, об'єднання перетворилось на науковий центр вивчення історії Південної України. За статутом, метою заснування Одеського товариства було розповсюдження історичних і археологічних відомостей про край, що стало основою його діяльності по опрацюванню і збереженню як писемних, так і речових пам'яток²⁷⁵. Члени товариства виявляли, серед іншого, цінні архітектурні і мистецькі об'єкти, здійснювали їх науковий опис і публікацію, розробляли методика вивчення різних категорій історичних джерел²⁷⁶. Товариство займалось

також практичними заходами збереження і охорони пам'яток²⁷⁷. У різні періоди функціонування інституції його членами були такі відомі історики-пам'яткознавці як Н. Кондаков, Ю. Кулаковський, І. Линниченко, О. Маркевич, О. Мартос, М. Мурзакевич, А. Скальковський, Ф. Успенський, Д. Яворницький та багато інших вчених.

Головна увага Одеського товариства була спрямована на історико-культурну спадщину Криму, і, передусім, на суто археологічні об'єкти – скіфські й античні пам'ятки міст-держав Північного Причорномор'я. Разом з тим активно вивчалася середньовічна та нова історія краю. Так, одним з основних напрямів історичних студій товариства був процес приєднання Південної України до Російської імперії і освоєння регіону, важливою складовою його діяльності – виявлення та публікація документів, проведення археологічних й історико-архітектурних досліджень (з оприлюдненням їх результатів), а також створення праць з різних аспектів історії та побуту запорозького козацтва²⁷⁸. Товариство одним з перших розпочало вивчення некрополів України, в тому числі козацьких. Збирались відомості про пам'ятки давньої кам'яної скульптури – так звані "кам'яні баби"²⁷⁹.

Багато документів, надрукованих на сторінках періодичного видання Одеського товариства – "Записок" (всього протягом 1844–1919 рр. вийшло 33 томи), містять інформацію з історії будівництва фортець та міст Південної України й Криму – Миколаєва, Херсона, Севастополя та інших населених пунктів, в тому числі відомості про дати і обставини спорудження окремих будівель, імена їх архітекторів, художників і т.п.²⁸⁰ Присутні в „Записках” і матеріали з церковної історії та археології, зокрема, стосовно минулого та топографії монастирів і храмів (переважно православних) – середньовічних і раннього нового часу, описи їх будівельних і архітектурних особливостей²⁸¹. За даними історика О. Дьоміна, товариством було залучено до роботи більш ніж двадцять авторів – церковних діячів²⁸², серед яких плідно працював на терені церковного краєзнавства архієпископ Херсонський та Таврійський Гавриїл (Розанов). Базовані на архівних даних описи церковних пам'я-

ток досить широко були представлені й у науковому доробку виконуючого обов'язки секретаря (у 1839–1875 рр.) та віце-президента товариства (у 1875–1883 рр.) М. Мурзакевича. Серед них знаходимо історичні дані про православні монастирі Херсонської і Кишинівської епархій, а також описи таких визначних споруд як церква Іоанна Предтечі в Керчі, Миколаївська церква в м. Килії, Василівська церква у Херсонесі та ін.²⁸³

Певні відомості щодо історії будівництва у регіоні містять нариси, присвячені минулому міст Південної України, які складають у "Записках" окрему групу публікацій. Найбільше таких статей стосуються історії Одеси, серед яких за своїм науковим рівнем вирізняються праці А. Маркевича, М. Мурзакевича, К. Смольянинова²⁸⁴. Зазначимо, що діяльність Одеського товариства історії та старожитностей в галузі вивчення пам'яток архітектури і мистецтва, як і інших громадських об'єднань України, потребує спеціального дослідження.

Помітний внесок у розширення джерельної бази історичної науки здійснила Катеринославська губернська архівна комісія (1903–1916), робота якої була тісно пов'язана з Катеринославським науковим товариством²⁸⁵. Успішній діяльності комісії, що відіграла роль головного українознавчого центру Південної України, сприяла активна участь багатьох провідних науковців Києва, Харкова, Одеси. На шпальтах її періодичного видання – "Летописи" (у 1903–1916 рр. вийшло 10 випусків) оприлюднені цінні документи з історії і культури Катеринославщини, Запорозької Січі і загалом України XVIII ст. Окрім археографічної роботи, комісія займалась також дослідженням і збереженням речових та зображальних джерел, здійснювала археологічні розкопки, вивчала пам'ятки архітектури та монументального мистецтва, для чого організовувала спеціальні науково-пошукові експедиції²⁸⁶. Так, обстежувались і складались описи пам'яток церковної старовини на території Новомосковського і Катеринославського повітів, збирались відомості про давню монументальну скульптуру, а також надмогильні козацькі хрести XVII–XVIII ст.

Чимало інформації про місцеві нерухомі пам'ятки містять й опубліковані співробітниками комісії документальні матері-

али. Значну роботу з пошуку джерел стосовно історії будівництва у краї брали керуючі справами комісії В. Біднов і Д. Дорошенко, товариш голови А. Синявський, а також В. Машуков, Я. Новицький, В. Пічета. Наприклад, видані комісією матеріали Січового архіву 1770–1771 рр. висвітлюють, серед іншого, зведення в козацьких вольностях фортець Дніпровської лінії²⁸⁷. Історичні дані стосовно цих та низки інших споруд уміщені у працях, присвячених минулому міст Катеринославської (м. Олександрівськ) і Азовської губерній²⁸⁸. Комісія частково публікувала й документи місцевих архівів губернського правління, Катеринославської духовної консисторії, архіви окремих церков та монастирів, зокрема, Покровського собору м. Олександрівська, а також козацького Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, де зберігалися матеріали XVIII ст. з історії церков як самої Катеринославщини, так й інших місцевостей України²⁸⁹.

Накопичення відомостей про пам'ятки церковної старовини відбувалось значною мірою в межах вивчення місцевої церковної історії. Зокрема, в „Летописи” оприлюднені архівні джерела стосовно будівництва низки церков Катеринослава, а також храмів і монастирів Полтавської і Херсонської єпархій²⁹⁰. У науковому доробку Катеринославської архівної комісії наявні також статті з інформацією про твори релігійного мистецтва в інтер'єрах церковних споруд, цінних для місцевої історії²⁹¹. Помітне місце серед цих публікацій посідає розвідка А. Синявського „Малоросійський церковний стиль”, спеціально присвячена українському зодчеству. В ній розглядається актуальне на початку XX ст. питання щодо національних ознак українського архітектурного стилю та ролі народної творчості в його формуванні²⁹². Члени комісії брали активну участь в підготовці і проведенні XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі, що надало значний поштовх пам'яткознавчій діяльності в губернії.

Центральним науковим осередком Криму наприкінці XIX – на початку XX ст. була одна з найдієвіших серед архівних установ в Україні – Таврійська губернська архівна комісія, заснована у Сімферополі в 1887 р. (1923 р. перетворена на Таврійське товариство історії, археології і етнографії)²⁹³.

Важливими напрямками її роботи, окрім виявлення і опрацювання писемних джерел, було збирання і публікація відомостей про археологічні, архітектурні, мистецькі пам'ятки, їх дослідження і охорона, розвиток музейної справи. Вже на першому засіданні комісії, яке відбулося 30 травня 1887 року, зазначалося, що Таврида більш багата на матеріальні, речові пам'ятки, ніж писемні, тому необхідно звернути особливу увагу на їх охорону й збереження²⁹⁴. До числа основних завдань інституції входило складання археологічної карти Криму, для чого планувався збір інформації про матеріальні пам'ятки, в тому числі й про середньовічні монументальні споруди, а також фіксація та вивчення різноманітних написів і зображень. Чималу увагу виявленню, дослідженню і збереженню старожитностей півострова приділяли не тільки місцеві науковці, а й історики з Києва, Харкова, Москви, Санкт-Петербурга. З Таврійською архівною комісією співпрацювали такі визначні джерелознавці як Д. Багалій, Н. Кондаков, Ю. Кулаковський, М. Ростовцев, М. Фармаковський тощо. Визначну роль у науковій діяльності інституції відіграв її секретар А. Маркевич²⁹⁵.

Особливо багато зробила Таврійська комісія в галузі опрацювання археологічних пам'яток²⁹⁶. Вона самостійно, а також за дорученням Імператорської Археологічної комісії, Московського археологічного товариства, здійснювала археологічні розкопки та розвідки як скіфо-сарматських, так і середньовічних старожитностей. Складанням археологічної карти Криму займався в 1890-х рр. Ю. Кулаковський. Крім того, члени комісії досить регулярно обстежували окремі нерухомі пам'ятки півострова, передусім ті, що руйнувались, і готували їх докладні описи. Зібрані відомості у вигляді "клопотань" передавалися до Імператорської Археологічної комісії з метою здійснення нею необхідних заходів щодо охорони решток старовинних споруд. Для визначення залишків тих будівель, які заслуговують на збереження й реставрацію, членами комісії проводились наукові експедиції. Так, вже у 1892 та 1893 роках було здійснено ряд наукових поїздок для натурного обстеження різноманітних нерухомих об'єктів, а саме: залишків споруд колишнього ханського палацу, середньовічних мечетей

і храмів у м. Старий Крим (А. Маркевич), пам'яток Мелітопольського та Дніпровського повітів Таврійської губернії, міст Феодосії і Керчі (Х. Монастирлі), Перекопу та його околиць (О. Сеницький). Звіти про відрядження були видані окремими статтями у власному періодичному виданні комісії – "Известиях" (за 1887–1920 рр. надруковано 57 випусків)²⁹⁷. Особлива увага приділялась численним церковним пам'яткам Криму²⁹⁸. Членами комісії, зокрема, Л. Коллі та А. Маркевичем неодноразово порушувалось питання про необхідність відбудови храмових споруд в їх первісному вигляді, велися переговори та листування щодо цього з Імператорською Археологічною комісією. Д. Косцюшко-Валюжинич, А. Маркевич, Н. Печьонкін, О. Стевен досліджували та опікувались станом збереження низки ранньохристиянських старожитностей Херсонесу, Мангупу, Феодосії, Керчі, Ескі-Кермена, Балаклави, зокрема, печерних монастирів, церков з фресковими розписами, поховальних споруд і т.п.²⁹⁹.

Більшість публікацій комісії, що висвітлюють сакральні пам'ятки Криму, присвячені темам з історії церкви та окремих населених пунктів. Видання цінних археографічних матеріалів про минуле низки православних кримських церков належать А. Гроздову і А. Маркевичу³⁰⁰. На честь 900-ліття хрещення Русі у 1888 р. був надрукований окремий спеціальний випуск "Известий", який уміщував історичні розвідки, огляд історико-археологічних досліджень, збірок архівних документів, підготовлених А. Гроздовим, Ф. Лашковим, А. Маркевичем, Х. Ящуржинським, що стосувались організації монастирів та історії будівництва Володимирського собору на території середньовічного Херсонесу³⁰¹.

Строкатість етнічного та релігійного складу населення Криму зумовлювала, як відомо, наявність тут різноконфесійних пам'яток, вивчення яких давало багатий матеріал для студій з історії, етнографії та релігії різних національних груп. Таврійська архівна комісія збирала історичні дані, здійснювала обстеження й дослідження не тільки православних християнських старожитностей, а й монументальних споруд інших народів, що проживали на території півострова, серед іншого,

татарських мавзолеїв і палацу в Бахчисараї, караїмських надгробків поблизу Мангупа, єврейських синагог у Старому Криму тощо. Серед публікацій, присвячених подібним об'єктам, вирізняється змістовна розвідка А. Маркевича, яка уміщує рідкісні документальні матеріали стосовно історії будівництва "головної пам'ятки татарського володарювання у Криму" – Бахчисарайського ханського палацу, його ремонтів і реставрацій³⁰².

Окрім обстеження й вивчення архітектурних споруд, члени Таврійської комісії опікувались також їх охороною і реставрацією. Під наглядом комісії перебували грецькі та вірменські православні храми, мусульманські мечеті, стародавні цвинтарі тощо. Завдяки їй клопотанням були збережені, зокрема, унікальна середньовічна християнська церква Іоанна Богослова в Керчі, вірменський храм св. Урпата в Топловському монастирі (комісія взяла участь у його реставрації в 1907–08 рр.), синагога в Старому Криму; відновлено первинний вигляд давньої мечеті у маєтку князя М. Довгорукого в Ескі-Сараї та хана Узбека в Старому Криму; відреставровано мусульманську мечеть у с. Карагоз Феодосійського повіту (1909), стародавню грецьку церкву у Феодосійському карантині (1911) та ін. Комісія створила власний музей, де церковні пам'ятки були представлені переважно середньовічною добою (візантійські, готські, генуезькі, вірменські).

Члени комісії брали участь у роботі Всеросійських археологічних з'їздів. Наприкінці 1913 – на початку 1914 р. комісія почала роботу з підготовки обласного археологічного з'їзду, який мав проводитись у Симферополі у 1915 р. Спеціальну увагу на ньому планувалось приділити пам'яткам горного Криму і печерним містам. Для обговорення були запропоновані теми: "Печерні міста в Криму", "Фресковий живопис у печерних храмах", "Огляд християнських храмів і кладовищ у горній частині Криму"³⁰³. На жаль, цей проект не був реалізований з причини початку Першої світової війни.

Таким чином, як засвідчує аналіз наукового доробку інституцій, які функціонували у Слобідській і Лівобережній Україні, пошук і введення до наукового обігу місцевих пам'яток

художньої старовини здійснювали, у межах всебічного вивчення минулого цих земель, Харківське історико-філологічне товариство, Чернігівська і Полтавська губернські архівні комісії, та у меншій мірі – Ніжинське історико-філологічне товариство. На Слобожанщині, пам'ятки історико-культурної спадщини якої були на той час майже не відомими, зусиллями членів Харківського історико-філологічного товариства було виявлено, обстежено і опрацьовано десятки церковних і монастирських споруд XVII–XVIII ст. переважно Харкова і Харківщини. Співробітники Чернігівської архівної комісії у своїх публікаціях висвітлили деякі найзначніші церковні і світські будівлі Чернігова та губернії XII–XVIII ст., оприлюднили цінні писемні джерела. Полтавською губернською архівною комісією були розшукані і опубліковані рідкісні архівні матеріали про окремі церковні пам'ятки, а також надруковані розвідки, присвячені визначним спорудам краю козацько-гетьманської доби.

В Південній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. речові джерела в контексті дослідження минулого Новоросійського краю, вивчала найпотужніша і найстаріша наукова інституція регіону – Одеське товариство історії та старожитностей. Відомості з історії місцевого будівництва й архітектури, описи пам'яток містяться у підготовлених членами товариства нарисах з історії міст і населених пунктів, опублікованих документах і матеріалах з церковної історії та археології тощо. Чимала інформація про оборонні і церковні споруди, пам'ятки монументального мистецтва XVII–XVIII ст. оприлюднена у низці публікацій Катеринославської губернської архівної комісії, яка була справжнім українознавчим осередком краю. Систематичні дослідження нерухомої спадщини народів Криму становили важливий напрямок наукової діяльності Таврійської губернської архівної комісії. Підготовлені її співробітниками архівні публікації документів та розвідки з церковного минулого окремих місцевостей півострова містять, серед іншого, й цінні відомості з історії місцевих храмів, інших сакральних та поховальних споруд різних конфесій.

Підсумовуючи, зазначимо, що аналіз історіографічної спадщини провідних наукових об'єднань Наддніпрянської України, які всебічно вивчали минуле своїх регіонів на основі комплексного використання писемних і речових джерел, доводить, що всі ці інституції зробили певний внесок у виявлення та збирання історичних відомостей про пам'ятки вітчизняної архітектурно-художньої старовини. Упродовж кінця XIX – початку XX ст. зусиллями практично всіх названих товариств і установ було зібрано і частково оприлюднено великий обсяг різнопланової за змістом і науковим рівнем, переважно первинної фактологічної інформації щодо сотень різноманітних архітектурних споруд Наддніпрянської України XI–XVIII ст. – оборонних, світських, та особливо церковних, і пов'язаних з ними творів образотворчого мистецтва, цінних передусім своїм історичним значенням. У розвідках, розміщених на шпальтах періодичних органів товариств і установ, в часописі «Киевская старина», а також опублікованих окремими виданнями, містяться описи пам'яток, значна частина яких на сьогодні втрачена, простежено їх зв'язок з подіями і персоналіями місцевої історії.

Цінні відомості про нерухомі об'єкти національного культурного надбання, часто базовані на документальних джерелах, зосереджені в численних історико-статистичних описах церков і парафій, а також дослідницьких працях з історії окремих регіонів, єпархій, міст, містечок, й передусім, найзначніших історичних і культурних центрів України – Києва, Харкова, Одеси, Кам'янця-Подільського та ін., а також в опублікованих архівних документах.

Збирання документальних матеріалів про старовинні пам'ятки архітектури та мистецтва здійснювалось в межах загальних археографічних пошуків. Натурні обстеження споруд, їх історико-археологічні дослідження проводились найчастіше в рамках пам'яткоохоронних, реставраційних заходів. Цілеспрямовані пошуки пам'яток у багатьох випадках стимулювались проведенням Всеросійських археологічних з'їздів.

Більше уваги накопиченню наукових знань про об'єкти архітектурно-мистецької спадщини приділялось тими товари-

ствами, чия діяльність мала переважно археологічне і церковно-археологічне спрямування, а також губернськими вченими архівними комісіями. На жаль, майже постійна нестача коштів на місцях, брак фахівців не давали можливості розгорнути роботи у потрібних масштабах.

Особливе значення для розвитку планомірних студій вітчизняної історико-культурної спадщини мала діяльність Комісії по опису старожитностей України, утвореної при Історичному товаристві Нестора-літописця в Києві. Документальні свідчення, зібрані Комісією, а також проведені наукові спостереження над пам'ятками помітно збагатили джерельну базу історії України, розширили проблематику досліджень, створили підґрунтя для подальших наукових пошуків.

Зібрані наприкінці XIX – на початку XX ст. членами наукових об'єднань України відомості про пам'ятки архітектури і мистецтва доповнювали й підтверджували дані писемних джерел, поглиблювали знання про історію і культурні особливості окремих регіонів та України в цілому, засвідчували історичну самобутність розвитку українських територій, самостійність їх історичного шляху. Зважаючи на те, що більшість старовинних пам'яток була знищена у роки радянської влади і продовжує втрачатись нині, значення цих матеріалів для вивчення історії та культури України зростає.

РОЗДІЛ III.

АРХІТЕКТУРНО-МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА УКРАЇНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ УЧЕНИХ

3.1. Внесок науковців Правобережної України у вивчення національного культурного надбання

Наприкінці XIX – на початку XX ст. проблеми національної культурної спадщини розроблялись завдяки зусиллям ряду вчених вищих навчальних закладів та наукових установ Наддніпрянської України. Університети Києва, Харкова і Одеси, певною мірою вищі духовні навчальні заклади, передусім Київська духовна академія, за умов відсутності в підросійській Україні Академії наук та Академії мистецтв, були осередками науки про культуру академічного типу.

На теренах Правобережної України опрацювання вітчизняних архітектурних і мистецьких старожитностей присутні переважно у науковому доробку викладачів і вихованців історико-філологічного факультету Київського університету. Помітну роль у становленні цих студій відіграла наукова діяльність вченого-енциклопедиста, історика, етнографа. першого ректора університету Михайла Олександровича Максимовича (1804–1873). М. Грушевський називав його одним із творців „історичної української ідеології”, від якого розпочалося поглиблене вивчення специфіки українського світобачення та регіональних особливостей³⁰⁴. З ім'ям М. Максимовича пов'язані початок формування національної історіографічної традиції, українознавчих спеціальних історичних дисциплін, інтерпретація і критика джерел, перші спроби розширити їх коло за рахунок різних видів пам'яток³⁰⁵. Саме М. Максимовича серед науковців України на той час було визнано “найвидат-

нішим авторитетом” у дослідженні пам’яток вітчизняної матеріальної і духовної культури. Одним з перших він високо оцінив їх значення у вивченні історії, яку розумів як науку комплексну³⁰⁶.

М. Максимович спробував розглядати культуру Київської Русі у зв’язку із загальним внутрішнім розвитком держави, еволюцією суспільно-політичного життя. У контексті опрацювання окремих питань історії Києва він описав більшість пам’яток міста, передусім церковних і монастирських споруд, супроводжуючи їх короткими історичними довідками і зауваженнями. Одним із перших вчений намагався узагальнити дані про оборонну систему давнього Києва, почав вивчати історію так званих Змійових валів, систематизуючи відомості про них не тільки як про історичні пам’ятки, а як про наймонументальніші споруди, що засвідчували існування могутньої держави ще за часів Київської Русі. В особистому архіві М. Максимовича зберігаються численні матеріали, зібрані ним в результаті неодноразових поїздок по Київщині та Лівобережній Україні, під час яких він обстежив низку церков і монастирів³⁰⁷. Ці нотатки містять, серед іншого, довідки та відомості історико-топографічного характеру про архітектурні пам’ятки Бердичева, Канева, Корсуня, Суботова, Переяслава, Полтави, Остра та інших міст. Вони й до сьогодні не втратили своєї джерельної цінності.

Не можна не згадати ім’я Миколи Івановича Костомарова (1817–1885) – історика-джерелознавця, етнографа, одного з основоположників народницького напрямку в українській історіографії, наукові розробки якого певною мірою вплинули на підходи до історичного опрацювання національного художньо-культурного надбання. Вчений доводив необхідність вивчати народну діяльність в усіх сферах життєвого процесу суспільства, започаткував ідею дослідження всіх його соціальних верств. Розглядаючи людину певної країни як етнічно неоднорідне з’єднання, він спробував виокремити специфічні якості, властивості лише для української народності³⁰⁸. Працями М. Костомарова та його послідовників – В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського були закладені підвалини так званого

„історичного районознавства”, в межах якого значною мірою відбувалося й дослідження архітектурно-мистецьких пам’яток. М. Костомаров одним із перших почав залучати останні до своїх творів, „вважаючи, що краєвий принцип виявився не лише політично, а й культурно”³⁰⁹. Опрацьовуючи минуле України XVI–XVIII ст., і, зокрема, „історію козацької революції”, вчений, окрім писемних джерел, знайомився з речовими пам’ятками, у тому числі архітектурними, а також увів до наукового обігу цілу низку документальних матеріалів про вітчизняні старожитності. У 1870-х рр. М. Костомаров неодноразово приїздив в Україну. Вивчаючи місцеву історію, подорожував по Київській губернії, відвідав багато історичних місць, в тому числі визначні архітектурні споруди Києва, Межигірській монастир тощо, про що залишив спогади. Здійснивши поїздку до Катеринославської губернії і Запоріжжя, М. Костомаров докладно висвітлив пам’ятки, пов’язані з історією козацтва³¹⁰. У статті „Поїздка до Переяслава”, написаній у жанрі подорожніх нотаток, на широкому історичному тлі він описав різноманітні будівлі міста та його околиць, декор та інтер’єри визначних споруд, виклав історію кожної з них³¹¹.

Значний внесок у розвиток історіографії і джерелознавства України зробив професор Київського університету, академік Петроградської (з 1914 р.), а з 1921 р. – Української академії наук Володимир Степанович Іконников (1841–1923). Тексти його наукових студій і лекційних курсів (окрім загального курсу російської історії він читав спецкурси з російської історіографії, історії Київської і Галицької Русі) засвідчують увагу вченого до речових і зображальних джерел історії, методологічних питань їх опрацювання. Так, у своїй фундаментальній двотомній монографії „Спроба російської історіографії” (К., 1891–1892, 1908), аналізуючи різні види історичних документів, які „вповні відбивають у собі характер нації і певної епохи”, він наголошував на важливому значенні, поряд з писемними, „монументальних джерел” – речових пам’яток, у тому числі архітектурних споруд³¹². В. Іконников зауважував, що ці пам’ятки, які відносяться до різних періодів історичного розвитку, „надзвичайно важливі для вивчення поступового

формування національного типу, його особливостей, і тих впливів, яким він піддався”³¹³. Пам’ятки архітектури та мистецтва, їх художній і технічний бік, на думку науковця, є свідомством релігійних уявлень, художніх ідеалів і смаків, технічних прийомів певного покоління. На значну увагу істориків заслуговують і зображення на речових пам’ятках, іконах, а також портрети, які теж важливі для роз’яснення історичних даних. Автор наводить як приклад середньовічні фрески Софійського собору в Києві, які, серед іншого, допомагають відтворенню рис стародавнього побуту³¹⁴. В. Іконников наголошував, що історик при роботі з речовими джерелами необхідно володіти певними спеціальними знаннями й навичками, щоб пам’ятка „заговорила”. Зазначаючи швидкий розвиток на той час допоміжних історичних дисциплін, особливо палеографії, він зауважив, що, на жаль, вивчення свідочств, які містить у собі „монументальне передання” просувається значно повільніше³¹⁵.

У „Спробі російської історіографії”, у стислому огляді історії княжого Києва та удільних князівств, В. Іконников, широко використовуючи літописи та всю відому на той час літературу, подав інформацію щодо виникнення міст, будівничої діяльності князів, зведення храмів, церков, монастирів та інших монументальних споруд, зазначив вплив Візантії на розвиток давньоруського і, зокрема, київського мистецтва³¹⁶. У великому науковому доробку В. Іконникова чільне місце займають наукові розвідки, спеціально присвячені історії Києва і Київщини. Серед них особливий інтерес для вивчення культурного минулого міста становить написаний на широкій джерельній базі історичний нарис „Київ в 1654–1855 рр.” (К., 1904)³¹⁷. Простежуючи розвиток міста упродовж XV–XIX ст., науковець наводить цінні відомості про його культурне життя, описує архітектурні і мистецькі пам’ятки, акцентуючи увагу як на спорудах давньоруської доби (зокрема, Софійському соборі), так і на маловідомих на той час монументальних творах пізнього середньовіччя.

Вагоме значення для становлення наукових студій вітчизняної культурної спадщини середньовіччя мала діяльність професора Київського університета історика, археолога, лідера

київської історичної школи Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834–1908), праці якого найбільш послідовно репрезентують народницький напрям в українській історіографії. На думку О. Гермайзе, вчений вніс в історіографію "обласництво" разом з інтересом до внутрішньої історії (стани, колонізаційні процеси, масові рухи), а також раціоналістичне, позитивістське тлумачення історичних процесів. Завершивши своєю діяльністю період етнографізму і романтизму, він розпочав період об'єктивного вивчення історії в її багатогранних проявах³¹⁸, намагався досліджувати український історичний процес як самодостатнє явище, відмежовуючи його від російської і польської історіографічних схем³¹⁹. Прихильник поглядів французьких просвітителів, послідовник ідей еволюціонізму, В. Антонович високо цінував роль культури в історії народу, орієнтучись на західні взірці.

Праці вченого пронизані ідеєю про самотність українського етносу і його особливу історичну долю. Так, у відомій статті „Три національні типи народні” (1888), доводячи відмінність української народності від польської і російської, він, зокрема, порівнює особливості середньовічних пам'яток архітектури, будівництва, живопису цих народів, виявляючи при цьому достатню обізнаність в цій сфері³²⁰.

Засновник українського історичного джерелознавства, В. Антонович приділяв значну увагу як писемним, так і речовим пам'яткам як документальній основі історичних студій. Як вважають сучасні дослідники, саме В. Антоновичу „належить перша успішна спроба аналітичного розгляду взятих у сукупності джерел з української історії: писемних, речових та ін.”³²¹. Праці вченого та його учнів – представників київської школи істориків-документалістів, вирізнялись глибоким аналізом і синтетичною критикою джерел із застосуванням методів допоміжних дисциплін – палеографічної текстології, нумізматики, історичної географії та ін.

Як відомо, завдяки зусиллям В. Антоновича, який упродовж 1863–1880 рр. працював на посаді головного редактора Київської комісії для розгляду давніх актів, було видано 15 томів „Архіву Південно-Західної Росії”. Багато з надрукованих там

документів, насамперед зібрані вченим акти про міста, є цінними джерелами для вивчення пам'яток культури Правобережної України XIV–XVII ст., зокрема, церковного і оборонного зодчества. Таке ж джерельне значення для пізнання національної архітектурної спадщини мають опубліковані В. Антоновичем літописи, в тому числі Київський (1241–1641 рр.), Межигірський (1608–1700 рр.), фрагменти літопису Сатанівського монастиря, документи, уміщені в “Збірнику матеріалів для історичної топографії Києва та його околиць” (К., 1874), а також видані науковцем деякі вітчизняні та іноземні мемуари про Україну³²².

Ставлення В. Антоновича до пам'яток архітектури і будівництва як важливої складової частини джерельної бази історичних досліджень засвідчують тексти його друкованих праць, літографовані лекційні університетські курси та підготовчі матеріали до них, що зберігаються в архівному фонді вченого в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського³²³. Відомо, що студіюючи історію міст, В. Антонович особливо цікавився минулим Києва і Київської землі, зокрема, питаннями містобудування в Давньоруській державі. За спогадами сучасників, він був одним з кращих знавців стародавніх пам'яток столиці. У публічних лекціях з історії Києва, в університетському курсі науковець подав історикотопографічний огляд міста, висвітлив його найзначніші монументальні пам'ятки³²⁴. У монографії “Київ, його доля і значення з XIV по XVI століття (1362–1569)” (К., 1882) визначні архітектурні споруди згадуються у зв'язку з історичними подіями, а також підтверджують основні тези автора³²⁵.

В. Антонович, як вважають, є фундатором української археології як науки, у межах якої у XIX – на початку XX ст. значною мірою відбувалось відкриття і вивчення середньовічних пам'яток архітектури і мистецтва. Вагомою заслугою вченого є те, що він підніс значення археологічних пам'яток до рівня повноцінних історичних джерел³²⁶. Упродовж 1870–1890-х рр. В. Антонович проводив систематичні археологічні роботи на території Київщини, Волині, Поділля, систематизував усю відому на той час інформацію в цій галузі. На

території літописного міста Бакоти на Поділлі (нині Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.) він відкрив залишки печерного скельного монастиря із фрагментами фресок кінця XIII – початку XIV ст.³²⁷ Ці рідкісні пам'ятки середньовічного монументального живопису дійшли до нас у пізніх копіях, які нині зберігаються у краєзнавчому музеї Чернівців. До числа визначних пам'яток художньої культури, виявлених і опублікованих В. Антоновичем, належить також монументальний кам'яний рельєф із сюжетним зображенням із містечка Буші на Подністров'ї (нині село Ямпільського району Вінницької обл.)³²⁸. Наукові дискусії про семантику і датування цього рідкісного твору, історіографія якого нараховує десятки публікацій, продовжуються й сьогодні³²⁹. У 1880-х рр. В. Антонович разом з іншими київськими науковцями – О. Левицьким і А. Праховим, у складі спеціальної комісії, брав участь в історико-археологічних дослідженнях середньовічних архітектурних пам'яток давньої столиці Галицько-Волинського князівства – міста Володимира-Волинського, зокрема, Успенського (Мстиславого) собору XII ст. і так званої Старої катедрі³³⁰.

Серед найвідоміших праць В. Антоновича – «Археологічна карта Київської губернії» (М., 1895), за яку він був нагороджений великою золотою медаллю Імператорського Російського археологічного товариства та аналогічна їй «Археологічна карта Волинської губернії» (М., 1901)³³¹. Карту Київщини було складено на основі відомостей, зібраних за допомогою запитів статистичних комітетів до повітових й інших установ та інформациї, віднайденої як особисто В. Антоновичем, так і при залученні його учнів і послідовників, а також даних тогочасної літератури і писемних документів. Ця праця мала значення нового на той час історичного джерела, "здатного подати правильні загальні висновки, що ґрунтуються на фактичному матеріалі..., який відображає історію Південно-Західного краю у старожитностях його землі"³³². Велика текстова частина видання містила огляд усього відомого на той час археологічного матеріалу, являючи собою своєрідний звід стародавніх пам'яток та їх залишків (від найдавніших до середньовіччя включно), у тому числі архітектурних і художніх. Зокрема, у ній

згадувались печерні пам'ятки, кам'яні баби, стародавні малярки на каменях, руїни будівель княжого періоду, твори ужиткового мистецтва та ін., які, на думку вченого, характеризують риси суспільного і домашнього побуту – поховальний обряд, місцеві звичаї, релігійні вірування тощо. Подібні карти згодом були підготовлені Є. Сіцінським для Поділля, Д. Багалієм для Харківщини і П. Голубовським для Чернігівщини.

Як відомо, В. Антонович започаткував традицію „земельного” („обласницького”) вивчення історії України. Упродовж 1880-90-х рр. він залучив до досліджень в галузі середньовічної історії ряд своїх учнів із Київського університету, завдяки чому було підготовлено низку змістовних монографічних праць з історії окремих регіонів, переважно Правобережної України, які містили дані й про відомі на той час матеріальні пам'ятки. Поряд з О. Лазаревським, Ф. Лебединцевим та іншими науковцями В. Антонович був одним із ініціаторів заснування та активним співробітником журналу „Киевская старина” (1882–1906), що, як уже зазначалось, відіграв помітну роль у накопиченні знань і про вітчизняні архітектурно-мистецькі старожитності.

Значну увагу питанням вивчення та збереження української, насамперед, церковної старовини приділяв учень В. Антоновича, визначний історик народницького напрямку, академік (з 1918 р.), президент Української академії наук (з 1922 р.), Орест Іванович Левицький (1848–1922). Один із кращих знавців Київського центрального архіву, він досліджував на документальних джерелах, насамперед актових книгах XVI–XVIII ст., так звану „внутрішню” історію України – церковні відносини, побут, родинне право, культуру та ін., увівши до наукового обігу багато фактичного матеріалу. Вчений розшукував документальні відомості про пам'ятки архітектури і будівництва XII–XVIII ст., здійснював їх історико-архітектурні обстеження й описи, брав участь в археологічних розкопках. Як засвідчують матеріали особового фонду О. Левицького, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, збираючи на Волині і Поділлі писемні джерела з питань релігійного руху XVI ст., він водночас виявляв

матеріали з історії середньовічних церковних і монастирських споруд – православних і католицьких, фортець, житлових будівель, робив їх замальовки та плани³³³. Працюючи у вищезгаданій комісії по дослідженню Успенського (Мстиславового) собору у Володимирі-Волинському в 1886–1887 рр., вчений видав монографічний нарис „Історичний опис Володимир-Волинського Успенського храму, збудованого в половині XII століття князем Мстиславом Ізяславовичем” (1892), в якому ретельно описав пам’ятку, висвітлив її історію в тісному зв’язку з життям волинської єпархії³³⁴. Високо оцінив цю працю І. Каманін, влучно зазначивши щодо її змісту: „...храм є живою пам’яткою і свідком минулого життя; його історія є історія і волинської єпископії і взагалі місцевого церковного життя. Таким чином, Левицький, поставивши собі за мету історичний опис першого, нагадує і друге”³³⁵. Крім названої розвідки, О. Левицький тоді ж підготував й спеціальну доповідну записку, в якій всебічно обґрунтував необхідність відтворення цієї визначної споруди Галицько-Волинського князівства³³⁶.

Досліджуючи минуле Волині, учений неодноразово студіював старожитності Луцька³³⁷, порушував питання вивчення і збереження його архітектурних пам’яток – світських і церковних. Причину “дивного зникнення” багатьох із них, на відміну від інших дослідників, він убачав не тільки в численних пожежах, а й у байдужому ставленні влади та православних верств населення до культурної спадщини міста³³⁸. У розвідці „Історія одного давнього Волинського храму” (1903), О. Левицький пов’язав історію луцького храму Іоанна Богослова з церквою і політичною історією міста, наголосивши, що причиною остаточного руйнування споруди стало перетворення Луцька на провінційний повітовий центр після входження Волині у склад Російської імперії³³⁹.

Серед творчого доробку науковця є також публікації, спеціально присвячені проблемі збереження пам’яток оборонного зодчества литовсько-польської доби на Поділлі, зокрема, замків у містах Зинькові та Кремінці³⁴⁰.

О. Левицький, поряд з В. Антоновичем і І. Житецьким, був блискучим знавцем історії Києва і його старожитностей,

проводив екскурсії по місту. Як згадував М. Василенко, давній Київ у вчених – „це була ціла історія України, ілюстрована живими пам'ятками старовини”, „це був цілий історичний світогляд, який мав за ґрунт народне життя в його минулому”³⁴¹. Ряд невеликих повідомлень і заміток історика засвідчують його глибоку обізнаність з мистецькими скарбами Софійського собору³⁴². О. Левицькому належить одна з перших розвідок з історії київських Золотих воріт, проблемою схоронності яких на той час опікувалась наукова громадськість³⁴³. Багато уваги вчений приділив збереженню монументальних пам'яток давньоруських часів у с. Білгородці під Києвом, зокрема, руїн храму, який свого часу слугував кафедрою для місцевих єпископів, а також залишків земляного валу, який вважав на той час єдиним уцілілим зразком давньоруських воєнних укріплень”³⁴⁴.

За дорученням Комісії для опису старожитностей України при Історичному товаристві Нестора-літописця, О. Левицький обстежив ряд монастирів і церков Полтавщини, на підставі зібраних документальних джерел дослідив їх історію³⁴⁵. Він не залишився осторонь й широко обговорюваної на початку ХХ ст. проблеми генези національної архітектури, її самобутності. Приводом для написання О. Левицьким статті проблемного характеру „Новий храм в старому українському стилі” (1906) стало спорудження в с. Плешивець Гадяцького повіту Полтавської губернії нової церкви за зразком старого запорозького храму, архітектурні форми якого допоміг відтворити Д. Яворницький³⁴⁶. О. Левицький привітав цей факт як один з перших кроків по відродженню українських національних традицій в тогочасній архітектурній практиці. Спираючись на студії Г. Павлуцького, О. Сластьона і В. Щербаківського, він схарактеризував стилістичні особливості українського народного зодчества козацької доби, зазначивши його відмінності як від російської, так і від західної архітектури, прослідкував взаємодію дерев'яного церковного зодчества з мурованим. Показово, що риси занепаду, якими були позначені пам'ятки української архітектури другої половини ХVІІІ ст., О. Левицький вбачав не у раптовій зміні народних смаків (як вважали на той час деякі

дослідники), а в значних змінах у національному побуті, викликаних розповсюдженням законодавчого впливу Росії на Україну³⁴⁷. У розвідці міститься яскравий опис визначної пам'ятки другої половини XVIII ст. – дерев'яної 9-ти банної церкви в м. Новомосковську Катеринославської губернії (колишньому запорозькому місті Самарь), збудованої народним майстром Якимом Погребняком без єдиного залізного цвяха, наведені всі відомі перекази про неї. Споруда репрезентована науковцем як найвищий і найдовершеніший зразок української народної творчості в церковно-будівельній справі. Варто зауважити, що на думку сучасного архітектора й історика Б. Колоска, праці О. Левицького вирізняються якісно новим, комплексним підходом до вивчення архітектурних пам'яток та високим фаховим рівнем досліджень³⁴⁸.

Питання історії та культури України доби середньовіччя та раннього нового часу входили до кола наукових занять учня В. Антоновича і М. Драгоманова, історика, архівіста, палеографа Івана Михайловича Каманіна (1850–1921). Майже все своє життя він пропрацював у Київському центральному архіві давніх актів, де з 1890 р. виконував обов'язки директора. Енциклопедично освічений учений, з широким колом творчих зацікавлень, І. Каманін брав активну участь у роботі всіх провідних товариств і установ Києва кінця XIX – початку XX ст., які займались збереженням пам'яток історико-культурної спадщини, розробкою теоретико-методологічних засад їх студій.

Ознайомлення з творчим доробком І. Каманіна, а також його спогадами, засвідчує певний інтерес науковця до вітчизняних художніх старожитностей³⁴⁹. Як і О. Левицький, І. Каманін, розробляючи соціально-економічну і політичну тематику з історії України, передусім, доби козацтва, не тільки вивчав і упорядковував писемні джерела, а й збирав відомості про речові і мистецькі пам'ятки, здійснював історико-археологічні дослідження середньовічних споруд. Учений, зокрема, опублікував низку заміток і повідомлень, в яких на архівному матеріалі розглянув деякі питання історії будівництва та архітектури XVII–XVIII ст. в Україні. Опрацювавши низку актових документів XVIII ст. щодо зведення й оздоблення мурованих церков

(віднайдених і переданих йому М. Біляшівським), І. Каманін висвітлив деякі аспекти практичної організації храмового будівництва в колишній Гетьманщині, спробував виділити основні типи споруд, а також навів цікаві свідчення російського священика І. Лук'янова (1701 р.) стосовно визнання сучасниками високої вправності українських майстрів-будівничих, краси малоросійських будівель³⁵⁰. Працюючи в Комісії по вивченню старожитностей України, він зібрав і систематизував матеріали про дерев'яну церковну архітектуру Київщини, подав типологічну характеристику церков. Науковець зазначав, серед іншого, що характерні для Лівобережжя одnobаневі і трибаневі церкви зводили лише до середини XVIII ст., після чого їх почали будувати „у новій манері”³⁵¹. У замітках І. Каманіна етнографічного характеру наводяться цінні спостереження щодо народних традицій встановлення в Україні надгробних і придорожних хрестів, статуй, ікон тощо³⁵².

Учений студіював за писемними та речовими джерелами середньовічну історію Києва, минуле монастирів, брав участь в обстеженні відкритих у 1882 р. середньовічних печер на Звіринці. На основі аналізу стародавніх написів на стінах здійснив спробу встановити час їх виникнення³⁵³.

Як один з кращих фахівців в галузі джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін, займаючись на практиці питаннями вивчення і збереження різних видів старожитностей, І. Каманін зробив помітний внесок у вироблення теоретичних засад вітчизняного пам'яткознавства, розробку його понятійного апарату. Одним із перших він запропонував, зокрема, наукове визначення поняття "пам'ятка старовини"³⁵⁴. Значний інтерес становлять спогади І. Каманіна (надруковані із скороченнями у третьому номері журналу "Военно-исторический вестник" за 1912 рік), які висвітлюють окремі сюжети з історії дослідження архітектурно-мистецької спадщини України наприкінці XIX – на початку XX ст.³⁵⁵.

До когорти науковців, які чимало зробили для вивчення і популяризації культурного надбання України, належить історик, археограф, літературознавець, педагог Михайло Павлович Істомін (1855 – після 1932), творчий доробок якого зали-

шається донині майже не відомим³⁵⁶. Між тим, його праці та нечисленні документи особистого архіву, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, засвідчують помітний внесок М. Істоміна в українську історичну науку і, зокрема, в розроблення питань історії національної художньої культури³⁵⁷. Вчений був не тільки глибоким знавцем образотворчої спадщини України, одним з небагатьох фахівців в галузі іконографії середньовічного релігійного живопису, але й дослідником, який шукав нові підходи до інтерпретації старовинних мистецьких пам'яток. Закінчивши у 1878 р. історико-філологічний факультет Київського університету, М. Істомін займався педагогічною роботою, викладав, зокрема, у Київському, Керченському та Одеському інститутах шляхетних дівчат (1879–1899 рр.). Він був членом Історичного товариства Нестора-літописця та низки інших наукових товариств і установ, брав активну участь у Всеросійських археологічних з'їздах. Пізніше, у 1924–1930 рр. М. Істомін був співробітником Історико-філологічного відділу Української академії наук, працював у Комісії Старого Києва та Правобережної України³⁵⁸.

Історик студював окремі аспекти минулого княжої доби, а також особливості побуту, релігійного життя, освіти, художньої культури Правобережної України та Києва козацько-гетьманських часів, спираючись переважно на документи Київського центрального архіву та архіву Києво-Печерської лаври. Результати своїх наукових пошуків він найчастіше публікував у вигляді статей у виданні „Чтения в историческом обществе Нестора-летописца”, часописах „Киевская старина”, „Искусство и художественная промышленность”.

М. Істомін цікавився історією Києва, вивчав питання культурного впливу міста і, передусім, його релігійних осередків на життя всієї України. Особливу увагу він приділяв минулому Києво-Печерської лаври як „охоронниці завітів православ'я для західної Русі, передусім в епоху XVI–XVIII ст.”³⁵⁹. Наголошуючи на історичному значенні лаври не тільки як церковного, але й визначного культурно-художнього центру, науковець акцентував на необхідності її вивчення в „історичному та археоло-

гічному” аспектах³⁶⁰. Спільно з І. Каманіним М. Істомін опрацював історію лаврської малярні – однієї з найстаріших у Європі мистецьких шкіл³⁶¹. У низці статей він прагнув розкрити роль малярні як провідного осередку іконописного мистецтва тогочасної України, схарактеризувати особливості викладання в ній живопису, порушив питання про шляхи поширення впливу лаврської майстерні за межами України тощо³⁶². Особливу цінність серед першоджерел, на які спирався М. Істомін, мали датовані серединою XVIII ст. збірки пробних малюнків учнів малярні – “кужбушки” (kunstbuch), знайдені ним в бібліотеці Києво-Печерської лаври³⁶³. Іконографічний аналіз цих рисунків (загальною кількістю близько 200) дозволив ученому прослідкувати загальну спрямованість малярства лаврської школи, виявити впливи західноєвропейської культури на київський мистецько-освітній процес. До слова, малюнки лаврських “кужбушок” у 1970-х рр. вивчав і видав визначний український мистецтвознавець П. Жолтовський, але без посилань на праці свого попередника³⁶⁴.

М. Істомін спеціально досліджував також твори старовинного українського іконопису і монументального живопису, зокрема, іконографічні пам’ятки Волині, монументальне малярство барокової доби Києва і Правобережної України. Пам’ятки сакрального мистецтва він розглядав переважно із змістовного боку, підкреслював їх значення як важливих історичних джерел для вивчення соціального життя, побуту, світогляду українського народу, його релігійних уявлень, шляхів формування національної художньої культури.

Науковець спробував з’ясувати й дотепер актуальне питання щодо датування та історичної цінності остаточно знищеного у 1880-х рр. живописного ансамблю Успенського собору Києво-Печерської лаври, розписи якого упродовж десятиліть слугували взірцем для інших храмів України. При цьому головне завдання фахівця-історика при опрацюванні мистецьких пам’яток він убачав в „необхідності дослідити і вивчити, наскільки це можливо, по тим джерелам, що збереглися, не ступінь художнього виконання священних зображень, а їх сюжет, їх зміст і загальну ідею..., яка відповідала, звичайно,

вимогам свого часу і тому перебувала у тісному зв'язку з найголовнішими напрямками релігійної думки³⁶⁵. У додатку до статті, присвяченої лаврським розписам, М. Істомін опублікував виявлені ним у лаврському архіві описи знищених живописних зображень храму, серед яких особливу історичну цінність являла своєрідна галерея портретів визначних осіб української та російської історії Х–XVIII ст. (князів Острозьких, Сангушків, Вишневецьких, гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, печерських архимандритів – П. Могили, І. Гізеля, В. Ясинського та ін.)³⁶⁶. Ці віднайдені ученим рукописи й нині зберігають своє значення як унікальне джерело для вивчення барокових розписів храму, які почали планомірно знищувати вже з кінця XVIII ст. як такі, що за своїм "часовим" цензом та мистецьким рівнем начебто не мали ніякої історичної й художньої цінності³⁶⁷. Значну роботу по опрацюванню мистецької спадщини Правобережної України учений провів у рамках підготовки ряду Всеукраїнських археологічних з'їздів, про що буде сказано нижче.

Дещо особіне місце у київській університетській науці кінця XIX ст. посіла діяльність визначного російського ученого, першого професора історії мистецтва Київського університету, одного з провідних на той час фахівців Російської імперії у галузі художньої археології Адріана Вікторовича Прахова (1846–1916)³⁶⁸. Один з перших представників науки про мистецтво академічного типу, він відіграв помітну роль у відкритті, дослідженні й популяризації давньоруської художньої спадщини Київської Русі й, передусім, пам'яток Києва. Сучасні дослідники високо оцінюють діяльність науковця і як реставратора творів середньовічної архітектури, вважаючи його одним із кращих на той час спеціалістів у цій сфері³⁶⁹.

На формуванні історико-філософських і естетичних поглядів А. Прахова позначилися загальні настрої культурного середовища міст Петербурга (де він вчився і викладав у 1873–1887 рр. в університеті, а у 1875–1887 рр. в Академії мистецтв) і Києва, зокрема, дружба з видатними художниками-передвижниками І. Рєпіним і М. Мурашко. У другій половині 1870-х – на початку 1880-х рр. він розміщував свої художньо-критичні статті,

присвячені питанням сучасного йому російського мистецтва, у петербурзькій періодиці, обстоюючи в них творчі ідеї передвижництва. За прогресивні погляди ученого було відсторонено від викладання в Петербурзькій Академії мистецтв, а часопис "Пчела", в якому він друкував свої статті і обіймав посаду художнього редактора, було закрито.

Як історик мистецтва А. Прахов, подібно до багатьох українських та російських науковців кінця XIX ст., поступово перейшов від студювання культури Стародавнього світу і античності до вивчення давньоруської художньої спадщини. Це слугувало однією з основних причин його переїзду до Києва, де він розпочав історико-археологічні дослідження видатних пам'яток головних міських центрів Давньої Русі – Києва, Чернігова, Володимира-Волинського. Упродовж 1880-х рр. у Києві, за активної участі членів Київського церковно-археологічного товариства, викладачів та учнів відкритої 1875 р. рисувальної школи М. Мурашка, ряду визначних російських художників, зокрема, М. Врубеля, й підтримки Імператорського Російського археологічного товариства, А. Праховим був розчищений, реставрований (відповідно до церковних вимог і на рівні тодішньої науки) і уведений до наукового обігу первісний монументальний живопис таких видатних пам'яток часів Київської Русі як Кирилівська церква (1880–1884 рр.), Софійський собор (1882–1884 рр.) та Михайлівський собор Михайлівського Золотоверхого монастиря (1887–1888 рр.)³⁷⁰. Ця величезна робота стала можливою завдяки широкій ерудиції вченого, його обізнаності не тільки в галузі європейської і вітчизняної художньої культури, а й у питаннях образотворчої практики. До речі, дослідження А. Праховим мозаїк і фресок собору Михайлівського Золотоверхого монастиря повною мірою було використано під час відродження в 1997–1999 рр. храму та архітектурного комплексу монастиря³⁷¹

Значний історіографічний і джерельний інтерес становлять опубліковані доповіді і праці А. Прахова, в яких висвітлено хід та результати робіт в Києві, здійснено первинну атрибуцію, порівняльно-стилістичний аналіз нововідкритих пам'яток монументального живопису, запропоновано їх першу наукову

інтерпретацію („прочитання”) та оцінку історико-художнього значення³⁷². Найбільшу увагу вчений приділив Кирилівській церкві (XII ст.) – видатній пам’ятці часів феодальної роздробленості Київської Русі, одному з найдавніших духовних центрів України. Порівнюючи стінопис церкви з іншими творами тієї ж доби (зокрема, фресками північноруських міст – Старої Ладogi, Новгородa, Володимира), А. Прахов найвище оцінив київську пам’ятку і за рівнем художнього виконання, і за змістом, оскільки, за його словами, в кирилівських фресках наявні „картини побутові”, а саме: зображення епізодів із життя патрона храму – св. Кирила Александрійського, з деталями княжого побуту та давньоруського одягу XII ст.³⁷³ Важливе значення мали й дослідження вченим написів на мозаїках та фресках, а також спостереження щодо еволюції художнього стилю. А. Прахов першим серед тогочасних науковців дійшов висновку про існування вже з XII ст. в Києві (а фактично, в Україні – *Н.К.*) місцевої художньої школи. Так, характеризуючи стиль кирилівського живопису, він зауважив, що “вік XI був для нас віком навчання, вік XII – початком самостійної художньої діяльності”³⁷⁴.

А. Прахов порушив питання стосовно історичного значення візантійської спадщини для давньоруської образотворчості, окреслив головні завдання, що стояли на той час перед дослідниками вітчизняної середньовічної художньої культури взагалі. Він вважав за необхідне монографічно вивчати і публікувати пам’ятки, “строго фактично досліджувати взаємозв’язки між руським і візантійським мистецтвом”³⁷⁵. Низка принципових положень і висновків А. Прахова щодо характеру давньоруського малярства зберігають своє значення й донині, на них спиралась наступні покоління дослідників пам’яток стародавнього київського малярства, але до останнього часу, на жаль, без посилань і згадувань про автора.

Окрім київських пам’яток, учений вивчав залишки давньоруської церкви св. Михаїла в Старгородці поблизу м. Остер Чернігівської губернії, заснованої князем Володимиром Мономахом, відкрив фрагменти монументального живопису XII ст. в Успенському соборі Єлецького монастиря в Чернігові. На

замовлення влади, у 1886–1888 рр. А. Прахов студіював середньовічні пам'ятки Волині (які офіційно трактувалися як уособлення одвічної належності краю до православної віри), зокрема, Успенський собор XII ст. і так звану стару катедру в урочищі Федорівщина у м. Володимирі-Волинському³⁷⁶, обстежив будівлі Святогірського Зимнівського монастиря з метою перевірки пануючої на той час думки про належність його доби князя Володимира³⁷⁷, а також здійснив подорож по Волині для вивчення інших історичних старожитностей краю. Зокрема, він оглянув споруди Загорівського монастиря Різдва Богородиці – потужного осередку освіти та мистецтва середньовічної Волині, де зафіксував збережені на той час рідкісні розписи (із зображенням в композиції Покрови Божої матері родин Загорівських і Чацьких) і скульптуру. Внаслідок подорожі було видано спеціальний альбом³⁷⁸.

Варто зазначити, що А. Прахов одним з перших розпочав систематичну наукову фіксацію пам'яток давнього монументального живопису. Копії стінописів виконувалися по можливості у розмірі оригіналу таким чином, щоб, за словами науковця, вони “могли слугувати наочним протоколом про стан пам'ятки у момент її відкриття”³⁷⁹. У каталозі виставки копій, здійснених під керівництвом А. Прахова у 1880–1882 рр., розміщено 202 акварелі та малюнка з найцінніших монументальних композицій Софійського, Михайлівського соборів та Кирилівської церкви, а також детальний план останньої та опис життя св. Кирила Александрійського³⁸⁰. Діяльність А. Прахова в Україні сприяла посиленню інтересу як науковців, так і освіченої громадськості до давньоруської художньої культури, утвердженню розуміння естетичної цінності пам'яток давнього мистецтва взагалі, розвитку методології їх дослідження.

В останній третині XIX – на початку XX ст. чималу роль у вивченні і збереженні вітчизняних архітектурно-мистецьких старожитностей відіграли викладачі і випускники Київської духовної академії – представники таких традиційних напрямів у галузі гуманітарних знань, як історія церкви та церковна археологія. Проблематика, пов'язана з давньоруськими пам'ятками Києва, знаходилась у центрі наукових зацікавлень істо-

рика церкви, відомого освітнього, церковного і громадського діяча Петра Гавриловича Лебединцева (1819–1896). Це ім'я було майже забуто, хоча наукова творчість ученого високо оцінювалась вже сучасниками, а до його праць звертаються і тепер. Вихованець Київської духовної академії, він був одним із ініціаторів видання часописів "Киевская старина", „Киевские епархиальные ведомости“, членом-засновником Київського церковно-археологічного товариства та Історичного товариства Нестора-літописця в Києві, активно співробітничав з Київською Археографічною комісією. Упродовж 1860–1890-х рр. П. Лебединцев успішно поєднував дослідницьку роботу з адміністративною – був священником Подільського Успенського собору, настоятелем церкви Спаса на Берестові, а з 1868 р. – протоієреєм Софійського собору в Києві³⁸¹. Одним із перших він усвідомив наукове значення пам'яток церковної старовини, почав вживати заходи для їх опрацювання і збереження.

"З молодих літ українофіл за поглядами та переконаннями"³⁸², П. Лебединцев належав до плеяди кращих представників позитивістської науки XIX ст. Його численні, хоча й невеликі за обсягом статті і розвідки, мали здебільшого фактографічний характер, детально висвітлювали історію давніх споруд Києва і Київщини, окремі питання історичної топографії міста³⁸³. Вони й досі зберігають джерельне значення завдяки новим на той час відомостям, більш критичному погляду на загальновідомі факти. Досліджуючи історію Київської єпархії, вчений увів до наукового обігу віднайдені ним в архівах Петербурга, Москви, Києва низку важливих документів, в тому числі з минулого київських церков та монастирів, гравюри і плани міста XVII–XVIII ст. Як зазначав відомий археолог М. Каргер, саме завдяки копітким дослідженням П. Лебединцева вдалося висвітлити чимало темних плям, пов'язаних з історією давніх київських споруд³⁸⁴. Наприклад, у коментарі до публікації розписного списку Києва 1700 р. з описом київської фортеці XVI ст., учений висвітлив всі укріплення Києва, починаючи з великокняжого періоду³⁸⁵. Спираючись на новознайдени середньовічні плани міста та декілька "розписних списків" XVII–XVIII ст., він запропонував науково обґрунтовану реконст-

рукцію східної частини міста Ярослава³⁸⁶. Серед монографічних розвідок П. Лебединцева, присвячених видатним київським пам'яткам, заслуговують на увагу нариси про Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир та Києво-Печерську лавру, в яких викладено їх історію як визначних релігійних осередків та архітектурних ансамблів³⁸⁷.

Як кафедральний протоієрей Софійського собору в Києві, П. Лебединцев був одним з перших і кращих його знавців. Прагнення дослідника до поглибленого всебічного вивчення пам'ятки підтримував історик М. Максимович, який пропонував ученому "взятися за новий опис Софійського храму і всієї його історії"³⁸⁸. У своїх численних статтях і розвідках П. Лебединцев детально висвітлив історію собору, подав його церковно-археологічний опис, інформацію щодо перебудов, ремонтів і реставрацій³⁸⁹.

Більшість студій ученого і, передусім, праця „Про святу Софію Київську”, мали комплексний характер, вирізнялися новими методологічними підходами. Як стверджує відома дослідниця Софійського собору історик Н. Нікітенко, у публікаціях П. Лебединцева простежується еволюція наукового дискурсу в церковній археології: переважно описовий метод своїх попередників він збагатив порівняльним, а також глибоким проблемно-аналітичним підходом³⁹⁰. Учений не тільки узагальнив уже відомий матеріал, а й критично осмислив його, спробував дати відповіді на спірні питання стосовно дат спорудження та освячення храму, його первісного вигляду, наступних перебудов, часу створення фресок, мозаїк, іконостасу тощо. Так, слідом з І. Скворцовим і М. Закревським, він доводив хибність досить популярної на той час гіпотези Є. Болховітінова про архітектурну подібність Київської Софії до Софії Константинопольської³⁹¹. Першим із науковців, на основі ново знайдених писемних та зображальних джерел, а також порівняльного аналізу архітектури собору з архітектурою храмів доби Гетьманщини, П. Лебединцев дійшов висновку про перебудову споруди на зламі XVII–XVIII ст., за часів митрополита Варлаама Ясинського і гетьмана І. Мазепи, а також вирішив деякі питання, пов'язані з живописним оздобленням

храму³⁹². Дослідження науковця дозволили персоніфікувати деякі настінні зображення святих (пантеон яких у соборі містить загалом понад 500 образів)³⁹³.

Значення праць П. Лебединцева як цінних наукових джерел підсилюється й тим, що він був сучасником двох значних реставрацій Софійського собору, а в одній з них брав безпосередню участь³⁹⁴. Можна погодитись з Н. Нікітенко, яка зазначає, що з усіх дослідників другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які зробили вагомий внесок у вивчення Софійського храму (зокрема, Н. Кондаков, Д. Айналов, Є. Редін, Я. Смирнов), саме П. Лебединцев "найбільш повно і всебічно, як для того часу, вивчив собор"³⁹⁵. Окрім київських пам'яток, учений обстежував давньоруські споруди Чернігова (підземні приміщення Єлецького монастиря, Іллінської церкви, Антонієві печери Троїцько-Іллінського монастиря), цікавився середньовічними церквами Херсонеса тощо³⁹⁶.

Помітний внесок у накопичення знань про вітчизняну архітектурну спадщину зробив церковний історик і археолог, професор Київської духовної академії по кафедрі канонічного права та церковної археології, викладач Київського університету Петро Олександрович Лашкар'єв (1834–1899). Він і донині залишається маловідомим широкому колу істориків, а його науковий доробок вивчений недостатньо. Між тим, за визнанням сучасників, П. Лашкар'єв належав до кола найавторитетніших київських учених, чия діяльність вплинула на розвиток вітчизняної медієвістики³⁹⁷. П. Лашкар'єв був одним з ініціаторів утворення Історичного товариства Несторалітописця, Київського церковно-археологічного товариства, а також заснування при останньому церковно-археологічного музею. Учасник всеросійських археологічних форумів, він став одним з найактивніших організаторів ІІІ та ХІ з'їздів у Києві. Як зазначав у своїх спогадах його колега, професор Київської духовної академії С. Голубєв, сам П. Лашкар'єв не надавав особливо великого значення заняттям церковною археологією, вважаючи головною сферою своєї наукової діяльності церковне право, однак, саме заняття в галузі церковної археології "склали його наукову славу..."³⁹⁸. Виключно високо оцінювали

рівень фаховості П. Лашкарьова та його внесок в опрацювання пам'яток середньовічного зодчества М. Грушевський, М. Петров, А. Прахов³⁹⁹.

П. Лашкарьов одним із перших окреслив коло основних завдань, які стояли на той час перед дослідниками архітектурної спадщини вітчизняного середньовіччя, поглиблено вивчив цілу низку вже відомих пам'яток, а також відкрив нові, суттєво удосконаливши при цьому методіку практичних історико-археологічних досліджень. Заповнюючи "відчутну прогалину" в історії вітчизняного зодчества, науковець студіював, за його словами, "її першу сторінку – київську і чернігівську архітектуру X–XII ст., без якої не будуть сповна зрозумілі інші"⁴⁰⁰. Так, упродовж 1860–1880-х рр. він провів системні архітектурно-археологічні дослідження київських храмів з метою визначення серед різночасових нашарувань їх первісних частин. Для цього науковець розробив спеціальний метод (частково відомий ще Є. Болховітінову), який зберіг своє значення й донині, а саме – ретельний аналіз кладки стін і склепінь середньовічних споруд. Завдяки цьому П. Лашкарьов зміг встановити належність деяких визначних київських і чернігівських церков до найдавнішого – давньоруського періоду, а також відтворив їх архітектурну композицію, типову для X–XII століть. Учений описав її, не використовуючи, щоправда, загальноприйнятий на сьогодні термін "хрестовокупольна система", а також висунув гіпотезу, підтверджену пізнішими архітектурознавчими студіями, щодо первісного склепінчастого покриття храмів⁴⁰¹.

П. Лашкарьову першому вдалося вирішити низку спірних питань щодо датування низки київських пам'яток, з приводу яких точилися багатолітні дискусії⁴⁰². Наприклад, він визначив час спорудження ряду будівель Києво-Печерської лаври, зокрема, Троїцької надбрамної церкви, церкви Спаса на Берестові (віднісши її нововідкритий фресковий стінопис не до давньоруської доби, як вважали раніше, а до першої половини XVII ст.), встановив первісні частини Успенського храму Києво-Печерської лаври, Софійського, Михайлівсько-Золотоверхого соборів, Кирилівської і Трьохсвятительської церков, собору

Михайло-Видубецького монастиря тощо.⁴⁰³ Обстеження науковцем кладки церкви Різдва Богородиці на Дальніх печерах підтвердило відомий з писемних джерел факт її заснування у другій половині XVII ст.⁴⁰⁴ Натурне вивчення будівельних, а також художніх особливостей пам'яток дозволило П. Лашкар'єву в своїй узагальнюючій праці "Київська архітектура X–XII ст." (К., 1875) уперше спробувати схарактеризувати специфічні риси архітектурного стилю столичних храмів давньоруської доби. За висновками історика, в основу цих споруд було покладено візантійський тип церков, але у них наявні й деякі деталі, притаманні лише київському зодчеству⁴⁰⁵.

В результаті археологічних досліджень залишків церковних будівель, П. Лашкар'єв з'ясував деякі питання історичної топографії стародавнього Києва. Наприклад, вивчення руїн храму, відкритого на літописному Копиревому кінці, в поєднанні з аналізом літописів дозволили йому визначити цю пам'ятку як рештки давньоруської церкви св. Симеона, відбудованої відразу після татарської навали (зникла у XVII ст.)⁴⁰⁶. Внаслідок цього було встановлено місцезнаходження Копиревого кінця, локалізація якого викликала перед цим численні багаторічні дискусії київських вчених.

Поза межами Києва П. Лашкар'єв брав участь в археологічних розкопках давньоруських храмів у Переяславі (1888 р.) та Каневі (1892 р.), здійснив обміри та описи церков Чернігова⁴⁰⁷. Основні результати студіювань архітектурної спадщини науковець виклав у низці статей і розвідок, кращі з яких увійшли до книги "Церковно-археологічні нариси, дослідження і реферати", надрукованої у 1898 р. до відкриття XI археологічного з'їзду в Києві⁴⁰⁸.

Процес накопичення фактичних, науково перевірених знань про церковні архітектурно-мистецькі пам'ятки України був пов'язаний наприкінці XIX – на початку XX ст. з науковою діяльністю історика, професора Київської духовної академії, академіка Української академії науки (з 1918 р.) Миколи Івановича Петрова (1840–1921). Росіянин за походженням, він присвятив своє життя вивченню української історії і культури⁴⁰⁹. Коло наукових зацікавлень ученого охоплювало, серед

іншого, минуле православної церкви і Києва, археологію, середньовічний живопис, храмову архітектуру, а також питання збереження пам'яток історії та культури⁴¹⁰. Опрацювання М. Петровим історії Києва та його старожитностей було безпосередньо пов'язано з дослідницькою діяльністю Київського церковно-археологічного товариства та його музею. Поряд з іншими киевознавцями досліджуваного періоду – М. Закревським, М. Сементовським, П. Лебединцевим, П. Лашкарьовим, А. Праховим, він зробив вагомий внесок у поглиблення наукових знань про практично не досліджені на той час середньовічні споруди міста і, передусім, пов'язаний з ними монументальний живопис. Положення й висновки праць ученого, часто полемічного характеру, базувались на критичному вивченні писемних і літературних джерел, особистому обстеженні пам'яток. У своїх студіях він застосував порівняльно-історичний, а також спеціальні методи – герменевтики, археологічний, хронологічний, палеографічний тощо.

Більшість статей М. Петрова – це монографічні дослідження історії окремих церковних споруд доби Київської Русі та XVII–XVIII ст., особливостей їх архітектури і мистецького оздоблення⁴¹¹. Декілька його ґрунтовних розвідок присвячені розписам XVIII ст. Успенського собору Києво-Печерської лаври, зокрема, питанням їх датування, переробок і реставрацій, проблемі автентичності і змісту іконографічної програми⁴¹². З приводу часу створення та історико-художньої цінності живопису собору М. Петров вів багаторічні дискусії з іншими дослідниками, зокрема, з М. Істоміним. Серед інших київських споруд він вивчав церкву Спаса на Берестові та Троїцьку надбрамну церкву Києво-Печерської лаври. Так, у розвідці про Спаську церкву науковець зосередив увагу на виявлених у 1863–1867 рр. в її інтер'єрі залишках монументального живопису⁴¹³. Ґрунтуючись на аналіз іконографії зображень, особливостей живописної техніки та написів, він датував всі стінописи першою половиною XVII ст., вважаючи їх виконаними “перстами греків”⁴¹⁴. Водночас учений порушив питання про значення задуманого Петром Могилою живописного ансамблю для подальшого розвитку української культури. На противагу розповсюдженій на

той час думці, що українське церковне малярство, починаючи з XVII ст., розвивалося під потужним впливом західноєвропейського мистецтва, М. Петров вважав, що стінописи Спаської церкви зберігали візантійські традиції, оновлені “завдяки посередництву Афона та сусідніх православних румунських князівств”⁴¹⁵.

Важливим внеском у вивчення архітектурної спадщини Києва стало оприлюднення М. Петровим зображальних і картографічних джерел з історії міста⁴¹⁶. Так, здійснене ним опрацювання матеріалів виявленого в архівах Петербурзької Академії мистецтв альбому копій з малюнками голандського художника XVII ст. А. Вестерфельда, дозволило уточнити місцезнаходження та вигляд низки київських споруд, як уже не існуючих на той час, так і тих, що внаслідок численних переробок значно змінили свій вигляд⁴¹⁷. З цією ж метою науковець порівняв зображення Подолу на акварелі художника кінця XVIII ст. М. Ражена із сучасною йому панорамою Києва⁴¹⁸.

Найвідомішими серед монографічних праць М. Петрова є книги “Київ, його святині та пам’ятки” (К., 1896) та “Історико-топографічні нариси стародавнього Києва” (К., 1897), в яких систематизовані і узагальнені дані про місто всіх відомих на той час джерел – писемних, зображальних, археологічних⁴¹⁹. Перша з цих книг є своєрідним путівником по київських сакральних спорудах. Центральне місце в ній займає розповідь про Київ XVII ст., в основу якої покладено план А. Кальнофойського 1838 року. При описі пам’яток давньоруського часу підсумовані наукові розробки попередників і сучасників ученого. Друга з названих монографій М. Петрова являла собою перше у вітчизняній історіографії узагальнююче дослідження з питань історичної топографії Києва, і тривалий час вважалася основним довідником з його історії⁴²⁰.

У науковому доробку ученого є окремих нарис, присвячений давньоруському храмовому зодчеству Чернігова (Ч., 1915). Здійснивши порівняльний аналіз визначних церковних споруд Чернігова і Києва, М. Петров, всупереч розповсюдженому на той час уявленню про цілковиту подібність чернігівської архітектури до київської, дійшов висновку про їх відмінність. Так, в зовнішньому декорі чернігівських споруд він зазначив наяв-

ність ряду елементів західного романського стилю, що засвідчило перші спроби давньоруських майстрів синтезувати риси візантійського і романського зодчества⁴²¹.

Значною заслугою М. Петрова були атрибуція та введення до наукового обігу численних мистецьких експонатів церковно-археологічного музею⁴²². Ці публікації мають важливе джерельне значення, оскільки переважна більшість пам'яток не збереглася до нашого часу⁴²³. До найвищих досягнень ученого належить підготовка і видання 5-ти випусків "Альбому пам'яток Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії" (К., 1912–1915), третій випуск якого є однією з перших спроб узагальнення і систематизації відомостей з історії українського іконописання⁴²⁴. У цій розвідці М. Петров на основі аналізу досить значного фактичного матеріалу (серед іншого, і низки відомих церковних стінописів), із залученням документальних і літературних джерел, виклав свої погляди на еволюцію українського сакрального живопису від найдавніших часів до початку XIX ст. Учений прослідкував впливи і взаємозв'язки вітчизняної культури XIV–XVIII ст. із західноєвропейською і пізньовізантійською, а також одним з перших висвітлив низку питань, пов'язаних з історією українського іконостасу як важливого різновиду монументального мистецтва. На думку М. Петрова, певні особливості українського малярства сформувались упродовж XVI ст., тоді ж виникли його місцеві школи, зокрема, волинська і київська⁴²⁵. Четвертий і п'ятий випуски „Альбому“, окрім розгляду окремих пам'яток, уміщують історичні довідки про найважливіші на думку автора, етапи у розвитку української архітектури, скульптури, живопису від раннього середньовіччя до XIX ст. включно⁴²⁶. III–V випуски "Альбому" виходять за межі музейного каталогу і є фактично монографічною розвідкою, в якій зроблено одну з перших спроб систематизованого огляду історії художньої культури Лівобережної України і Києва. Незважаючи на те, що у своїх працях М. Петров, як і переважна більшість науковців того часу, не вживав терміну „українська“, зміст його публікацій, особливо пізніших, засвідчує, що він визнавав національну самобутність української культури, хоча й не робив це

питання предметом спеціального вивчення та порівняльного аналізу з іншими художніми школами, зокрема, з російською⁴²⁷.

Серед наукових інтересів М. Петрова значне місце займала регіональна історія. Так, на пропозицію російського історика П. Батюшкова, вчений, як відомий знавець церковного минулого Правобережної України, був залучений до роботи з написання краєзнавчих праць, присвячених західним і північно-західним землям тодішньої Російської імперії. Книги М. Петрова про Холмську Русь, Волинь, Білорусію і Литву, Поділля й Бесарабію вийшли друком наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр.⁴²⁸ Базовані на писемних і частково археологічних джерелах, вони містять, окрім викладу історії регіонів, багато відомостей про визначні місцеві історико-архітектурні й художні пам'ятки, створені від княжої доби до входження краю до складу Російської імперії. Ці видання, хоча й мають в цілому відверту проросійську спрямованість та деякі фактологічні неточності, зумовлені рівнем тогочасної історичної науки, слугували важливим джерелом при написанні пізніших праць, зокрема, відповідних томів фундаментальної "Історії міст і сіл Української РСР"⁴²⁹.

Непересічне значення для розвитку історичних досліджень художньої культури України наприкінці XIX – на початку XX ст. мала діяльність видатного вченого-енциклопедиста Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) – найталановитішого учня та послідовника В. Антоновича, чії праці й на сьогодні є невичерпним джерелом пізнання історичного минулого України у всіх галузях життя народу. Як вважають, у творчості М. Грушевського народницький напрям в історіографії досяг свого найвищого розквіту. У своїх відносно нечисленних роботах методологічного характеру учений запропонував вивчати історію саме народу, а не держави. Він зазначав, що державний фактор в історії підпорядкований економічному, культурному і національному⁴³⁰. У продовження традицій школи В. Антоновича, М. Грушевський та його учні звертали особливу увагу на опрацювання й видання джерельних матеріалів, вважаючи при цьому, що для студіювання історії свідчення писемних джерел необхідно доповнювати даними

археології, антропології, порівняльного мовознавства та інших дисциплін⁴³¹. Зокрема, в своїх працях учений використовував дуже широко археологічні матеріали, причому не як ілюстрації, а як повноцінні історичні джерела⁴³².

Науковий доробок М. Грушевського містить низку праць, які засвідчують його особливий інтерес до вивчення проблем національної історико-художньої спадщини. За словами визначного історика архітектури В. Січинського, це було зацікавлення “не принадове і одностороннє, але постійне і систематичне”, обумовлене тим, що “мистецтво в житті українського народу займало визначне місце, і то більшою мірою, як у багатьох інших народів”⁴³³. Як відомо, М. Грушевський та його родина колекціонували твори мистецтва, науковець організував і очолював у Львові створене у 1904 р. “Товариство прихильників української літератури, науки та штуки”, пізніше одним із перших ініціював заснування Української академії мистецтв у Києві (1917 р.). Упродовж всього життя М. Грушевський намагався привернути увагу як науковій еліти, так і суспільства в цілому до скарбів української художньої культури, необхідності її опрацювання й популяризації. Він вбачав у мистецтві одну з невідмінних сфер людської діяльності, без якої немислима повнота національного буття народу, а тим більше процес його реальної державності⁴³⁴. М. Грушевський постійно слідкував за науковими дослідженнями з проблем вітчизняного культурного надбання, був автором рецензій майже на всі важливі видання в цій галузі.

Певні відомості про пам'ятки середньовічної архітектурно-мистецької спадщини України містяться у працях М. Грушевського історико-регіонального спрямування, зокрема, студентській роботі “Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття” (видана у 1891 р.) та магістерській дисертації „Барське староство, історичні нариси” (опублікована у 1894 р.), а також в деяких томах його фундаментальної “Історії України-Руси” та інших студіях⁴³⁵.

Низка статей і повідомлень ученого спеціально присвячена окремим історико-культурним пам'яткам або їх групам, причому тематичний діапазон та хронологічні рамки цих робіт

достатньо широкі: від публікацій про нові археологічні знахідки, пам'ятки княжої доби до історичного аналізу зразків українського малярства XVII–XVIII ст., зображень гетьманів Б. Хмельницького і І. Мазепи⁴³⁶. Особливо значним, на думку історика О. Мацюка, є внесок М. Грушевського у дослідження пам'яток оборонного будівництва – замків та фортець пізнього середньовіччя. Використовуючи дані писемних джерел, віднайдені в архівах Варшави і введені ученим до наукового обігу, можна відтворити первісний вигляд цих споруд та систему їх озброєнь⁴³⁷. Наприклад, описи Високого та Низького замків Львова та інші документи, опубліковані М. Грушевським, є найдавнішими й дають певне уявлення про ці пам'ятки у період інтенсивних нападів на Україну турків, татар і волохів⁴³⁸. Стаття про замки Поділля уміщує, окрім описів цих споруд у містах Скалі (тепер Скала-Подільська), Кам'янці, Смотричі та Летичеві, також відомості про їх знищення внаслідок ворожих нападів. Супроводжуючи публікації описів замків низкою даних, які засвідчують зруйнований стан останніх наприкінці XV ст., дослідник приходять до певних висновків щодо характеру польської державної колонізації⁴³⁹. Цікавий джерельний матеріал для історії фортифікаційного будівництва міститься й у публікації "Описи Ратенського староства з 1500–1512 рр."⁴⁴⁰. У деяких працях, згадуючи пам'ятки оборонного будівництва, М. Грушевський подає опис різних битв під стінами міст-фортець чи окремих замків⁴⁴¹. Низку матеріалів щодо цих споруд містять також шостий та сьомий томи "Історії України-Руси", яка є важливим джерелом для вивчення пам'яток вітчизняного фортифікаційного мистецтва.

Як відомо, М. Грушевський виступив проти вивчення так званої "общерусской истории", оскільки немає „общерусской” народності, а отже, й об'єкта для дослідження. На відміну від попередників, він чітко поставив питання про автохтонність українців як нації, засвідчив безперервність історичного процесу на терені українських земель від найдавніших часів до новітньої доби⁴⁴². Запропонована дослідником схема історії України поширювалася й на культуру, сприяючи "своєрідній передислокації фундаментальних цінностей і уявлень про шлях національного художнього розвитку. Ця концепція допомогла

виявити ціннісні пріоритети культури і забезпечувала гарантії самостійності розвитку духовної культури українського народу"⁴⁴³. Основні ідеї наукової спадщини М. Грушевського, в тому числі і в галузі вітчизняного історико-культурного надбання, втілені у низці його фундаментальних праць ("Історія України-Руси", 10 томів, 1898–1936; "Нарис історії українського народу", 1904; "Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці", 1912 та ін.). У багатотомній "Історії України-Руси" вперше у вітчизняній науці подано узагальнений, хоча й дуже стислий, огляд історії середньовічної української культури. В окремих розділах цієї праці висвітлено головні відомі на той час пам'ятки майже всіх видів образотворчості та архітектури, зокрема, часів Київської Русі (X–XIII ст.) (III том), литовсько-польського періоду та частково доби козаччини XIV–XVII ст. (VI том)⁴⁴⁴. При цьому вчений критично використав усі основні тогочасні наукові здобутки в галузі археології, історії вітчизняного зодчества, образотворчого й народного ужиткового мистецтва, опубліковані музейні джерела та літературу (в тому числі російську і польську), подав бібліографію і короткий історіографічний огляд з висвітлюваних питань.

Помітне місце у науковому доробку М. Грушевського займають ілюстровані видання, зокрема, "Ілюстрована історія України" (1911) та "Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці" (1912), в яких також висвітлено ряд важливих аспектів історії національної культури. Текст першої книги супроводжується великою кількістю фото й малюнків (близько 400) найвизначніших архітектурних і мистецьких пам'яток різних видів і типів з найдавніших часів до початку XIX ст. Відбір ілюстрацій був здійснений самим автором. Він підібрав низку найхарактерніших, на його погляд, творів, справедливо вважаючи, що "дійсний старовинний предмет вводить сучасного чоловіка в старе життя далеко краще і живіше, ніж довгі описи і всякі новіші фантазії"⁴⁴⁵. У монографії "Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці" накреслено панораму духовного життя доби національно-визвольного руху, підкреслено важливу роль традицій народної творчості⁴⁴⁶. При цьому остання розглядається автором як відображення сус-

пільного й духовного життя нації, втілення її морально-етичних та естетичних ідеалів⁴⁴⁷.

Праці ученого, які висвітлюють історичну спадщину України, були та залишаються важливим джерелом для вивчення її духовної й матеріальної культури. Під час підготовки фундаментальних видань „Нариси історії архітектури Української СРСР” (К., 1957–1962) та п’ятитомної “Історії українського мистецтва” (К., 1966–1970), науковці, за спогадами одного з їх авторів – видатного історика мистецтва Г. Логвина, постійно зверталися до “Історії України-Руси” М. Грушевського, глибокі ідеї якої “послужили тим міцним каркасом”, що полегшував авторам їх роботу⁴⁴⁸. В організації збору матеріалів та їх осмисленні вони “користувалися дороговказом “Історії України-Руси”, “Історії української літератури” й “Культурно-національного руху”⁴⁴⁹. Багатий фактичний матеріал, введений до історії національної художньої культури вже у післявоєнний час та відображений в “Історії українського мистецтва”, підтвердив більшість наукових висновків М. Грушевського. Думки видатного ученого “досить чітко проведені” у цій праці, хоча в умовах тодішньої тоталітарної системи посилення на нього були неможливі⁴⁵⁰.

Провідні ідеї творчості М. Грушевського справили вирішальний вплив на формування історико-естетичного світогляду таких відомих дослідників вітчизняної художньої старовини першої третини ХХ ст. як Г. Павлуцький, Є. Кузьмін, брати Д. і В. Щербаківські, М. Макаренко, Ф. Ернст, Ф. Шміт, С. Таранушенко, Д. Антонович та інших науковців.

Професор Київського університету Григорій Григорович Павлуцький (1861–1924) (у 1918–1921 рр. декан історико-філологічного факультету) належав до числа тих перших істориків України, хто на зламі ХІХ–ХХ ст. зосередив свою увагу майже виключно на проблемах історії вітчизняної художньої культури. Він першим увів до академічного курсу цикл лекцій з українського мистецтва⁴⁵¹. Як член багатьох наукових товариств, дієвий учасник Всеросійських археологічних з’їздів, учений зробив значний внесок у справу охорони й вивчення національної історико-культурної спадщини, розробку відпо-

відного законодавства⁴⁵². Навчаючись у Київському університеті (1881–1886), Г. Павлуцький слухав лекції А. Прахова, а також В. Антоновича, який справив визначальний вплив на формування його історичних поглядів⁴⁵³. Як учень професора Ю. Кулаковського – історика, класичного філолога й візантолога⁴⁵⁴, Г. Павлуцький, подібно до інших тодішніх вихованців історико-філологічного факультету, головні наукові зацікавлення яких лежали в площині середньовічної культури, розпочинав з досліджень античної і візантійської спадщини. Але з кінця 1890-х рр. він спрямував свою творчу діяльність на збирання, обробку і видання матеріалів з питань старовинної вітчизняної архітектури.

Першою у науковому доробку Г. Павлуцького стала вже згадувана монографія, присвячена храмам України⁴⁵⁵. Книга уміщує 18 нарисів монографічного характеру про окремі пам'ятки дерев'яного і мурованого сакрального зодчества XVII–XVIII ст. Київщини, Волині й Поділля, яким передують написані В. Антоновичем історико-географічні описи місцевостей, де вони розташовані. У передмові автор зазначив, що минуле України "залишило чимало речових слідів, які мають важливе значення для вивчення історії краю"⁴⁵⁶. Проте до кінця XIX ст. не було здійснено спроб до "правильного збирання і збереження місцевої старовини", що вкрай негативно відбилося на самих пам'ятках, які частково знищувались, спотворювались "ремонтами", багато з них зникли безслідно, деякі вивезені за межі держави. А між тим вітчизняні пам'ятки давно потребують видання, наукового і систематичного опису⁴⁵⁷. Дуже важливим, на думку вченого, є опрацювання української релігійної архітектури і, передусім, дерев'яних церков як зразків народної творчості, які лише нещодавно звернули на себе увагу дослідників. Як зауважив Г. Павлуцький, останнім часом активно студіювались пам'ятки дерев'яної архітектури Північної Росії, які дають уявлення про церковний стиль XVII ст. північних губерній, тоді як "південно-російський (тобто український – *Н.К.*) архітектурний стиль залишався майже невідомим і недовивченим"⁴⁵⁸.

Аналізуючи старовинне дерев'яне зодчество на теренах України, Г. Павлуцький вперше спробував прослідкувати гене-

зу цієї архітектури, визначити її типові особливості, ступінь самобутності й певної залежності від сторонніх впливів. Стверджуючи дуже давнє походження української архітектури, вчений пов'язав основні риси храмових форм з місцевими природними умовами та народними естетичними смаками. Думка про дерев'яне церковне будівництво як "плід народної художньої творчості" стала головною в його оцінюванні пам'яток⁴⁵⁹. Здійснюючи порівняльно-історичний аналіз зодчества України з дерев'яним будівництвом російської Півночі, а також країн Європи та Сходу, Г. Павлуцький висвітлив їх стилістичні відмінності й наголосив на самобутності, національному характері української архітектури, що залишався незмінним протягом багатьох століть. Розглянувши низку середньовічних писемних і образотворчих джерел, учений дійшов висновку, що традиції українського дерев'яного зодчества почали формуватися ще за часів Київської Русі⁴⁶⁰.

У монографії уміщено описи, а також докладні креслення та фотографії дерев'яних та мурованих церковних споруд XVII – початку XIX ст. Вінниці, Полонного, Таращі, Трипілля, Ходорова, Чуднова та інших міст і містечок Правобережної України, серед яких такі визначні пам'ятки як Покровська церква-фортеця в Сутківцях на Поділлі, Ільїнська церква в с. Суботові, будівлі Свято-Троїцького Матронинського монастиря на Черкащині тощо. З огляду на те, що більшість з описаних пам'яток не збереглися до нашого часу, робота Г. Павлуцького залишається єдиним джерелом інформації для сучасних дослідників.

На пропозицію Імператорського Російського археологічного товариства, у 1906 р. збірник "Старожитності України" був нагороджений великою срібною медаллю. Натомість І. Каманін оцінював працю досить негативно, зарахувавши, зокрема, до її недоліків слабку, на його погляд, джерельну базу (за підрахунками науковця на Правобережній Україні на початок XX ст. налічувалось близько трьох тисяч церков), відсутність описів католицьких костелів, зразків світської архітектури тощо. Вчений вважав, що для відбору типових об'єктів ("з точки зору значення естетичного, етнографічного, історичного та іншого") та їх наукового вивчення необхідно було б зібрати

відомості про всі пам'ятки, що збереглися⁴⁶¹. Низку серйозних зауважень мав до цієї праці й відомий історик мистецтва О. Новицький, який зазначив, зокрема, що автор розглянув не всі типи церков, зовсім не торкнувся пам'яток Західної України тощо⁴⁶². Але незважаючи на певні вади, праця Г. Павлуцького стала помітною подією в українській історичній науці. В умовах Російської імперії вона започаткувала спеціальну серію видань, присвячених художній спадщині України, й наголосила на самотності національної архітектури, найяскравішим уособленням якої, на думку тогочасних дослідників, були дерев'яні церкви. Як пізніше слушно відзначив Ф. Ернст, ця книга стала настільною для всіх, хто вивчає українське мистецтво. "Хоча розробка питань, пов'язаних з дерев'яною церковною архітектурою України, почалася давно, але лише Г. Павлуцький дав їй систематичний нарис, ясно поставив питання про її походження, вік, типові риси і т.п."⁴⁶³.

До вагомих студій Г. Павлуцького, в яких він продовжував розробку проблеми самотності української архітектури, належать відповідні розділи у колективній шеститомній праці "Історія російського мистецтва" (М., 1909–1916), підготовленої за ініціативою і під редакцією визначного російського культурного діяча з українським корінням Ігоря Емануїловича Грабаря (1871–1960) – історика мистецтва, музейника, пам'яткоохоронця, художника. Для цього ґрунтовного видання, де вперше у російській історіографії художня культура України була виділена в окремий розділ, Г. Павлуцьким були написані нариси про архітектуру міст старокнязівської доби, барокове українське зодчество XVII–XVIII ст. та старовинні дерев'яні синагоги⁴⁶⁴. Вони містять низку принципових положень щодо архітектурної спадщини України XI–XVIII ст. Так, учений дійшов важливого висновку, що, незважаючи на сильний вплив візантійських традицій, вітчизняне храмове будівництво вже в домонгольський час створило власні форми, залучаючи при цьому досягнення інших архітектурних шкіл, зокрема, романської. Г. Павлуцький зазначив вплив західних взірців і на створення характерних форм українських сакральних та цивільних споруд XVI–XVIII ст., які, на його думку, найяскравіше

виявилися у типі дерев'яного дев'ятибанного храму. При висвітленні архітектурних особливостей церков Лівобережної України дослідник виокремив дерев'яні п'ятибанні споруди з хрещатим планом як зразок вдалого поєднання традиційних національних форм з новим бароковим декором. Саме в них, на думку Г. Павлуцького, національний геній виявив себе з найбільшою вишуканістю і шляхетністю. Варто згадати, що саме Г. Павлуцький, опрацьовуючи пам'ятки зодчества доби Гетьманщини, виклав власну концепцію провідного стилістичного напрямку в архітектурі цього періоду, запровадивши до наукового обігу популярне нині визначення "українське бароко"⁴⁶⁵. Вчений позначив цим терміном художній стиль всіх видів пам'яток вітчизняного зодчества XVII–XVIII ст., що досі є предметом дискусії серед фахівців⁴⁶⁶.

До найцінніших праць у науковому доробку Г. Павлуцького належать його ґрунтовні доповіді про українську архітектурну спадщину, виголошені на XIV археологічному з'їзді в Чернігові, про що буде сказано нижче. Заслужують на увагу і невеликі за обсягом, але змістовні розвідки науковця, які розкривають питання генези і взаємовпливів українського кам'яного і дерев'яного церковного зодчества, а також статті, присвячені деяким малодослідженим на той час видам пам'яток українського образотворчого мистецтва, зокрема, зразкам народної дерев'яної скульптури. Так, у розвідці "Про дерев'яні різьблені зображення путтів в південно-російських церквах XVII–XVIII століть" (1904), на основі зібраних на території Волинської й Подільської губерній мистецьких витворів, Г. Павлуцький одним з перших звернувся до вивчення української сакральної пластики "як пам'яток народної творчості, залишків нашої старовини, які необхідно ретельно вивчати"⁴⁶⁷.

Як учений універсалістського напрямку, прихильник теорії впливів, Г. Павлуцький у своїх працях прагнув виявити джерела тих чи інших національних художніх явищ, високо оцінював талант українського народу, що творчо трансформував певні культурно-художні запозичення відповідно до своїх смаків і потреб⁴⁶⁸. Одним з перших він намагався визначити роль і місце національної спадщини у світовому культурному процесі.

Вчений розглядав старовинну вітчизняну архітектуру як своєрідну національну школу серед інших європейських шкіл, а відтак як повноправну складову загальнолюдської духовної культури. У низці праць він прагнув подати визначення українського мистецтва як певної історичної, стилістичної й духовної категорії. Створена Г. Павлуцьким концепція розвитку української архітектури, викладена ним у другому томі "Історії російського мистецтва", відіграла помітну роль в обговоренні одного з провідних питань тогочасного українського мистецтвознавства і архітектурно-художньої практики – проблеми визначення національного стилю, тобто виявлення і утвердження національної своєрідності художньої спадщини українського народу, яке відбувалось особливо інтенсивно упродовж 1912–1913 рр.⁴⁶⁹ Великий науковий доробок Г. Павлуцького й нині не втратив наукового значення. Особливо вагомим є внесок ученого у наукову розробку питань, пов'язаних з пам'ятками середньовічної архітектури, де він був першовідкривачем, чудовим популяризатором мистецтва⁴⁷⁰.

Пам'ятки історико-художнього надбання України, і, зокрема, малярства козацько-гетьманської доби, входили до кола зацікавлень історика культури, художнього критика і публіциста, учня Г. Павлуцького Євгена Михайловича Кузьміна (1868–1942). Наукова спадщина і саме ім'я цього ученого, культурного діяча, справжнього патріота України, і досі мало відоме широкому загалу. Упродовж кількох десятиліть воно практично не згадувалось навіть у фахових виданнях, і тільки у 1980-х рр. вперше з'явилося у поодиноких публікаціях⁴⁷¹. Між тим на зламі XIX і XX ст. різнобічна діяльність Є. Кузьміна відіграла помітну роль у розвитку української культури, русі національного відродження⁴⁷². Його життєвий і творчий шлях були тісно пов'язані з науковим, мистецьким та літературним життям Києва. Він був членом Українського наукового товариства в Києві, брав участь у роботі Всеросійських археологічних з'їздів, співпрацював з очолюваним М. Біляшівським Київським міським музеєм (з 1905 р. – Київський художньо-промисловий і науковий музей). У 1910-х рр. Є. Кузьмін викладав історію художньої культури у приватній рисувальній школі О. Му-

рашка, був професором Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка. З встановленням в Україні радянської влади продовжував викладацьку і наукову діяльність. Упродовж 1920-х рр. Є. Кузьмін неодноразово затримувався органами ДПУ. 29 грудня 1937 р. був незаконно засуджений на 5 років заслання до Казахстану, де і помер⁴⁷³.

З 1890-х років дослідник друкував статті з питань українського художнього життя у київських і петербурзьких часописах (зокрема, в "Киевской старине", "Археологической летописи Южной России", журналах "Искусство", „Старые годы“, "Искусство и художественная промышленность" та ін.), що було помітним внеском у справу формування обличчя Києва як провідного культурного центру України. Водночас Є. Кузьмін вивчав пам'ятки народного декоративного мистецтва, художні старожитності, переважно Києва і Волині, акцентував на необхідності поглиблених історичних студій українського образотворчого мистецтва як одного з найцікавіших явищ національної культури. Особливу увагу він приділяв спадщині XVI – початку XVIII ст., вважаючи цей період "епохою Відродження Південної Русі", часом „блискучого розквіту української культури – і в сфері думки, і в галузі мистецтва"⁴⁷⁴. Як і М. Істомін, науковець наголошував на актуальності поглибленого наукового вивчення пам'яток іконопису, старовинного малярства, з огляду на їх історико-археологічну цінність як важливих джерел для студіювання історичного минулого. Він вважав, що з усіх пластичних мистецтв саме живопис може надати "найбільшу кількість матеріалу для досліджень як художнього, так і суто побутового боку життя південноруського (тобто українського – Н.К.) народу"⁴⁷⁵.

У своїх статтях і повідомленнях Є. Кузьмін неодноразово порушував питання щодо необхідності збереження і опрацювання зразків національної художньої культури XVII–XVIII ст., які у другій половині XIX ст., на відміну від пам'яток Київської Русі, вважались не вартими на увагу. Науковець гостро критикував, зокрема, навмисно насаджувану російською владою практику відновлення середньовічних храмів "у давньоруському стилі", оскільки при цьому знищувались сліди мистецтва

українського бароко. За його словами, "знищуючи бароко, ...знищують справжню історію..."⁴⁷⁶.

У 1890-ті рр. Є. Кузьмін обстежував і вивчав залишки вище згадуваних стінописів XVIII ст. в інтер'єрі Успенського собору Києво-Печерської лаври із портретними зображеннями українських історичних осіб, знищених у 1893 р. Поряд з такими відомими фахівцями як Ф. Лебединцев, С. Яремич, М. Істомін, М. Петров, учений виступив на захист зруйнованої пам'ятки, взявши участь у полеміці щодо її історико-художньої цінності і необхідності збереження, яка розгорнулася на той час у київській пресі⁴⁷⁷. Опублікувавши у 1900 р. фотознімки портретних зображень собору, Є. Кузьмін увів ці твори до наукового обігу, датував їх часом не пізнішим за кінець XVII – початок XVIII ст. (питання датування барокових розписів Успенського собору й досі є дискусійним), обґрунтував їх високі історико-мистецькі якості, спробував визначити місце лаврських стінописів в історії української культури⁴⁷⁸. Крім того, спираючись на дані різноманітних джерел та результати проведеного художньо-стилістичного аналізу, він переконливо довів автентичність унікальної скульптурної пам'ятки XVI ст. – надгробку князя К. Острозького, який на той час ще зберігався в соборі і потребував охорони. Головні тези статті Є. Кузьміна були підтримані в двох публікаціях на ту ж тему відомим київським дослідником українського мистецтва С. Яремичем, який високо оцінив лаврські розписи і відніс їх до XVI століття⁴⁷⁹.

Є. Кузьмін досліджував також декоративно-скульптурне оздоблення ряду храмових споруд Києва доби Гетьманщини, дійшовши висновку про наявність у цих пам'ятках яскравих ознак київської мистецької школи⁴⁸⁰.

Стаття "XI археологічний з'їзд в Києві" (1899) містить міркування науковця з проблеми самотності української культури XVI–XVII ст. та її "взаємовідносин" з російською і західною⁴⁸¹. На прикладі низки пам'яток іконостасного живопису Волині XVII ст. автор доводив самостійність трактовки сюжетів у національному мистецтві, підкреслював його народний характер, відзначив схильність українських майстрів до зображення в іконописних сюжетах місцевого типажу,

деталей побуту („Страшні суди”, запорізькі ікони „Покрови Пресвятої Богородиці” тощо). Є. Кузьмін гостро критикував розповсюджений серед росіян погляд на вторинність старовинного мистецтва України, яке сприймалося як „зліпок” з великоросійського, лише трохи видозміненого під впливом Заходу. Дослідник стверджував, що українське мистецтво являє собою таку ж самостійну національну школу, як російська, фламандська, іспанська та ін.⁴⁸²

Разом з Г. Павлуцьким Є. Кузьмін був залучений І. Грабарем до написання колективної багатомної праці "Історія російського мистецтва". У розділі, присвяченому українській малярській спадщині XVII – початку XVIII ст., на основі різноманітних джерел та літератури (в тому числі праць М. Грушевського та власних досліджень), він уперше в науці зробив спробу на основі систематизації відомого, хоча й дуже обмеженого на той час матеріалу охарактеризувати головні етапи розвитку живопису цієї доби⁴⁸³. Автор констатував значне піднесення у розвитку „козацького мистецтва” у середині XVII ст., що, на його думку, було пов’язано з пробудженням національної самосвідомості під впливом діяльності “ревного реставратора київської старовини” Петра Могили та заснованої ним Академії. Натомість помітне посилення західноєвропейських рис в культурі України на початку XVIII ст. було спричинено, на погляд науковця, діяльністю гетьмана І. Мазепи, “значення якого може бути порівняно лише з роллю Петра Могили”⁴⁸⁴. На прикладі низки визначних пам’яток церковного малярства Києва (в тому числі стінописів Успенського собору Києво-Печерської лаври, ікон-портретів зі Сретенського бокового вівтаря Софійського собору, іконостасного живопису Видубицького монастиря, розписів Троїцької церкви Густинського монастиря та інших художніх творів), Є. Кузьмін спробувати визначити основні риси як церковного, так і світського українського живопису доби Гетьманщини. Найбільшу увагу в нарисі приділено монументальному малярству “відновленої коштом гетьмана Мазепи” Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври як найвизначніший, на думку автора, пам’ятці Києва козацько-гетьманської доби⁴⁸⁵.

Життєвий і творчий шлях Є. Кузьміна, його багатогранний науковий доробок, історичні погляди, вплив на розвиток досліджень пам'яток національної спадщини заслуговують на подальше вивчення. Наукова і пам'яткоохоронна діяльність ученого безумовно сприяла вивченню й популяризації українського культурного надбання доби середньовіччя і раннього нового часу, прискорювала історичний процес усвідомлення його історичної та художньо-естетичної цінності, необхідності його дослідження і збереження як важливого джерела пізнання минулого України.

До когорти вчених – фундаторів наукових досліджень української культури і, зокрема, пам'яток дерев'яної церковної архітектури, належить Вадим Михайлович Щербаківський (1876–1957)⁴⁸⁶. Наукова діяльність і творча спадщина цього визначного історика, археолога, етнографа, активного учасника українського національного руху, до початку 1990-х рр. замовчувались. Його праці трактувалися як „націоналістичні” і були практично не доступними для читача. Професор Українського Університету в Полтаві (у 1918 р.), Українського вільного університету в Празі, член Наукового товариства імені Шевченка, Української вільної академії наук та інших установ і організацій, В. Щербаківський належав до числа тих небагатьох вітчизняних учених-емігрантів, які здобули європейське вивчення виключно завдяки своїм студіям із україністики⁴⁸⁷.

На початку 1900-х рр., ще будучи студентом історико-філологічного факультету Київського університету, майбутній вчений був залучений своїми вчителями В. Антоновичем і Г. Павлуцьким, а також археологом В. Хвойкою до роботи у Комісії по опису старожитностей України при Історичному товаристві Нестора-літописця. Свої перші статті й повідомлення, присвячені пам'яткам дерев'яної сакральної архітектури Київщини, Поділля і Херсонщини та їх мистецькому оздобленню, В. Щербаківський публікував спочатку на шпальтах „Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца”, „Археологической летописи Южной России”, „Трудах” Всероссийских археологічних з'їздів, а пізніше – в „Записках Наукового товариства імені Тараса Шевченка” у Львові, „Записках Українського наукового товариства в Києві”, часописі „Искусство.

Живопись. Графика. Художественная печать” та інших виданнях⁴⁸⁸.

Головні праці В. Щербаківського висвітлюють питання еволюції української дерев'яної культової архітектури, особливостей українського архітектурного стилю. Так, вже у статті „Деревляні церкви на Україні та їх типи” (1906) науковець, услід за Г. Павлуцьким, здійснив спробу визначити загальні ознаки, притаманні всім цим спорудам⁴⁸⁹. Описавши пам'ятки переважно XVII–XVIII ст., обстежені ним на території семи повітів Київської губернії, В. Щербаківський систематизував і вперше детально проаналізував будівлі по групах – від однобанних до дев'ятибанних в залежності від основного конструктивного типу. Головну увагу вчений зосередив на питаннях розвитку конструктивних особливостей церков, вважаючи, що їх загальна еволюція відбувалась від меншого об'єму до більшого із збереженням обов'язкової для українського сакрального будівництва спрямованості споруди угору. До найхарактерніших пам'яток В. Щербаківський зарахував однобанну церкву в містечку Торговиці Уманського повіту, двобанну – у Сніжки Таращанського повіту, трибанну – у с. Розсішки Уманського повіту (збудовану 1763 р. сотником і керівником Коліївщини Іваном Гонтою), п'ятибанну – у містечку Новому Дашеві Липовецького повіту (всі – Київської губернії) і дев'ятибанну – збудовану Я. Погребняком в посаді Новомосковську (Самарі) Катеринославської губернії. На думку науковця, найрозповсюдженішим типом дерев'яних церков в Україні був трибанный як найбільш гармонійний і співрозмірний людині, саме в ньому найкраще відбилися своєрідні українські риси. Початок розвитку архітектурного стилю цих споруд дослідник, слідом за Г. Павлуцьким, відніс до часів Київської Русі, період розквіту – на XVII–XVIII ст. За висновком В. Щербаківського, український церковний архітектурний стиль дійшов до повної досконалості наприкінці XVIII ст. і є „настільки ж самостійний, оригінальний і приладжений до артистичного смаку тої людності, серед котрої він виявився, як і всі інші стилі, наприклад, готицький чи візантійський”⁴⁹⁰. Як наголошував автор, еволюція українського стилю закінчилась у 1800 р. внаслідок указів

московського уряду про заборону будівництва триверхих церков, а також взагалі всіх тих споруд, що мали у собі національні ознаки. Сам факт заборони зведення церков українського типу він пов'язував виключно із цілеспрямованою політикою самодержавства у напрямку зросійщення України, знищення її національних традицій⁴⁹¹.

До найзначніших праць українських істориків початку ХХ ст., які підсумували певний етап студій пам'яток дерев'яної архітектури, належать монографії В. Щербаківського „Архітектура у різних народів світу і на Україні” (1910) та „Українське мистецтво. 1. Дерев'яне будівництво і різьба на дереві” (1913). У першій з них, що має науково-популярний характер, розглянуто архітектурну спадщину різних країн з найдавніших часів до початку ХХ ст. включно⁴⁹². Окремий розділ, присвячений українському зодчеству, містить критичну оцінку стану наукової розробки питання, і, зокрема, зауваження щодо відсутності у науковців єдиного погляду на поняття „українське мистецтво”. Як і М. Грушевський, В. Щербаківський розпочинає історію еволюції національної архітектури на українських теренах з княжої доби, розглядаючи її на широкому тлі історичних подій. При цьому він описує не тільки власне споруди, а й пов'язані з ними твори мистецтва – іконостаси з їх живописом, зразки округлого різьблення (сніцарства), хрести на церковних банях, аналізує різні типи української хати з особливостями їх інтер'єрів тощо. Оцінки художніх пам'яток у В. Щербаківського ґрунтуються на ідеї національної самобутності як головної позитивної якості будь-якої архітектурної школи.

Важливим є те, що в книзі акцентовано на єдності національного архітектурного стилю на всій території України „від харківських слобід до мукачівських гір на Угорщині”, а місцеві відмінності "не виходять поза відомі межі і всі вони перейняті одною думкою, відповідають одному смакові, викликають один настрій...”, тобто стверджується думка про цілісність української культури незважаючи на певні регіональні особливості⁴⁹³. В. Щербаківський наголошує при цьому на самобутності українського зодчества, яке яскраво відображає в собі особливості духовної культури українського народу, її відмінність від

російської і польської культур: "Вся ся архітектура характеризує етнічну єдність і ліпше ніж що інше обрисовує нам духовне обличчя українського народу, найліпше показує які непроходимі духовні межі відділяють його від московського і польського народу ... артистизм і шляхотний смак"⁴⁹⁴. Видання проілюстровано більш ніж 200 фотознімками пам'яток української архітектури, що посилює його джерельне значення. Прагнучи ввести до наукового обігу спеціальну українську термінологію, яка б відповідала загальноприйнятій в тогочасній європейській науці, автор умістив у книзі короткий термінологічний словник.

Книга-альбом В. Щербаківського „Українське мистецтво І. Дерев'яне будівництво і різьба на дереві”, що вийшла друком у 1913 р. українською і французькою мовами, узагальнювала і систематизувала зібраний на той час матеріал про українську художню культуру, зосереджений переважно у музеях Києва, Полтави, Львова⁴⁹⁵. Це був перший випуск із планованої В. Щербаківським спільно з визначним українським архітектором і дослідником вітчизняної старовини В. Кричевським серії праць, присвячених українському народному мистецтву. На жаль, всю серію книг не було надруковано у зв'язку з початком Першої світової війни⁴⁹⁶. У стислій формі науковець подав відомості про межі історико-географічного розселення українського народу, включивши до них область Кубанського козацького війська, наголосив на своєрідності старовинної української сакральної архітектури, хоча й сформованої під впливом Візантії, а також висвітлив характерні, на його думку, риси церковного і житлового українського будівництва, проілюструвавши їх прикладами конкретних пам'яток і пов'язаних з ними творів мистецтва. Загальна характеристика української дерев'яної церковної архітектури у В. Щербаківського багато в чому близька до такої у Г. Павлуцького. До головних особливостей національного зодчества В. Щербаківський відніс симетричність, легкість веж, їх спрямованість угору, до неба, „мрію про щось духовне вище"⁴⁹⁷. Учений, окрім розгляду сокральних споруд, одним із перших приділив серйозну увагу українській народній житловій архітектурі й господарським будівлям,

зробивши їх предметом наукового аналізу. Текст доповнюють 129 ілюстрацій, що дотепер зберігають своє значення як цінні джерела для вивчення вітчизняної художньої спадщини.

Визначна роль в опрацюванні старожитностей Правобережної України і, зокрема, Поділля, належить відомому організатору краєзнавчого руху, історичу, учню М. Петрова в Київській духовній академії Євтиму (Юхиму) Йосиповичу Сіцинському (1859–1937)⁴⁹⁸. Завдяки зусиллям ученого у фондах очолюваного ним з 1903 р. Подільського єпархіального давньосховища були зібрані значні колекції пам'яток українського мистецтва, археології, етнографії, історії. Є. Сіцинський увів до наукового обігу численні експонати музею, здійснив їх атрибуцію й первісні описи⁴⁹⁹. В „Трудах” Подільського єпархіального історико-археологического комітета науковець опублікував цілу низку фундаментальних праць, зокрема, про минуле церков і приходів Подільської єпархії⁵⁰⁰. Базовані на документальних матеріаліх, вони уміщують серед іншого, докладну інформацію про численні архітектурні пам'ятки краю. Є. Сіцинському належать також зведення всіх відомих на той час документальних і літературних джерел про найвизначніші церкви та монастирі Поділля⁵⁰¹.

У 1890-х рр., здійснюючи археологічні дослідження на Поділлі, Є. Сіцинський за допомогою місцевих краєзнавців зібрав та узагальнив великий фактологічний матеріал, який згодом був покладений в основу його відомої праці „Археологічна карта Подільської губернії” (1899), яка була оприлюднена на одному з засідань XI Археологічного з'їзду в Києві. У цьому виданні, яке активно використовується і сучасними дослідниками, вчений систематизував близько двох тисяч різноманітних пам'яток з найдавніших епох до часів Київської Русі IX–XIII ст.⁵⁰²

Зразком комплексного вивчення різноманітних джерел, в тому числі даних, зібраних в польській і російській історіографіях, їх систематизації й синтезу, є одна з кращих праць вченого – велика ілюстрована монографія „Місто Кам'янець-Подільський. Історичний опис” (К., 1895). Це перше узагальнююче дослідження про один з найдавніших культурних осередків Поділля, у якому йдеться про історичні події, пов'язані з

міським життям у XIII–XVIII ст. У цьому контексті в книзі висвітлено всі визначні архітектурні пам'ятки Кам'янця-Подільського, зокрема, детально викладено історію кам'янецької фортеці⁵⁰³.

Окремим напрямом наукових пошуків Є. Сіцінського було дослідження пам'яток місцевого зодчества, розробка проблем, пов'язаних з архітектурною спадщиною України в цілому. Вчений є автором низки історико-архітектурних праць, присвячених церковним спорудам, зведеним з часів середньовіччя до XIX ст., а також численних рецензій на видання з питань вітчизняної художньої культури, бібліографічних заміток. Серед вагомого масиву його публікацій на цю тему ціла низка статей присвячена історії середньовічної сакральної архітектури Поділля. У студіях узагальнюючого характеру „Південно-російське церковне зодчество” (1907) та „Характерні риси стародавніх церков Поділля” (1912) науковець розглянув актуальну на той час проблему впливу візантійської архітектури на місцеве церковне будівництво, а також уперше проаналізував архітектурні особливості визначних храмових споруд краю XIV–XVII ст., спробував висвітлити їх неповторні місцеві риси⁵⁰⁴. Розглядаючи питання генези православної середньовічної архітектури Поділля, Є. Сіцінський дійшов висновку, що своїм історичним корінням подільське зодчество пов'язано з давньоруськими храмами, і, передусім, з архітектурою Південно-Західної Русі⁵⁰⁵. У низці публікацій учений описав також пам'ятки місцевого дерев'яного зодчества XVII–XVIII ст., виклав свої міркування щодо самотності українського архітектурного стилю⁵⁰⁶.

Поряд з об'єктами архітектури, науковець вивчав і окремі іконостаси та твори монументального живопису в інтер'єрах сакральних споруд⁵⁰⁷. Високо оцінював праці Є. Сіцінського визначний дослідник українського мистецтва С. Таранушенко. Він зазначав, що описи іконостасного малярства, здійснені подільським ученим, вирізнялись особливою точністю і повнотою та давали повне уявлення про іконографію пам'ятки⁵⁰⁸. Одним з перших Є. Сіцінський висловив цінне спостереження, що іконографічний зміст іконостасів знаходиться в тісному

зв'язку із настінними розписами старих грецьких і руських церков і замінює їх у цих храмах.

Великий внесок у дослідження історико-художнього надбання України від найдавніших часів до XVIII ст. належить ще одному уродженцю Поділля, історику мистецтва, етнографу, археологу, громадському діячу, публіцисту, пам'яткоохоронцю, активному учаснику руху національного відродження Костянтину Віталійовичу Широцькому (Шероцький, псевдоніми К. Ладжиженко, К. Баладжиженко) (1886–1919). Науковець одним з перших розробляв питання самотності історичного шляху українського народу, студіюючи особливості його побуту, образотворчого та ужиткового мистецтва⁵⁰⁹. Своїм першим учителем в галузі української археології та мистецтвознавства учений вважав Є. Сіцінського, з яким познайомився, навчаючись у Кам'янець-Подільській семінарії⁵¹⁰. Великий вплив на формування К. Широцького як фахівця в царині історії середньовічного мистецтва здійснив також визначний історик мистецтва, професор Д. Айналов, у якого він навчався на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету в 1906–1912 рр.

Переважна більшість праць К. Широцького присвячена українській мистецькій спадщині XVI–XVIII ст. У низці своїх статей, монографічних розвідок, повідомлень, на широкій джерельній базі науковець дослідив численні пам'ятки різних видів образотворчого мистецтва, зокрема, монументального малярства, іконопису, портретного живопису, розглянув конкретні приклади відображення в цих творах українських народних звичаїв та побуту⁵¹¹. Так, наголошуючи на особливій популярності портретного жанру в Україні у XVI–XVII ст., К. Широцький висвітлив основні типи портрету, що історично склалися в українському побуті, а також першим серед фахівців сформулював основні стилістичні риси національного портретного малярства козацько-гетьманської доби. До останніх він відніс, зокрема, статичність поз, умовність трактування постатей, символічний зміст аксесуарів і особливу зацікавленість окремими деталями – зброєю, орнаментикою одягу тощо, які, на його думку, привертали увагу художників не менше, ніж самі

обличчя зображуваних. К. Широцький акцентував на яскравій національній своєрідності ктиторських портретів, зауваживши, що на зламі XVIII і XIX ст. місцеві особливості цього жанру нівелюються⁵¹².

В нарисі "Білоусівська церква" (Одеса, 1915) науковець подав загальний огляд українського церковного стінопису козацької доби, здійснив спробу визначити його особливості та відмінності від інших мистецьких шкіл, наголосив на властивому для місцевих майстрів захопленню життєвими деталями⁵¹³. Останнє пояснювалося, на його думку, тісними зв'язками української культури з західноєвропейською, що склалися ще за княжої доби. У названому нарисі, а також у програмній статті "Національне мистецтво і завдання національного мистецтва на Україні" (1912), уміщеній в московському часописі "Украинская жизнь", К. Широцький наголосив на значенні мистецтва в житті народу, виклав свої погляди щодо актуальної на той час проблеми специфіки національного українського стилю в різних видах мистецтва⁵¹⁴.

Особливе місце в творчому доробку К. Широцького займає монографія "Художнє оздоблення українського будинку в минулому і тепер" (К., 1914)⁵¹⁵. В цій книзі, яку автор присвятив своєму вчителю – мистецтвознавцю Д. Айналову, зібрано й систематизовано великий фактичний матеріал, охарактеризовано найяскравіші особливості багатівкової української побутової і художньої культури. Головна увага дослідника зосереджена на питаннях еволюції оздоблення будівель Наддніпрянської України XVI–XVII ст. (житлових, громадських та певною мірою церковних) як однієї з найцікавіших сторін побуту козацької України, викладено також історію розписів українських хат і господарських споруд. Ґрунтуючись на широкому колі різноманітних джерел та літератури, особисто виявлених і вивчених ним пам'яток, більшість з яких не збереглися до нашого часу, вчений вперше в історичній науці прагнув комплексно дослідити різні образотворчі елементи старовинного українського інтер'єру, який включав, окрім пам'яток монументального, станкового, декоративного малярства, також твори графіки і ужиткового мистецтва (кахлі, шпалери, тканини та ін.).

Унікальною є здійснена К. Широцьким спроба порівняльної характеристики особливостей мистецького декору житла різних соціальних верств населення України, зокрема, будинків священників, архієреїв, представників різних соціальних прошарків козацтва, козацької старшини тощо (будинки в с. Курашівка на Поділлі, с. Андруші на Полтавщині, палаци родини Розумовських та ін.). Провідні теми і сюжети описаних ним світських пам'яток, зокрема, кімнатних розписів XVII–XVIII ст., на переконання автора, втілюють у собі життя широких кіл суспільства, "несуть... сліди культурного життя свого часу", відображають місцеві риси, характери, звичаї, світогляд, поняття, смаки "різних суспільних класів", а також є рідкісним історичним джерелом при вивченні тогочасних соціально-політичних проблем⁵¹⁶. Книга насичена цікавими міркуваннями щодо тематики конкретних зображень, спробами розкрити їх зміст, історичні й світоглядні основи тощо. За словами самого науковця, він прагнув проаналізувати пам'ятки з точки зору "втілення у речових формах певних ідей", які закладалися авторами цих творів з метою зробити останні більш доступними для глядача⁵¹⁷.

У названій праці висвітлено також деякі аспекти культурно-художнього життя України XIV–XVII ст., пов'язані, зокрема, з прийняттям магдебурзького права у низці українських міст, оцінюється роль унії у процесі формування національної культури тощо. В той час як багато дослідників вважали період XIV–XVI ст. (до часів діяльності Петра Могили) добою занепаду української образотворчості⁵¹⁸, К. Широцький дійшов важливого висновку щодо високого рівня розвитку середньовічного монументального мистецтва в Україні у післямонгольські часи, підтверджуючи це фактами запрошення українських малярів у XIV ст. до польських міст – Кракова і Вільно. Подібно до Є. Кузьміна, М. Петрова та ряду інших науковців, XVII століття в Україні він охарактеризував як добу найвищого „розквіту” культурного життя і народної творчості, викликаного підйомом українців "на боротьбу за національну і релігійну самобутність", як час формування національних рис у всіх видах художньої культури⁵¹⁹. Вчений наголошував, що навіть у

XVIII ст., після правління Петра I, "центром нової російської освіти і російської художньої діяльності... продовжували залишатися південні (тобто українські – *Н.К.*) землі"⁵²⁰. Надзвичайна ґрунтовність джерельної бази, широта охоплення історико-художніх явищ, здійснена автором спроба порівняльної характеристики українського культурного надбання із аналогічною спадщиною інших країн, оригінальність ряду висновків дозволяють, на думку сучасних науковців, віднести цю монографію К. Широцького до числа кращих студій з проблем культури в українській історіографії⁵²¹. Книга, що є бібліографічною рідкістю, й дотепер залишається унікальним джерелом інформації для вивчення окремих аспектів історії, побуту, духовної і матеріальної культури України середньовічної і ранньомодерної доби.

Коло наукових зацікавлень К. Широцького, який навчався у Петербурзькому Археологічному інституті, і ще студентом у 1911 р. був обраний у дійсні члени Імператорського Російського археологічного товариства, охоплювало також власне археологічні пам'ятки⁵²². Працюючи у 1910-х рр. помічником завідуючого музеєм цього товариства, він брав участь у роботі Імператорської Археологічної комісії для вивчення щоденників і матеріалів, зібраних відомим російським архітектором і археологом Д. Мілеєвим під час розкопок залишків Десятинної церкви в Києві у 1908–1914 рр.

К. Широцький студіював пам'ятки давньоруського церковного зодчества та монументального живопису, які розглядав значною мірою з погляду етнографії⁵²³. У низці публікацій він виклав свої погляди на актуальні й донині проблеми витоків української художньої культури, її самостійності⁵²⁴. На відміну від багатьох попередніх дослідників, які вважали мистецтво Києва XI–XII ст. різновидом візантійського, вчений розглядав цей період як добу першого значного розвитку українського мистецтва, хоча й позначеного переважно візантійськими впливами⁵²⁵. К. Широцький доводив, що це мистецтво сформувалось в результаті творчого засвоєння візантійської художньої системи на основі місцевих художніх пошуків і традицій, а також стверджував, що після татаро-монгольської

навали в Україні розвивалась культура "типу західноєвропейського", тоді як "візантійсько-київські" традиції з часом концентрувалися на північних теренах колишньої Русі, і "північне життя, взагалі, складалось під впливом української культури"⁵²⁶.

Найвідомішою книгою в науковому доробку вченого є путівник "Київ" (К., 1917). У цій праці, побудованій за хронологічним принципом, крізь призму найвизначніших пам'яток зодчества і мистецтва викладено основні віхи культурної історії Києва з найдавніших часів до початку ХХ ст. Найдокладніше висвітлено історію міста ХVII–ХVIII ст., особливості навчання у Київській Академії, позитивно оцінено діяльність Петра Могили⁵²⁷. Історик М. Петров у своїй рецензії на книгу вказав автору на наявність ряду прикрих фактологічних помилок (обумовлених, як відомо, значною мірою складними обставинами її друкування – *Н.К.*) і водночас наголосив на ґрунтовності й цінності видання, зарахувавши до числа новацій в літературі цього жанру подане К. Широцьким визначення художнього стилю всіх описаних ним архітектурних пам'яток Києва різних історичних періодів⁵²⁸.

К. Широцький є автором однієї з перших публікацій, присвячених українським меморіальним (надгробним) пам'яткам – різьбленим кам'яним і дерев'яним хрестам Поділля, яка стала результатом особисто проведеної ним великої збиральницької роботи⁵²⁹. Художні форми цих старовинних творів монументального мистецтва високо оцінюються ученим з точки зору „чистоти і розвитку народного стилю“⁵³⁰. У статті подано короткий історичний огляд виникнення і поширення хрестів в побуті і мистецтві українців, простежено їх художню еволюцію. Праця ілюстрована таблицями з 88 малюнками пам'яток, які є цінними джерелами для сучасних науковців. Значний творчий доробок К. Широцького, що становить понад 120 наукових праць, а також 18 рукописів, частину яких він не встиг завершити, потребує глибокого вивчення. Серед неопублікованих і незавершених студій вченого – тритомна історія українського мистецтва, статті "Начерки з історії української культури", "Історія вивчення давньоукраїнського мистецтва" та ін.⁵³¹

Отже, у Правобережній Україні архітектурно-мистецьку спадщину середньовіччя і раннього нового часу досліджували викладачі вищих навчальних закладів регіону, передовсім Київського університету і Київської духовної академії, а також співробітники архівних та музейних установ. Вагомий внесок у розробку питань вітчизняної історико-художньої спадщини зробили вчені Київського університету, який ще з перших років свого заснування був важливим осередком історичних і археологічних досліджень, центром з виявлення і вивчення пам'яток старовини. Значення пам'яток архітектури у студіюванні минулого України та її культури одними з перших оцінили ректор університету, вчений-енциклопедист М. Максимович та визначний історик М. Костомаров, які ґрунтували свої праці на широкій джерельній базі, розглядаючи історію як комплексну науку.

Наприкінці XIX ст. певну увагу речовим джерелам приділяв В. Іконников, який вважав особливо цінними для вивчення деяких аспектів минулого монументальні пам'ятки і твори живопису. Суттєвий вплив на формування загальних методологічних засад опрацювання середньовічного історико-культурного надбання України, вироблення нових підходів до використання речових пам'яток для пізнання віддалених історичних епох, мала діяльність фундатора вітчизняного джерелознавства і археології В. Антоновича. Комплексні історико-археологічні студії пам'яток переважно церковної архітектури та релігійної іконографії XI–XVIII ст. Києва і Київщини, Волині, Поділля, Полтавщини, в контексті розробки проблем „внутрішньої” історії України здійснювали вихованці і послідовники В. Антоновича, історики – джерелознавці О. Левицький, І. Каманін та М. Істомін.

Підвалини наукового вивчення давньоруського монументального малярства як визначного явища середньовічної художньої культури були значною мірою закладені працями професора Київського університету А. Прахова. Вагому роль у поглибленні конкретних знань про визначні, переважно київські, церковні споруди та їх мистецьке оздоблення, в обґрунтуванні їх історичної й культурної цінності, виробленні методики

досліджень, відіграли представники історичної школи Київської духовної академії П. Лашкар'юв, П. Лебединцев, М. Петров.

На зламі XIX–XX ст. традиції В. Антоновича в опрацюванні речових джерел розвинув його учень – визначний історик-джерелознавець М. Грушевський. Він зробив важливий внесок у наукову розробку і популяризацію історико-художньої спадщини України, формування нових підходів до пізнання шляхів еволюції вітчизняної культури як національної категорії, вбачаючи її витoki у княжій добі. Головні ідеї й історичні погляди В. Антоновича і М. Грушевського на початку XX ст. справили значний вплив на творчість цілого ряду вчених – фахівців у галузі історії української художньої культури і мистецтва, зокрема, Г. Павлуцького та його учнів. Перший фаховий мистецтвознавець України, професор Київського університету Г. Павлуцький виконав вагомую роль в опрацюванні вітчизняної архітектури XI – поч. XIX ст., обґрунтуванні її самобутності, гідного місця у світовому художньому процесі. Національну архітектурно-мистецьку спадщину, і, передусім, пам'ятки дерев'яного церковного зодчества, питання розвитку українського архітектурного стилю досліджував В. Щербаківський. Є. Кузьмін вніс помітний вклад у вивчення українського малярства козацько-гетьманської доби, переважно Києва і Волині як важливого джерела національної історії та культури.

Визначна роль у студіюванні архітектурно-мистецької спадщини Поділля, генези середньовічної архітектури краю, її своєрідності належить учню М. Петрова, вихованцю Київської духовної академії Є. Сіцінському. Питання самобутнього історичного шляху України та її культури на значному джерельному матеріалі розробляв К. Широцький. У своїх працях він подав узагальнюючу характеристику спадщини часів Київської Русі та козацько-гетьманської доби, висвітлив суттєві аспекти культурно-художнього життя України XI–XVIII ст.

3.2. Вітчизняна архітектурно-мистецька спадщина в працях учених Лівобережної, Слобідської і Південної України

У Лівобережній Україні помітний внесок у накопичення історичних знань про пам'ятки вітчизняної культури XV–XVIII ст. зробив голова „лівобережної школи” в українській історіографії, представник народницького напрямку Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902)⁵³². Він належав до плеяди вчених, які своєю культурно-освітньою і науковою працею сприяли пробудженню національної свідомості, процесам українського відродження другої половини XIX ст.

О. Лазаревський стояв біля витоків регіонально-історичних досліджень на Чернігівщині⁵³³. Головним об'єктом його наукових студій, як відомо, була соціально-економічна історія Гетьманщини, а також минуле Слобідської України XVII–XVIII ст. Праці науковця, ґрунтовані на різнопланових джерелах, збагатили документальну базу української історіографії, сприяли розвитку археографії, джерелознавства, допоміжних історичних дисциплін. За стилем історичного мислення О. Лазаревський був яскраво вираженим істориком-позитивістом, за словами М. Грушевського – „класичний приклад документаліста” і „об'єктивника”⁵³⁴. Опрацьовуючи архіви Гетьманщини, вчений увів до наукового обігу великий обсяг нового фактичного матеріалу, в тому числі й щодо архітектурно-мистецької спадщини краю. У контексті вивчення процесів колонізації і заселення Лівобережної України, заснування містечок і сіл, у цілій низці археографічних публікацій та дослідницьких праць він подав історичні відомості про світські і церковні споруди регіону. Так, певна інформація про архітектурну й містобудівну спадщину Гетьманщини (хоча й дуже стисла) міститься в таких ґрунтовних виданнях О. Лазаревського як „Огляд Рум'янцевського опису” (1866–1868), „Опис старої Малоросії” (К., 1888–1902, т. I–III), „Історичні нариси Полтавської Лубенщини XVII–XVIII ст.” (1896) та ін.⁵³⁵ Відомості про заснування й найважливіші моменти з минулого гетьманських столиць Лівобережної України – міст Батурина і Глухова, описи визначних міських споруд та їх інтер'єрів (зокрема, розповідь про будинок гетьмана П. Скоро-

падського) знаходимо у статтях „Історичний нарис Батурина (1625–1760)” та „Гетьманські будинки в Глухові”⁵³⁶. У деяких інших подібних за тематикою публікаціях ученого висвітлено історію спорудження церков, садиб і окремих будівель для родини Розумовських в Батурині та Яготині⁵³⁷. За редакцією О. Лазаревського було видано декілька історико-топографічних описів України XVIII ст., які мають джерельне значення для вивчення архітектурних споруд регіону (зокрема, „Опис Чернігівського намісництва 1781 р.”).

Учений цікавився церковним будівництвом козацької доби⁵³⁸. Вивчаючи козацькі і монастирські літописи, він опублікував, зокрема, уривок з літопису Мгарського монастиря, відзначивши особливу цінність уміщених в ньому відомостей з історії зведення в Україні XVII ст. мурованих храмів⁵³⁹. За спогадами дочки вченого К. Лазаревської, в своєму рідному селі О. Лазаревський сприяв побудові нової церкви у формах, близьких до старої будівлі, спорудженої в традиційному українському стилі⁵⁴⁰.

М. Лазаревський був знавцем вітчизняної художньої спадщини, колекціонував українську старовину. Пильну увагу науковця привертала твори іконопису як яскраві зразки національної культури, що зберегли етнографічні, побутові риси України, а також взагалі всі пам'ятки образотворчого мистецтва, в яких було відображено національне минуле⁵⁴¹. Найбільше ж його цікавили старовинні портрети, адже О. Лазаревський був „істориком побуту і людей, істориком-біографом, в центрі уваги якого перебували конкретні люди як творці історії”⁵⁴². Для нього історія, за словами М. Грушевського, втілювалась “в портретах, в характерах, в живих людях епохи”⁵⁴³. Як відомо, значне місце у працях ученого відведено історії козацької старшини та шляхти, яку він вивчав із залученням широкого кола джерел, в тому числі образотворчих. „Він мав потребу доповнювати висновки, зроблені на підставі архівних матеріалів, ще й зоровими враженнями, оскільки це було можливе”⁵⁴⁴. Збирати і вивчати автентичні портрети (або їх копії) О. Лазаревський почав ще з 1860-х рр., вважаючи їх необхідним додатком до своїх робіт. По завершенню публікації

історичного есе „Люди Старої Малоросії” (1880–1882), він планував видати аналогічну книгу з художніми зображеннями історичних осіб, згадуваних у цій праці. Розшукуючи портрети, особливу увагу вчений звертав на монастирі і церкви, де на той час ще знаходились зображення фундаторів цих споруд, або надгробкові портрети⁵⁴⁵.

Саме О. Лазаревський одним з перших в Україні розкрив джерельне, історико-пізнавальне значення українського живопису⁵⁴⁶. У науковому доробку вченого є декілька невеликих статей і заміток, спеціально присвячених пам'яткам українського парсунного малярства XVI–XVIII ст. Зокрема, у статті „Старовинні малоросійські портрети”, уміщеній в 1882 р. на шпальтах „Киевской старины”, О. Лазаревський акцентував на важливості їх вивчення як надзвичайно цікавого розділу національної історико-художньої спадщини⁵⁴⁷. Основну увагу він зосередив на визначенні ролі портрету в житті української старшини, порушив питання збереження цих важливих історико-культурних джерел. Наголосивши на значенні портретних зображень для студій у галузі історії, археології, етнографії, науковець звернувся до читачів з проханням доповнити поданий ним перелік пам'яток. В результаті упродовж кількох наступних років в часописі була уміщена ціла низка повідомлень (в тому числі і самого вченого), в яких описувалися портретні зображення і висвітлювалися біографії багатьох визначних українців доби Гетьманщини. Ці публікації суттєво розширили відомості про українську парсуну в історичній літературі й створили підґрунтя для подальших досліджень. Творчість О. Лазаревського справила помітний вплив на історичні погляди таких відомих дослідників минулого Лівобережної і Слобідської України як Д. Багалій, О. Левицький, Д. Міллер та ін.

Визначною постаттю в історіографії досліджень історії та культури Лівобережної України козацько-гетьманської доби є історик, архівіст, учень і послідовник О. Лазаревського Вадим Львович Модзалевський (1882–1929). Автор численних книг, статей, заміток, документальних публікацій, він зробив великий внесок в опрацювання минулого Лівобережної України

XVII–XVIII ст., зокрема, історії козацької старшини, адміністративного і політичного устрою, церковної організації, а також у вивчення питань історії і культури Чернігівщини. Як зазначає відомий дослідник творчості В. Модзалевського О. Коваленко, діяльність ученого з дослідження Чернігівщини в галузі історії, мистецтва, генеалогії, видавничої справи можна вважати продовженням роботи О. Лазаревського. На значних заслугах В. Модзалевського у студіюванні історії українського мистецтва, широкому використанні в його мистецтвознавчих працях архівних матеріалів, акцентував М. Біляшівський⁵⁴⁸.

Одним із перших В. Модзалевський розпочав спеціально вивчати цілий ряд явищ української художньої культури, передусім, питання історії ужиткового та промислового мистецтва, а також архітектури і будівництва XVII–XVIII ст. Значною мірою на матеріалах Лівобережної України, зібраних Чернігівською губернською архівною комісією, В. Модзалевським у співавторстві з П. Савицьким, в майбутньому відомим науковцем⁵⁴⁹, у 1914 р. була підготовлена до друку одна з перших узагальнюючих праць з історії української художньої культури – "Нариси мистецтва Старої України"⁵⁵⁰. На жаль, у зв'язку з початком Першої світової війни, вона не була вчасно опублікована й тільки тепер, завдяки О. Коваленку, дійшла до читача. Як зазначено у передмові до видання, в цій унікальній роботі подано комплексний аналіз усієї сукупності пам'яток архітектурного, образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва XVII–XVIII ст., що на початок XX ст. ще зберігалися у Чернігові. Це дозволило авторам „Нарисів” виявити основні напрями розвитку художньої культури козацько-гетьманської доби в регіоні і досить чітко визначити її стилістичні особливості. Значний інтерес становлять наведені у праці відомості про втрачені згодом пам'ятки сакральної та цивільної архітектури (зокрема, опис кам'яниці у с. Підусівка під Черніговом), оригінальні трактування окремих сюжетів, атрибуція цілої низки художніх творів (наприклад, царських врат Борисоглібського собору у Чернігові), а також прагнення авторів прослідкувати зв'язок образного рішення споруджуваних храмів з характером їх замовників – представників козацької старшини.

Своє розуміння проблем українського старовинного мистецтва В. Модзалевський виклав у низці змістовних публікацій кінця 1910-х рр., ґрунтованих на документальній джерельній базі, передусім в монографічній розвідці "Українське мистецтво" (Чернігів, 1917) та нарисі "Основні риси українського мистецтва" (Чернігів, 1918)⁵⁵¹. Метою цих праць було бажання автора ознайомити широкі кола читачів з найвищими досягненнями самобутньої української художньої культури та визначення подальших можливих шляхів її розвитку. Цікаво, що на відміну від переважної більшості тогочасних істориків, В. Модзалевський вважав, що мистецтво княжої доби вивчено ще дуже мало з причини невеликої кількості пам'яток, що збереглись⁵⁵². Тому науковець пропонував студіювати старовинне українське мистецтво по пізніших зразках – з часів його розквіту (тобто XVII ст. – *Н.К.*), і розглядав пам'ятки лише козацько-гетьманської доби, переважно Чернігівщини. Характеризуючи національну релігійну архітектуру, В. Модзалевський зробив спробу визначити її специфічні ознаки, звертаючи особливу увагу на церковні бані як головний, на його думку, елемент і дерев'яних, і мурованих храмів України.

Питанням історії українського зодчества присвячена також змістовна розвідка вченого про спорудження церков у Лубенському Мгарському монастирі Полтавської губернії. Ґрунтуючись на віднайдених ним документах, науковець подав історію зведення будівель монастиря, простежив їх спорідненість як із західними спорудами, так і церквами Чернігова.

Слід зазначити, що В. Модзалевський як блискучий знавець архівних матеріалів, генеалогії, сфрагістики, на початку ХХ ст. був членом так званого Чернігівсько-Петербурзького гуртка, в якому об'єднались такі відомі дослідники української старовини – вихідці з українських козацьких родів, як визначний художник-графік Г. Нарбут, архівіст Я. Жданович, геральдист, музейник і видавець С. Трійницький⁵⁵³. З ними співпрацювали також геральдист В. Лукомський та його брат Г. Лукомський – визначний російський та український графік, архітектор, мистецький критик, один з перших українських пам'яткоохоронців. Останній був автором численних студій художньо-

публіцистичного характеру, присвячених пам'яткам культурної спадщини України, зокрема, садибам Харківської губернії, різночасовим архітектурним спорудам Києва, Львова, Волині, Батурина. Козельця, Вишневецького палацового комплексу тощо⁵⁵⁴.

На початку ХХ ст. окремі пам'ятки архітектурно-мистецької спадщини Лівобережної України ґрунтовно досліджував археолог, історик художньої культури, пам'яткоохоронець Микола Омелянович Макаренко (1877–1838). Він належить до когорти вчених "розстріляного відродження" 1920–30-х рр.⁵⁵⁵, його ім'я і праці за радянських часів практично не згадувались. Уродженець Полтавщини, М. Макаренко у 1905 р. закінчив Петербурзький Археологічний інститут і до переїзду до Києва (в 1919 р.) жив у Петербурзі, обіймаючи різні посади в Ермітажі, з 1902 р. співпрацював з Імператорською Археологічною комісією, Товариством заохочення мистецтв. За їх дорученням проводив археологічні розкопки, обстежував пам'ятки архітектури та іконографії. Як член Полтавської губернської вченої архівної комісії, Українського наукового товариства в Києві, М. Макаренко неодноразово виїздив в Україну, досліджував пам'ятки національного середньовічного зодчества, опікувався їх збереженням. Свої студії вчений друкував у низці російських і українських видань, зокрема, у часописах "Археологическая летопись Южной России", „Искусство в Южной России“, „Зодчий“, „Старые годы“.

Коло наукових зацікавлень М. Макаренка було широким, охоплювало різноманітні проблеми історії та культури східних слов'ян, а також питання, пов'язані з архітектурно-мистецькою спадщиною Лівобережної України доби Київської Русі та часів козацтва. Головною метою більшості пам'яткознавчих досліджень науковця у перші десятиліття ХХ ст. був пошук і розробка нового фактичного матеріалу, визначення його місця в історії вітчизняної культури. Архітектурно-археологічні дослідження та історичні студії М. Макаренко декількох визначних пам'яток Лівобережної України значно збагатили джерельну базу історії української художньої культури⁵⁵⁶. Праці вченого мали комплексний характер, вирізнялися ґрунтовністю, широтою всебіч-

них співставлень. Зокрема, статті М. Макаренка, присвячені Спаському собору в Чернігові і так званій Юрієвій Божниці в с. Старгородці (церква архангела Михаїла) біля р. Остер на Чернігівщині з методологічного боку й дотепер вважаються зразковими⁵⁵⁷. Друга з названих статей, що висвітлює унікальну пам'ятку княжої доби, має назву „Найдавніша пам'ятка мистецтва Переяславського князівства” (1916)⁵⁵⁸. Перша розвідка ученого на цю тему була надрукована 1907 р.⁵⁵⁹ Пізніше він ретельно обстежив напівзруйновану споруду, детально вивчив її історію, дійшовши висновку про можливу належність авторів оздоблення інтер'єру до київської школи. Вважаючи, як і більшість тогочасних науковців, що студії архітектурних пам'яток мають бути тісно пов'язані з вивченням політичного та культурного життя⁵⁶⁰, М. Макаренко не тільки охарактеризував у статті особливості архітектури церкви і залишки в її інтер'єрі настінного монументального малярства, але й описав історико-політичні умови кінця XI – першої половини XII ст., коли була збудована ця споруда, що слугувала, як вважали на той час, домовим храмом князя Юрія Довгорукого⁵⁶¹.

Дослідник глибоко цікавився історією і культурою XVI–XVIII ст., займався вивченням і збереженням пам'яток колишньої Гетьманщини і Слобожанщини. Він високо оцінював художньо-естетичний рівень архітектурних споруд, зведених у ті часи. Подібно до Г. Павлуцького, К. Широцького, Є. Кузьміна, В. Щербаківського, він стверджував самобутній характер української архітектурно-мистецької спадщини, а період XVI–XVII ст. вважав "золотим віком" культурного розвитку України. У статті, присвяченій визначній пам'ятці кінця XVIII ст. – палацу графа П. Завадовського в Ляличах на Чернігівщині (тепер Брянська обл.), вчений, спираючись на документальні джерела, виклав історію будівництва комплексу, подав його опис, а також проаналізував архітектуру та всі деталі мистецького оздоблення інтер'єрів (настінні розписи, ліпнину, барельєфи, твори ужиткового мистецтва). Високо оцінивши історико-художні якості пам'ятки, обґрунтував необхідність її збереження та реставрації⁵⁶². У статтях "На батьківщині останнього гетьмана запорозького П.І. Калнишевського" (1901) і "Пам'ятка

російського мистецтва XVIII ст." (1908) науковець детально описав історію споруджених у 1760–70-х рр. коштом П. Калнишевського Покровської церкви в Ромнах та Троїцької церкви у Пустовійтівці, зарахував їх до числа видатних творів доби "українського відродження"⁵⁶³. Праці М. Макаренка, що вирізняються глибиною наукового аналізу вітчизняної спадщини, є цінним внеском у вітчизняне джерелознавство й історіографію.

Одним з головних центрів розвитку історичної науки в Україні упродовж XIX – на початку XX ст. був Харківський університет. Вагоме значення для накопичення знань з історії українського народу і, передусім, культурної спадщини Слобідської та Південної України, мала наукова діяльність Дмитра Івановича Багалія (1857–1932)⁵⁶⁴. Учений-позитивіст широких наукових інтересів, він приділяв особливу увагу матеріальній і духовній культурі, в тому числі історії розвитку різних видів вітчизняного мистецтва. Студії Д. Багалія відзначалися комплексним підходом до опрацювання проблем та намаганням розробляти їх виключно на основі першоджерел як головної гарантії об'єктивності й достовірності наукового дослідження⁵⁶⁵. За словами самого науковця, важливого значення він надавав речовим пам'яткам, які вважав цінними джерелами при вивченні не тільки доісторичного періоду, а й пізніших часів⁵⁶⁶. Д. Багалій залучав до своїх праць розшукані в архівах документальні матеріали з історії будівництва та архітектури, образотворчого мистецтва, які допомагали більш повному і об'єктивному висвітленню теми, отриманню точних висновків.

Д. Багалій, як відомо, продовжив традиції школи В. Антоновича у розробці місцевої історії, будучи прибічником так званого "обласництва", яке об'єктивно протистояло централістській великодержавній схемі офіційної історіографії. Він розумів його то як виділення з історії Росії історії України в якості самостійної дисципліни, то як дослідження окремих регіонів України, насамперед Лівобережжя і Слобожанщини⁵⁶⁷. Розпочавши у 1880-х рр. з вивчення минулого Чернігово-Сіверської землі, пізніше він зосередив свої наукові зацікавлення на регіональних проблемах Лівобережної, Слобідської і Південної України, започаткувавши комплексне, всебічне

дослідження передусім історії Слобожанщини XVII–XVIII ст., яка до 80-х рр. XIX ст була однією з найменш вивчених територій Наддніпрянщини, створив у Харкові власну школу істориків-регіоналістів⁵⁶⁸. За участю Д. Багалія, як відомо, був закладений Харківський історичний архів, яким він керував з 1884 р., – головне джерело для наукових розробок і видання матеріалів.

Досліджуючи процес масового заселення Слобожанщини в середині XVII ст., і в цьому контексті вивчаючи взаємодію двох потоків – російського і українського, заснування населених пунктів, соціально-економічне життя регіону, його побут, Д. Багалій доповнював архівні джерела даними історичної топографії, речових пам'яток, історії будівництва, широко вводячи їх до своїх праць. Так, у монографіях "Нариси з історії і побуту степової околиці Московської держави" (М., 1887), "Історія Слобідської України" (Х., 1918), у рамках розповіді про українську колонізацію краю (яка відбувалась, за його переконанням, з другої половини XVII ст.), учений навів чимало документальних відомостей про час і характер заснування українських поселень і міст, подав їх описи, охарактеризував деякі містобудівні аспекти⁵⁶⁹. Порушуючи в цьому ж контексті питання щодо значення у минулому слобідсько-українських монастирів, він збирав про них розрізнені дані, торкався їх історії, описував окремі церкви та споруди⁵⁷⁰. Д. Багалій оприлюднив також документи, які містять цінну інформацію і про деякі пам'ятки образотворчого мистецтва. Так, в Московському архіві Міністерства юстиції він виявив і опублікував „Описну книгу Зміївського монастиря” 1702 г. з описом рідкісної мистецької пам'ятки – іконостаса Спасо-Преображенської церкви Зміївського Микільського козацького монастиря на Харківщині⁵⁷¹.

Помітне місце у дослідженнях Д. Багалієм Слобожанщини як прикордонного регіону посідали й питання військово-історичного характеру. У передмові до узагальнюючого видання "Історія Слобідської України" (яку він готував до друку в 1927 р.) учений зауважив, що важливою рушійною силою колонізації краю, з самого початку дослідження ним цієї проблеми, він вважав "боротьбу осілої української і велико-

російської людності із степом і степняками"⁵⁷². Це протистояння знайшло відображення у пам'ятках будівництва і архітектури. Розробляючи питання воєнної історії регіону, вчений вперше виклав базовані на документах історичні факти стосовно будівництва і функціонування місцевих міст-фортець, навів ретельний опис оборонної системи Слобідської України у XVI–XVII ст., а саме: прикордонних укріплених ліній – Білгородської і Української. Праці Д. Багалія містять також описи укріплених міст, які не входили до цих ліній, з чітким визначенням їх російського чи українського характеру⁵⁷³. У період збирання матеріалів з минулого Слобожанщини, дослідник видав декілька здійснених в XVIII ст. описів Харківщини, в яких, зокрема, уміщено детальний опис зовнішнього вигляду низки міст Білгородської лінії, Харківського намісництва, висвітлено характер окремих будівель, церков та ін.⁵⁷⁴

Речові і зображальні пам'ятки є невід'ємною складовою частиною джерельної бази 2-х томної історії міста Харкова (1905–1912), підготовленої Д. Багалієм за участю його учня, історика Д. Міллера⁵⁷⁵. Це видання є першим в українській історіографії, де всебічно охарактеризовано історію розвитку культури міста на всіх етапах його існування. Ґрунтовні відомості про міські архітектурні пам'ятки та їх докладні описи подано у контексті висвітлення історичної топографії Харкова, історії церкви, місцевої культури, мистецтва, містобудування й зодчества. Значне місце в книзі відведено проблемі заснування міста, і в цьому аспекті детально розглянуто історію будівництва харківської фортеці. Спираючись на великий масив документальних матеріалів, серед іншого і даних будівництва та архітектури, вчений дійшов висновку про заснування Харкова переселенцями-українцями⁵⁷⁶. За словами Д. Багалія, харківська фортеця будувалась для захисту від татар спочатку "по-українському", а вже потім "по-московському типу"⁵⁷⁷. Важливу групу джерел для висвітлення містобудівної спадщини Харкова склали знайдені авторами "розписні списки" та "смотренные" книги⁵⁷⁸, які уміщували описи міста, інформацію про стан його укріплень, сторож, характер окремих будівель і т.п. Надзвичайно важливе джерельне значення мали також

вперше зібрані ілюстративні матеріали, які відтворювали, зокрема, старовинні плани і види міста.

У контексті розгляду процесів становлення православ'я на Харківщині (минулого Білгородської, а згодом і Харківської єпархій) в монографії подано докладно інформацію про релігійні пам'ятки міста, зокрема, детально охарактеризовано його храми і збережені в них церковні старожитності⁵⁷⁹. Д. Багалій виклав документальні факти з історії церков, а їх опис як архітектурних споруд був здійснений, на прохання вченого, Є. Рєдніним⁵⁸⁰.

Відомості про різноманітні речові пам'ятки використовувались Д. Багалієм в якості історичного джерела і при характеристиці старовинного побуту харків'ян. Саме у сфері побуту, наголошував науковець, найяскравіше виявляється зв'язок між звичаями суспільства та його економічним ладом⁵⁸¹. Загальну еволюцію домашнього побуту українців з XVII по другу половину XVIII ст. він показав, зокрема, на прикладі змін в характері житла різних прошарків міського населення. Свідоцтвом стійкості "малоросійського" елемента" в культурі Харкова кінця XVII – початку XVIII ст., за Д. Багалієм, є малоросійська хата, яка, на думку вченого, слугувала прототипом "панського будинку"⁵⁸². Матеріали щодо окремих аспектів архітектурної і містобудівної спадщини Харкова та інших міст Слобожанщини, уміщені і в деяких інших працях науковця⁵⁸³.

Певну інформацію з минулого вітчизняного містобудування та архітектури містять розвідки Д. Багалія з історії заселення і освоєння Південної України. За традицією, започаткованою А. Скальковським, учений приділив особливу увагу ролі Запорозької Січі в колонізації краю. Спираючись на різноманітні джерела, у тому числі й на відомості про різні типи запорозьких селищ, у монографії "Колонізація Новоросійського краю і перші його кроки шляхом культури" (Х., 1889) автор переконливо довів, що першими поселенцями новоросійського степу були запорозькі козаки⁵⁸⁴. У роботі охарактеризована й малодосліджена на той час колонізаційна діяльність російського уряду, яка, зокрема, знайшла прояв у спорудженні на півдні України у другій половині XVIII ст. укріплених ліній і фортець. Детально

описані також деякі історичні подробиці будівництва міст Херсона, Катеринослава, Миколаєва.

Варто зазначити, що Д. Багалій збирав і систематизував відомості про зразки середньовічної скульптури українських степів – так звані кам'яні баби. Вважаючи, що ці пам'ятки мають тюркське походження, він розглянув їх географічний розподіл на території регіону, а пам'ятки місцевого походження зазначив на "Археологічній карті Харківської губернії"⁵⁸⁵. Таким чином, матеріал, зосереджений у цілій низці праць ученого, зберігає своє значення як важливе джерело для вивчення окремих питань історії України XVII–XIX ст., може використовуватись сучасними дослідниками культури й мистецтва.

Д. Багалій виявляв значний інтерес до методологічних і теоретичних проблем науки. Як уже зазначалось, відповідно до позицій західноєвропейської історіографії кінця XIX ст., він широко розумів її предмет, вважаючи основним об'єктом уваги історика не політичні події, а внутрішні, соціально-економічні й культурні проблеми⁵⁸⁶. Так, у передмові до лекцій по російській історії він наполягав на розширеному розумінні історії як предмету дослідження, виступав за широке привнесення в неї "культурного елементу". Духовну, в тому числі художню культуру учений розглядав як рівноправну складову історичного процесу⁵⁸⁷.

Подібно до інших істориків того часу, Д. Багалій вважав Давню Русь загальним етапом в історії трьох народів. Тому його курси лекцій з російській історії, опубліковані у 1909 і 1914 рр., висвітлювали й факти з минулого українського народу. Підсумовуючи останні досягнення академічної історіографії того часу, ці праці уміщували характеристику давньоруської епохи як складової загальноросійської історії. Наголошуючи, що "вивчення національної культури неможливе без викладу історії мистецтва", Д. Багалій у лекційних курсах включав до огляду окремих історичних епох відомості з історії вічизняного мистецтва в його визначних пам'ятках⁵⁸⁸. Оскільки, на думку ученого, пам'ятки старожитностей і мистецтв допомагають скласти чітке уявлення про національну цивілізацію,

до тексту лекцій був доданий спеціальний альбом з фотознімками найважливіших архітектурних і художніх об'єктів⁵⁸⁹. Саме "широке залучення матеріалів, які стосуються галузі археології і мистецтва", за словами Д. Багалія, складало головну відмінність його праці від інших аналогічних творів⁵⁹⁰.

Ряд учених-медієвістів харківської історичної школи, які спеціалізувались на опрацюванні питань історії культури, поряд з традиційним для XIX ст. дослідженням візантійської та античної спадщини, розпочали вивчення і пам'яток вітчизняного мистецтва. Одним з перших до цієї теми у другій половині названого століття звернувся відомий фахівець з історії літератури і християнської археології, професор Харківського університету Олександр Іванович Кирпичников (1845–1903). Пам'ятки давньоруського і середньовічного живопису, які були головним об'єктом студій ученого, він використовував у своїх працях переважно як історичний матеріал з метою підтвердження власних філологічних концепцій⁵⁹¹. Одним з перших О. Кирпичников звернув увагу на проблему значення Візантії у розвитку мистецтва Київської Русі.

Низка важливих питань, пов'язаних з особливостями української культури середньовіччя та раннього нового часу знайшла висвітлення у працях професора Харківського університета, дослідника історії і культури Слобідської України Миколи Федоровича Сумцова (1845–1922). У Харківському університеті він вчився у М. Петрова, М. Лавровського та інших викладачів (1871–1875 рр.), але найбільший вплив на нього мав О. Кирпичников, а також О. Потебня, який порадив майбутньому вченому зайнятись дослідженням місцевої української проблематики⁵⁹². З усіх харківських науковців саме М. Сумцову був найбільше притаманний дух національного відродження. Вчений першим у підросійській Україні почав читати університетські лекції українською мовою. Коло наукових інтересів М. Сумцова, окрім вітчизняної літератури, етнографії і фольклору, охоплювало й питання історії та художньої культури України. Упродовж 1909–1912 рр. він викладав в університеті історію італійського мистецтва епохи Відродження, новітньої російської культури, цікавився сучасним йому

творчим життям і водночас займався розробкою окремих проблем української мистецької спадщини. Притаманний М. Сумцову етнографізм поглядів на роль та завдання мистецтва в Україні значною мірою визначив і критерії оцінки вченим старовинних художніх пам'яток, які він розглядав перш за все з точки зору ілюстрації певного боку життя народу⁵⁹³.

Вже у 1880-х рр. в серії статей під назвою "Культурні переживання", надрукованих у часописі "Киевская старина", М. Сумцов, висвітлюючи особливості побуту і звичаїв українців, подав зібрані ним відомості про деякі середньовічні пам'ятки монументального мистецтва та проаналізував останні з точки зору відображення в них "залишків давнього світосприймання і моралі"⁵⁹⁴. Зокрема, він спробував розкрити релігійно-містичне значення зразків середньовічної скульптури – кам'яних баб, а також польових дерев'яних хрестів (або фігур), які за давньою традицією встановлювались на полях і дорогах Наддніпрянщини⁵⁹⁵. Цінним з методологічного боку є проведений науковцем аналіз скульптурного зображення оленя із скельної печери м. Буші Подільської губ., знайденого В. Антоновичем, який містить характеристику змісту і символіки пам'ятки⁵⁹⁶.

Одним із перших в українській історичній науці М. Сумцов порушив питання про актуальність студій пам'яток сакрального живопису козацької доби⁵⁹⁷. Наголосивши на значенні українського іконописного мистецтва (у тому числі стінописів й іконостасів) для подальшого його вивчення з різних точок зору (етнографічної, церковно-історичної, історико-художньої та історико-літературної), "тим більше що в старовинному малоросійському іконописі виявляється струмінь народної художньої творчості"⁵⁹⁸, науковець продемонстрував своє розуміння високого ступеню інформативності цієї групи пам'яток як цінних історичних джерел. У декількох статтях він узагальнив основну накопичену на той час інформацію, розглянув окремі аспекти історії національного іконопису, зазначивши помітні відмінності у ступені вивчення російських та українських пам'яток, а саме – високий рівень дослідженості й систематизації перших порівняно з маловиявленістю і слабким опрацюванням других. Розглянувши проблему витоків та ево-

люції вітчизняного сакрального живопису козацько-гетьманської доби, М. Сумцов вказав на впливи як візантійської, так і західноєвропейської традицій. На прикладі низки пам'яток Наддніпрянщини вчений спробував визначити деякі особливості українського малярства періоду XVII–XVIII ст., охарактеризованого ним як доба побутування яскраво вираженого національного типу ікон, а також виділив у розвитку тогочасного живопису два основних напрями – відображення національних рис та елементів західноєвропейського мистецтва. Використовуючи порівняльно-історичний та іконографічний методи при вивченні найхарактерніших композицій (в тому числі на теми “Страшного суду”), М. Сумцов дійшов висновку, що в українському живописі XVII–XVIII ст. відображено багато національних “рис побуту та зовнішності” (костюми, типаж), що особливо помітно в запорозьких іконах, а також прослідковується яскраво виражена течія народної художньої творчості⁵⁹⁹. Спостереження науковця щодо двох напрямів в еволюції українського іконопису знайшли підтримку у працях деяких дослідників⁶⁰⁰.

Серйозну зацікавленість М. Сумцова питаннями української культури засвідчує підготовлений і виданий ним у 1911–1912 рр. стислий історіографічний огляд джерел для опрацювання пам'яток національного середньовічного живопису, а також анотований бібліографічний покажчик літератури з історії різних видів української образотворчості, який уміщує понад 100 найменувань⁶⁰¹. У вступі вчений констатував наявність на початок XX ст. активного процесу виокремлення із загальноросійської історії мистецтва України як окремої і самобутньої галузі художньої культури. Це видання М. Сумцова продовжило започаткований М. Грушевським процес становлення історіографії наукових досліджень архітектурно-мистецької спадщини України.

Як зазначає історик Д. Вирський, М. Сумцов поділяв позитивістські підходи у науковій творчості, і водночас був представником культурно-історичної школи, яка у 80-ті рр. XIX ст. переживала піднесення і прагнула до вивчення історії у зв'язку з духовним розвоєм народів і соціально-політичними умовами

їхнього життя. Тому природними були намагання вченого поєднати історію з етнографією та літературно-фольклорними студіями, надати перевагу сюжетам культурної історії⁶⁰². Пізніше, віддавши данину обласництву, М. Сумцов написав монографічне дослідження з історичної географії Слобідської України, в якому містились відомості й про просторове розміщення пам'яток матеріальної і духовної культури краю⁶⁰³.

Особливе місце у студіях національної архітектурно-мистецької спадщини, в тому числі Слобідської України, посіла діяльність професора Харківського університета по кафедрі історії та теорії мистецтв Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908), який започаткував в університеті систематичне викладання історії мистецтв як окремої дисципліни. Учений був секретарем Харківського історико-філологічного товариства, працював редактором університетських „Записок”, завідувачим університетським музеєм мистецтва і старовини. Учень і послідовник видатного археолога і візантолога Н. Кондакова, у якого він навчався у Новоросійському університеті, Є. Редін опанував і поглибив розроблений учителем порівняльно-історичний та іконографічний метод в опрацюванні пам'яток середньовічної художньої культури. Поряд з курсами з історії східної, давньохристиянської і візантійської культури, він першим із викладачів Харківського університету почав знайомити студентів і з пам'ятками старовинного українського мистецтва⁶⁰⁴.

Наукові інтереси Є. Редіна вирізнялись широтою і розмаїттям. В його творчому доробку є розвідки з проблем культури Візантії і Київської Русі, архітектурно-мистецької спадщини Слобідської України і Харкова XVII–XVIII ст., а також публікації з окремих питань місцевої художньої освіти. Вчений вважав за необхідне досліджувати вітчизняну історію у широкому розумінні, з залученням відомостей з різних сфер народного життя – культури, мистецтва, політики, економіки⁶⁰⁵. Науковець перебував під впливом позитивістської історіографії, для нього було притаманне і обласництво, яке знайшло вияв у поглибленому вивченні регіональних пам'яток⁶⁰⁶.

Є. Редін надавав великого значення пам'яткам сакрального мистецтва. Церковні старожитності, за його словами, є "одним з

головних показників культури народу, його духовних інтересів, ...стану його мистецтва, художньої індустрії"⁶⁰⁷. Релігійні пам'ятки минулого, особливо зразки іконопису, являють собою твори народного мистецтва. У процесі свого розвитку вони сприймали різні впливи, серед іншого, й західної культури, змінювали свій зміст, але зберігали при цьому "національний тип". Тому, як стверджував учений, ознайомлення з релігійними пам'ятками є дуже важливим для визначення цього національного типу, а також для "відтворення наукової картини руху нашого мистецтва, яке слугувало до XIX ст. переважно церкві"⁶⁰⁸.

Є. Редін зібрав чимало матеріалів про архітектуру старовинних храмів Слобожанщини (переважно дерев'яних) та їх внутрішнє оздоблення, зокрема, про іконостаси і окремі ікони, описав і частково проаналізував їх із застосуванням порівняльно-історичного та іконографічного методів, тим самим започаткувавши наукове вивчення архітектурно-художньої спадщини краю. Основні результати цих студій оприлюднені у статтях, а також у монографічних розвідках вченого⁶⁰⁹. Наголошуючи на особливому значенні церковних пам'яток як показників рівня культурного розвитку певної історичної епохи, Є. Редін, поряд з М. Сумцовим, одним із перших звернувся до історичного опрацювання українського іконопису. В іконографічних пам'ятках Слобожанщини XVII–XVIII ст. він виокремив групи художніх творів місцевого походження та західного зразка. Західні впливи науковець пояснював, зокрема, історичними обставинами заселення краю, що значною мірою було пов'язано, на його погляд, з „малоросіянами – вихідцями із запольського зарубіжжя”⁶¹⁰. Разом з тим М. Сумцов дійшов висновку про безумовну належність пам'яток сакрального малярства Харківщини до південно-російського (тобто українського – *Н.К.*) живопису, який, на погляд автора, хоча й перебував під сильним впливом західного мистецтва епохи Відродження, але завжди мав у собі місцеві яскраві риси і типи⁶¹¹. Подібні міркування щодо особливостей художньої культури України були присутні також у працях М. Петрова, М. Сумцова, О. Білецького. Низка статей Є. Редіна присвячена

іконографічним особливостям слобожанських ікон певного сюжету⁶¹².

Особисто обстеживши архітектурні пам'ятки Харкова, науковець систематизував матеріал у монографії "Матеріали до вивчення церковних старожитностей України. Церкви міста Харкова" (Х., 1905), яка вважається найзначнішою серед його праць, присвячених українській історико-культурній спадщині. Не ставлячи завдань узагальнюючого характеру, Є. Редін детально описав і проаналізував зовнішній вигляд місцевих споруд, їх інтер'єри, доповнивши текст короткими історичними довідками про кожний об'єкт. На прикладі описаних ним пам'яток учений стверджував існування „західно-руської” або „малоросійської” (тобто української – *Н.К.*) школи в релігійній архітектурі XVII–XVIII ст., що простежується „...в самому архітектурному плані церков, характері живопису і взагалі в численних предметах церковного ритуалу”⁶¹³. Як уже зазначалось, Є. Редін є автором докладного опису церковних споруд міста та пов'язаних з ними мистецьких творів у першому томі фундаментального видання Д. Багалія і Д. Міллера «Історія міста Харкова за 250 років його існування» (Х., 1905). Беззаперечною заслугою вченого є також створення унікальної колекції фотознімків церков Харківщини, яка зберігається зараз в архівах міської бібліотеки ім. В.Г. Короленка⁶¹⁴. З огляду на майже цілковите знищення на сьогодні старовинних церковних споруд Харкова і Харківщини, значення цього зібрання, як і відомостей, що містяться у працях Є. Редіна, важко переоцінити.

До плеяди вчених, які відіграли значну роль у справі становлення наукових досліджень середньовічної культурної спадщини України, розвитку їх методології, належить професор Харківського університету Федір Іванович Шміт (1877–1942)⁶¹⁵. Розквіт його наукової і культурної діяльності в Україні припадає вже на кінець 1910–1920-х рр. Видатний історик мистецтва, музеєзнавець, педагог, академік Академії наук УРСР (з 1921 р.), Ф Шміт навчався в Петербурзькому університеті у А. Прахова (1895–1900 рр.), у 1908–1912 рр. працював вченим секретарем Російського археологічного інституту в Константинополі. У 1912 р. переїхав до Харкова, де через шість років

після смерті Є. Редіна очолив кафедру історії та теорії мистецтв у місцевому університеті (згодом – декан історико-філологічного факультету), завідував університетським музеєм красних мистецтв. Відомий візантолог, спеціаліст з мистецтва античності та епохи Відродження, Ф. Шміт, як і інші тогочасні вчені, закономірно перейшов від зацікавленості спадщиною Візантії до студювання вітчизняної середньовічної культури. Ще навчаючись у Петербурзі, за порадою А. Прахова він неодноразово приїздив до Києва для ознайомлення зі стародавніми пам'ятками міста, серед яких найціннішою вважав Софійський собор. Здійснивши численні натурні обстеження архітектури храму та його живопису (одне з яких він провів восени 1915 р. разом з художником Л. Тараном), учений планував ґрунтовні архітектурно-археологічні дослідження пам'ятки, порушував питання про необхідність її фундаментального вивчення й охорони перед урядовими колами Російської імперії⁶¹⁶. Він також пропонував свою допомогу в дослідженні собору Київському товариству охорони старожитностей і мистецтв, але не був підтриманий офіційною владою як Києва, так і Петербурга⁶¹⁷.

У своїх публікаціях початку 1910-х рр. Ф. Шміт накреслив завдання концептуального характеру щодо наукових опрацювань давньоруських архітектурних і мистецьких пам'яток, які залишаються актуальними й дотепер. Так, важливе значення для подальших студій як самої пам'ятки, так і вітчизняної історико-культурної спадщини загалом, мала його відома стаття "Софійський собор", надрукована в 1913 р. у московському часописі "Светильник"⁶¹⁸. Ф. Шміт обґрунтував в ній нагальну необхідність фундаментального дослідження храму, а також порушив проблему удосконалення загальної методології пам'яткознавчих робіт. Услід за Н. Кондаковим він наполягав на невідкладності проведення ґрунтовних і комплексних (історичних, археологічних, історико-архітектурних та мистецтвознавчих) опрацювань середньовічних нерухомих пам'яток, не обмежуючись збиранням і вивченням писемного джерельного матеріалу⁶¹⁹. Тільки за умови здійснення таких всебічних досліджень, пам'ятка, на думку вченого, зможе стати справжнім джерелом для висвітлення питань історії культури.

Окрім Софійського собору, Ф. Шміт студіював й інші середньовічні пам'ятки Києва і Волині, розшукував відомості про них у бібліотеках і архівах Петрограда⁶²⁰. У монографічній розвідці, присвяченій пам'яткам візантійського монументального живопису (до кола яких традиційно зараховано і київські розписи), висвітлено монументальне малярство XI–XII ст. Софійського, Михайлівського Золотоверхого соборів, Кирилівської церкви, які науковець вважав “периферійними пам'ятками візантійської культури”⁶²¹.

Водночас з опрацюванням мистецтва окремих періодів, учений досліджував майже не розроблені на той час питання загальної історії і теорії мистецтв, проблеми співвідношення законів розвитку мистецтва із загальними законами еволюції людського суспільства⁶²². Працюючи в Україні, Ф. Шміт виховав цілу плеяду вчених, серед яких — такі відомі українські історики культури і мистецтвознавці як Д. Гордєєв, С. Таранушенко, Н. Коцюбинська, В. Бутник-Сіверський, Б. Богословський, К. Нікольська та ін., відіграв важливу роль у розвитку мистецтвознавчої науки, у вивченні й збереженні архітектурно-мистецької спадщини України.

З Харківським університетом пов'язано наукове становлення відомого дослідника історії запорозького козацтва, члена-кореспондента (з 1924 р.) і академіка (з 1929 р.) Української академії наук Дмитра Івановича Яворницького (1855–1940), якому були властиві енциклопедичність знань, широке коло творчих зацікавлень⁶²³. Вирішальний вплив на формування наукової тематики та методології досліджень майбутнього історика справили його вчителі – філолог О. Потебня й етнограф М. Сумцов⁶²⁴. Д. Яворницький належав, як і переважна більшість вчених того часу, до народницької школи в українській історіографії, йому був притаманний погляд на історичну науку як на засіб розкриття “внутрішнього життя” народу, особливостей його світосприймання⁶²⁵. У працях з минулого України і, зокрема, феномену українського козацтва, він широко використовував, поряд з писемними, джерела інших видів – речові, усні, образотворчі. Студії Д. Яворницького були неоціненним джерелом для багатьох письменників і митців

(в тому числі І. Репіна, С. Васильківського, О. Сластьона, М. Самокиша та ін.), які вивчали і змальовували у своїх творах козацьку старовину. Хоча дослідження архітектурної і мистецької спадщини не становило окремого напрямку у наукових розробках ученого, але зібраний і систематизований ним фактичний матеріал щодо окремих аспектів будівництва й архітектури Запорозжя козацької доби має важливе джерельне значення для сучасних дослідників, особливо з огляду на майже повну втрату на сьогодні автентичних пам'яток.

Обравши наукову тему, присвячену історії Запорозького краю, ще студентом, Д. Яворницький зіткнувся з обмеженістю наявних писемних джерел. Праці ученого засвідчують його прагнення розширити джерельну базу історії козацтва за рахунок введення у науковий обіг речових, археологічних та етнографічних пам'яток, передусім у реконструкціях з топографії та природних умов Запорозжя, архітектури Січей і зимівників, матеріальної культури та побуту⁶²⁶. Пам'ятки архітектури і мистецтва знайшли відображення у цілій низці досліджень Д. Яворницького, зокрема, у його першій монографії "Запорозжя у залишках старовини і переказах народу" (СПб., 1888, у художньому оздобленні книги брали участь митці І. Репін і О. Сластьон), яка стала наслідком восьмирічних фольклорно-етнографічних та топографічних досліджень території колишнього Запорозжя⁶²⁷. Написана в жанрі щоденника подорожей, книга уміщує різноманітну інформацію з історії запорозького козацтва, що залишилась в пам'ятках культури колишнього запорозького ареалу. Її основними джерелами, окрім писемних, є усні, речові, зображувальні пам'ятки, використано результати археологічних розкопок, народні, перекази, думи, легенди та ін. Праця містить багато інформації про оборонне будівництво запорозьців, пам'ятки релігійної і житлової архітектури, надгробки, переважна більшість з яких не збереглася. При викладі історії головних політичних центрів Запорозької Січі та низки населених пунктів, наведено базовані на першоджерелах цікаві відомості про існуючі на той час церкви. Вказані, зокрема, їх назви, місцезнаходження, дати будівництва, іноді зазначено імена фундаторів і майстрів. Цінною є

також інформація про час спорудження найперших церков (в тому числі тих, що не збереглися) як головної ознаки заснування в певній місцевості нового населеного пункту. Коротко описані найцікавіші будівлі, наприклад, пересувна (на колесах) церква св. Миколая 1740 р. із с. Романкове, церква із с. Покровського, ушланий дев'ятибанний дерев'яний собор в місті Новомосковську та ін.⁶²⁸ Суттєвим доповненням до тексту є плани Запорозьких Січей з позначеними на них уціленими на той час фортецями. При описі архітектурних пам'яток, окрім власних спостережень, Д. Яворницький спирався на історіографічні джерела, зокрема, праці А. Скальковського, Гавриїла (Розанова), Феодосія (Макаревського). При датуванні церков науковець використовував архівні дані (найчастіше церковні описи), написи на знайдених ним закладних дошках, а також розповіді старожилів, записки подорожників тощо.

Історичні відомості про пам'ятки будівництва та архітектури наведено Д. Яворницьким і в історико-топографічному нарисі "Вольності запорозьких козаків" (СПб., 1890), а також у тритомній "Історії запорозьких козаків" (СПб., 1892–1897), що є своєрідною "енциклопедією" запорозького козацтва, його "літописом", ґрунтованим на великій комплексній джерельній базі⁶²⁹. Розповідаючи про "внутрішній побут запорозької общини", автор виклав історію й топографію Запорозьких Січей, описав залишки козацьких укріплень. При характеристиці церковного ладу й освіти подав інформацію про запорозькі церкви⁶³⁰. Деякі особливості будівництва козацьких релігійних споруд та їх архітектури вчений висвітлив також у спеціальній статті "Церковні пам'ятки Запорожжя" (1893)⁶³¹.

Д. Яворницький увів до наукового обігу відомості про значну кількість пам'яток історії та культури Катеринославщини у каталогах, звітах, оглядах колекцій Катеринославського музею ім. О. Поля. Він збирав документальні матеріали про окремі старовинні церкви Катеринославської єпархії, розшукував цінні зразки іконостасного мистецтва і церковного живопису для музейної колекції. Створений ученим церковний відділ музею уміщував, зокрема, низку нерухомих пам'яток – зразки монументальної надгробної пластики доби козаччини:

кам'яні хрести з могил запорожців, аналой з останньої запорозької Покровської церкви та деякі інші експонати, а також зібрані Д. Яворницьким близько двох десятків рідкісних фото-знімків дерев'яних запорозьких церков, споруджених в українському стилі, зокрема, храмів в містах Гуляй-Поле, Новомосковська, селах Жеребці, Велика Михайлівна та ін.⁶³²

Серед викладачів Новоросійського університету в Одесі непересічний внесок у вивчення давньоруської мистецької спадщини та вироблення загальних наукових засад історичних досліджень середньовічної культури належав професору Никодиму Павловичу Кондакову (1844–1925) – дійсному члену Петербурзької Академії мистецтв (з 1893 р.), академіку Петербурзької АН (з 1898 р.), „архистратигу російської археології” (за виразом відомого російського художнього критика і історика мистецтв В. Стасова). У радянські часи ім'я цього видатного вченого – археолога, візантолога, історика культури і мистецтва, було викреслено з історіографії. У 1870–1888 рр. (а також у 1918–1920 рр.) він викладав у Новоросійському університеті історію та теорію мистецтва, доклав багато зусиль для формування університетського музею, заснування і функціонування Одеської рисувальної школи.

Праці Н. Кондакова в галузі історії візантійської художньої культури, а також культури споріднених з нею країн (в тому числі Київської Русі), посідають вагоме місце не тільки у вітчизняній науці, але й у європейському візантієзнавстві⁶³³. З науковою творчістю Н. Кондакова та його вчителя, видатного російського історика і філолога Ф. Буслаєва, пов'язані в другій половині XIX ст. якісно нові підходи до студій пам'яток архітектури і мистецтва, розробка і розвиток так званого комплексного (Ф. Буслаєв) та порівняльно-історичного (пізніше названого іконографічним) методів вивчення середньовічних культурно-мистецьких пам'яток. Найважливіші теоретичні настанови та дослідницькі прийоми, вироблені у 1860–1880-х рр. в рамках цих методів, з деякими змінами використовуються і сучасною медієвістикою.

Н. Кондаков, як і Ф. Буслаєв, М. Сумцов та цілий ряд інших російських та українських істориків, був представником куль-

турно-історичної школи в історіографії. Культурно-історичний принцип вивчення мистецької спадщини, характерний для кінця XIX – початку XX ст., передбачав розуміння історії художньої творчості як відображення історичних процесів життя суспільства, його духовних потреб, встановлення зв'язків між мистецтвом та іншими формами духовної культури. При таких підходах головним предметом дослідження було все духовне життя народу. Цим обумовлювалось, зокрема, вивчення ученими – іконографами переважно змісту пам'ятки, а не її художньої специфіки. Більшість науковців культурно-історичної школи орієнтувались, як правило, на опрацювання культурної спадщини певної країни, місцевості, художньої школи, а також звуження хронологічних рамок досліджень до відносно невеликих етапів⁶³⁴.

Н. Кондаков був ученим – позитивістом, схильним до культу факта. Історію мистецтв він розумів як історичну науку, яка входить до складу всіх інших історичних дисциплін⁶³⁵. Науковець студіював пам'ятки різних видів античного, ренесансного, східного, візантійського, давньоруського мистецтва й архітектури, здійснював їх фіксацію і публікацію, увів до наукового обігу і систематизував новий величезний матеріал. На відміну від переважної більшості дослідників першої половини XIX ст., головним джерелом історико-культурологічних досліджень науковця стали самі архітектурні і образотворчі пам'ятки минулого, а не тільки документальні писемні свідоцтва про них, а найважливішим прийомом вивчення – аналіз їх форм і стилю. Розроблений вченим іконографічний метод дозволив, зокрема, відтворити загальний хід розвитку художньої культури, робити висновки про різноманітні культурні впливи, генезу художніх явищ. У своїх працях Н. Кондаков постійно наголошував на органічному зв'язку мистецтва і архітектури з історією, з іншими сферами культури. Головним завданням історичної науки він вважав осягнення народного світогляду, що передбачало аналіз культурно-художніх пам'яток в їх зв'язках із різними сферами ідеології і „побуту”. Предметом дослідження вченого, на думку його сучасників, була історія цивілізації в найбільш широкому розумінні цього слова⁶³⁶.

Помітне місце в студіях Н. Кондакова займали, зокрема, актуальні на той час проблеми національної специфіки середньовічної культури. Розробляючи на початку своєї наукової діяльності античну і візантійську проблематику, Н. Кондаков з кінця 1880-х рр. звернувся і до вивчення давньоруської спадщини, торкнувся актуальних питань її самобутності та зв'язків з культурою Візантії. Його відома стаття „Про фрески сходів Києво-Софійського собору” (1888), мала важливе змістовне та методологічне значення для подальшого вивчення світського живопису пам'ятки⁶³⁷. Метою автора було з'ясування відношення давньоруських старожитностей до візантійських і східних, визначення рис самостійності мистецтва Київської Русі⁶³⁸. На протигагу домінуючій серед тодішніх дослідників думці, що в баштах собору зображено сцени княжих полювань та розваг, Н. Кондаков аргументовано доводив, що ці фрески відображають побут візантійського імператорського двору. Першою спробою систематичного нарису історії художньої культури домонгольського періоду стало фундаментальне видання, підготовлене Н. Кондаковим спільно з графом І. Толстим – “Російські старожитності в пам'ятках мистецтва” (Вип. I–VI, СПб., 1889–1899). Давньоруські пам'ятки, як результат колективної народної творчості, розглядаються у трьох останніх випусках видання, в одному з яких описані і атрибутовані твори монументального малярства Києва. Перші зразки київського живопису XI ст. – мозаїки і фрески Софійського собору, вчений потрактував як “візантійсько-російські”, вівтарна мозаїка Михайлівського Золотоверхого монастиря, за Н. Кондаковим, “повинна була бути виконана почасти київськими учнями греків”⁶³⁹. Помітну роль у розвитку студій давньоруської спадщини як визначного історико-культурного і художнього феномену відіграла доповідь Н. Кондакова „Про наукові завдання історії давньоруського мистецтва” (1899), з якою він виступив у Товаристві любителів стародавньої писемності та мистецтва у Москві. Учений прагнув привернути увагу науковців, перш за все археологів, до давньоруського мистецтва “як до основного об'єкту своїх завдань”, а також вперше чітко висловив погляд на давньоруську художню культуру як на „оригінальний

художній тип, велике історичне явище”⁶⁴⁰. Науковець порушив питання про необхідність її історичного вивчення „як продукту народного життя” – самобутнього і оригінального, застосовуючи при цьому типологічний метод⁶⁴¹.

Під керівництвом Н. Кондакова у Новоросійському університеті сформувалися відомі історики середньовічної культури Є. Редін та Д. Айналов. Уродженець міста Маріуполя, Дмитро Власович Айналов (1862–1939), який навчався у цьому навчальному закладі в 1884–1888 рр., був автором більш ніж 220 наукових праць, визнаних у європейській науці класичними. Головною сферою його наукових інтересів була західноєвропейська художня культура доби Відродження, а також середньовічна мистецька спадщина⁶⁴². Дослідницька діяльність ученого відіграла помітну роль у розвитку методів опрацювання останньої. У своїх роботах кінця XIX ст. (зокрема, в магістерській дисертації „Мозаїка IV–V століть”, 1895) Д. Айналов, при описі творів давнього живопису, суттєво розширив можливості виробленого Н. Кондаковим іконографічного методу, доповнивши його аналізом історичної долі пам’яток та оцінкою їх художніх якостей. Принципи аналізу стильових особливостей візантійської художньої культури, запропоновані вченим в 1890–1900-х рр., стали переважаючими при вивченні середньовічних мистецьких творів у дослідників XX ст.⁶⁴³

Розпочавши наукові студії ще в студентські роки з опрацювання давньохристиянських і візантійських старожитностей, Д. Айналов згодом перейшов до вивчення давньоруської культури. Викладаючи історію мистецтв в Петербурзькому університеті, упродовж кількох десятиліть він приїздив в Україну, де досліджував монументальний живопис храмів та церков Києва, храмове зодчество Чернігова і середньовічного Херсонеса⁶⁴⁴.

Для наукового методу вченого було характерним комплексне опрацювання архітектурних пам’яток включно з живописом, мозаїкою, фресками. У першій опублікованій праці Д. Айналова (підготовленій спільно з Є. Редіним) – відомій монографічній, присвяченій мистецькій спадщині Софійського собору в Києві, основну увагу сконцентровано на спробі

відтворення первісного вигляду храму, детальній іконографічній характеристиці ансамблю монументального живопису⁶⁴⁵. На відміну від Н. Кондакова, автори дійшли висновку щодо зв'язку сюжетних мотивів фрескових зображень сходових веж храму з давньоруським побутом, але в цілому наголосили на візантійському походженні його архітектури і монументальних розписів, а також зазначили, що собор засвідчив високий культурний рівень життя давньоруського Києва. Як вважають сучасні науковці, книга й донині зберігає значення як найповніший іконографічний довідник – путівник по собору, незважаючи на пізнішу численну літературу про пам'ятку⁶⁴⁶. У співавторстві з Є. Редіним у 1899 р. була написана ще одна робота Д. Айналова, яка популяризувала мистецьку спадщину визначних пам'яток давньоруського Києва – Софійського собору, Михайлівського Золотоверхого та Кирилівського монастирів⁶⁴⁷. Грунтуючись на дослідженнях А. Прахова, вчені дійшли висновку про виконання храмового живопису місцевими майстрами за грецькими зразками, що доводило існування у місті вже на той час ремісничої майстерні мозаїчистів. Київські середньовічні пам'ятки висвітлені також у низці праць Д. Айналова, присвячених історії та культурі Київської Русі⁶⁴⁸. Всі художні ансамблі міста оцінюються в них як найвидатніші історико-культурні пам'ятки минулого. Усе життя вивчаючи Софійський собор, науковець висунув відому гіпотезу стосовно заснування храму в 1017 р.⁶⁴⁹ Ця думка була підтримана багатьма вченими, в тому числі одним з найавторитетніших дослідників Київської Софії Г. Логвиним.

У 1900-х рр. Д. Айналов здійснював історико-архітектурні дослідження сакральних споруд давньоруського Чернігова, а також, спільно з Є. Редіним, пам'ятки середньовічного Херсонесу, результати яких викладені в монографічних розвідках „Архітектура чернігівських церков” (1908) і „Пам'ятки християнського Херсонеса” (М., 1905)⁶⁵⁰. Стаття, присвячена Херсонесу, містить наукові описи усіх залишків збережених на той час християнських церков, що супроводжуються фотознімками, малюнками, кресленнями та вичерпними відомостями про первісний стан цих пам'яток.

Наукова діяльність Д. Айналова в Україні, з якою була пов'язана значна частина його життя, сприяла розвитку вітчизняної культури, вивченню й популяризації давніх мистецьких пам'яток, удосконаленню наукових методів їх опрацювання. За довгі роки своєї наукової і педагогічної роботи вчений створив численну школу учнів – визначних дослідників давньоруського і середньовічного мистецтва, серед яких – К. Широцький, М. Каргер, А. Грабар, В. Лазарєв, М. Алпатов.

Таким чином, у Лівобережній Україні помітну увагу до місцевих художніх старожитностей XVI–XVIII ст. виявляв О. Лазаревський, який у своїх працях згадав і частково описав деякі світські і церковні споруди Гетьманщини, започаткував вивчення українського портрету XVI–XVIII ст. як історичного джерела. В. Модзалевський на великому архівному матеріалі студював особливості української архітектури і будівництва XVII–XVIII ст., передусім Чернігівщини. Окремі визначні храми та палацо-паркові комплекси Лівобережної України часів Київської Русі та козацько-гетьманської доби комплексно дослідив М. Макаренко.

Важливе значення для розвитку студій старожитностей Слобідської і частково Лівобережної України мала наукова діяльність істориків Харківського університету. Документальні матеріали з історії місцевого будівництва та архітектури, окремих пам'яток церковного мистецтва XVII–XVIII ст., у контексті дослідження різних аспектів минулого та культури цих регіонів, широко залучав до своїх праць Д. Багалій. М. Сумцов одним з перших в Україні спробував охарактеризувати особливості українського іконопису козацької доби. Всебічне комплексне опрацювання архітектурно-мистецької спадщини Слобожанщини XVII–XVIII ст. започаткував перший професійний історик мистецтва Харківського університету Є. Редін. Чимало відомостей стосовно різноманітних нерухомих пам'яток Запорозького краю зосереджено в працях Д. Яворницького.

Визначні російські вчені, які довгий час жили і працювали в Україні, а саме: професор Харківського університету Ф. Шміт, професор Новоросійського університету Н. Кондаков та його вихованець, випускник Новоросійського, а згодом професор

Казанського і Петербурзького університетів Д. Айналов, зосередившись на вивченні культури Візантії і прилеглих до неї країн, здійснили помітний внесок у розвиток вітчизняної медієвістики. Досліджуючи давньоруську спадщину Києва, Волині, Криму, вони поєднали розгляд окремих об'єктів з широким розумінням культурно-художніх процесів, сприяли удосконаленню методики опрацювання середньовічних мистецьких творів як унікальних культурно-історичних джерел.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. вагомий вклад у студіювання культурного надбання України зробили діячі академічної науки, передусім професори і вихованці Київського і Харківського університетів, а також Київської духовної академії. Оскільки історія України, її мистецтво не викладались у вищих навчальних закладах, вивчення національних пам'яток було справою особистих зацікавлень дослідників. Основи наукового опрацювання історико-культурної спадщини України були закладені історичними концепціями й теоретико-методологічними настановами провідних представників позитивістсько-народницької історіографії В. Антоновича і М. Грушевського.

У контексті вивчення національного минулого, розробки окремих аспектів суспільно-політичної, а також значною мірою „внутрішньої” історії (соціально-економічної, релігійної, побутової, культурної тощо) зусиллями ряду вчених було опрацьовано, систематизовано і введено до наукового і суспільного обігу чималий матеріал стосовно архітектурно-мистецької спадщини різних регіонів Наддніпрянської України часів Київської Русі та XIV–XVIII ст., досліджено низку визначних пам'яток архітектури і монументального мистецтва, вироблені методологічні засади культурно-історичних і пам'яткознавчих студій. Ряд відомих істориків-джерелознавців України кінця XIX – початку XX ст., усвідомлюючи значення об'єктів художньої культури як унікальних історичних документів, залучали їх дані до своїх наукових розвідок з метою підтвердження достовірності інформації, отриманої з писемних джерел, обґрунтування певних наукових висновків і положень. Здійснювались спроби студіювання творів старовинного портретного і релігійного малярства як своєрідних історичних джерел.

На зламі XIX і XX ст. Київський, Новоросійський і дещо пізніше Харківський університети виховали перших фахових дослідників з історії мистецтва і художньої культури, які присвятили свою творчість спеціально опрацюванню української спадщини. На основі пошуку і аналізу автентичних пам'яток та документальних джерел, систематизації матеріалів, вони порушували і розробляли питання національної самобутності й окремішності української культури, прагнули визначити її місце у світовому художньому процесі. Внаслідок накопичення значного фактологічного матеріалу на початку XX ст. серед науковців відбулась певна спеціалізація у студіюванні пам'яток окремих видів. Так, Г. Павлуцький і В. Щербаківський зосередили свою увагу переважно на поглибленому опрацюванні української архітектури XI–XVIII століть, Є. Кузьмін – на вивченні малярства козацько-гетьманської доби. На початку XX ст. вийшли друком перші розвідки узагальнюючого характеру з історії української художньої культури.

РОЗДІЛ IV.

ПРОБЛЕМИ ВИСВІТЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРНО- МИСТЕЦЬКОЇ СПАДЩИНИ У МАТЕРІАЛАХ ВСЕРОСІЙСЬКИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДІВ

- 4.1. Основні напрями висвітлення пам'яток архітектури і мистецтва України на загальноросійських археологічних зібраннях кінця XIX ст.

Становленню і розвитку історичних студій вітчизняного архітектурно-мистецького надбання наприкінці XIX – на початку XX ст. значною мірою сприяли Всеросійські археологічні з'їзди, які скликались, починаючи з 1869 р., кожні три роки у містах, багатих на пам'ятки старовини. Ці представницькі наукові форуми проводились за ініціативою Московського археологічного товариства та особисто його засновника і голови графа Олексія Сергійовича Уварова (1824–1884) – відомого російського археолога, члена-кореспондента Петербурзької АН, який зосередив свою увагу на опрацюванні старожитностей, що збереглися на території Російської держави, і власне російських пам'яток⁶⁵¹. Головною метою скликання з'їздів, за задумом їх організаторів, було сприяння розвитку „науки старожитностей” шляхом об'єднання зусиль окремих дослідників, які працюють „по різних місцевостях”, у розв'язанні найважливіших питань, як загальних, так і конкретних, „які можуть бути вирішені лише сукупною працею багатьох фахівців-археологів”⁶⁵².

Характерне для тогочасної науки надзвичайно широке розуміння археології як цілого комплексу джерелознавчих дисциплін, знайшло відображення в тематичній структурі

археологічних з'їздів. Коло їх занять охоплювало питання не тільки суто археологічні, але й такі, що торкались вивчення всіх старожитностей в цілому – речових і писемних, первісних, слов'янських, античних і "російських" до XVIII століття включно, в тому числі пам'яток художньої культури. З причини розмаїття обговорюваної на з'їздах тематики ряд учених вже тоді пропонували називати ці наукові зібрання не археологічними, а історичними⁶⁵³.

Як відомо, починаючи з III Археологічного з'їзду, що проходив в 1899 р. в Києві, всі форуми мали регіональну орієнтацію, тобто присвячувались переважно історії та культурі того краю, на території якого вони відбувалися, і тим самим сприяли пробудженню інтересу місцевих учених до збирання й вивчення пам'яток, розробки питань краєвої історії та культури. Особливе значення вони мали для студіювання нерухомої історико-культурної спадщини. За словами Є. Редіна, з'їзди „служують поки що єдиним провідником археологічних знань і ознайомлення... з тим, що робиться в науковому світі для дослідження рідної старовини. Вони є поки що головною і майже єдиною рушійною силою систематичного вивчення старожитностей нашої батьківщини, особливо стосовно тих, котрі стають відомими шляхом розкопок, відкриваються завдяки спеціальним екскурсіям”⁶⁵⁴.

До Першої світової війни Московське археологічне товариство спільно з місцевими науковими і освітньо-культурними установами провело п'ятнадцять Всеросійських археологічних з'їздів: по два у Москві (1869, 1890) і Києві (1874, 1899), а також по одному в Петербурзі (1876), Казані (1877), Тифлісі (1881), Одесі (1884), Ярославлі (1887), Вільні (1893), Ризі (1896), Харкові (1902), Катеринославі (1905), Чернігові (1908), Новгороді (1911). Останній, шістнадцятий з'їзд планувався в серпні 1914 р. в Пскові, але не відбувся у зв'язку з початком воєнних дій. Шість з'їздів працювали у містах України, що обумовлювалося високою зацікавленістю її історико-культурною спадщиною та дослідженнями, які тут проводились, наявністю значного наукового потенціалу⁶⁵⁵.

Скликанню кожного археологічного з'їзду передувало утворення спеціального підготовчого комітету, склад якого фор-

мувався з делегатів урядових, вчених та освітніх установ, наукових товариств. Підготовчі комітети розробляли програми з'їздів, що нараховували, як правило, кілька відділень, спеціалізація яких відображувала основні напрями наукових досліджень. Кількість і наукове спрямування відділень на різних археологічних з'їздах були неоднаковими, в залежності від місцевих умов. Кожний форум ставив на чергу нові наукові питання і завдання.

Учасники зібрань мали право вносити свої питання для обговорення на засіданнях відповідних секцій з'їзду, а підготовчі комітети публікували у періодичній пресі запитання, на які бажано було б отримати відповіді. Такий підхід дозволяв підготовчим комітетам впливати на напрями і характер досліджень, враховувати інтереси місцевих учених і краєзнавців, публікувати їх праці, одержувати відповіді на поставлені питання, що сприяло науковій дискусії і всебічному висвітленню певної проблеми⁶⁵⁶.

З метою виявлення і вивчення місцевих старожитностей до кожного з'їзду підготовчі комітети разом з місцевими установами організували в регіонах археологічні розкопки, наукові експедиції та відрядження для обстеження архівів, вивчення пам'яток архітектури, мистецтва, етнографії тощо. При переважній більшості форумів влаштовувались виставки – археологічні, історичні, художні, при цьому багато окремих речей і цілих колекцій, які були надіслані для експонування, потім передавались їх власниками до місцевих музеїв. До початку з'їздів готувались і виходили друком наукові видання, як ґрунтовні, підготовлені центральними установами, так і вужчі за змістом праці місцевих авторів – нариси, розвідки, реферати.

Цінним історіографічним джерелом, яке не втратило свого значення і донині, є багатотомні «Труды» Всеросійських археологічних з'їздів, які видавались за результатами цих форумів. Вони уміщують багатий фактичний матеріал щодо діяльності окремих з'їздів, а саме: їх правила, списки учасників, склад та протоколи засідань підготовчих комітетів, Ради з'їзду та його окремих відділень, переліки запитів та питань,

запропонованих для обговорення, програми збирання історичних, археологічних, етнографічних, архітектурних матеріалів, інформацію про проведені підготовчі роботи, експедиції і т. ін., тексти (або короткий виклад) оприлюднених на з'їздах доповідей, рефератів, повідомлень, присвячених різноманітним питанням історичної науки. У повному обсязі, як правило, друкувались найвизначніші, на думку редакційної ради, виступи. За час проведення всіх п'ятнадцяти археологічних з'їздів було видано 36 томів "Трудов". З них 16 томів (тобто майже половину від усієї кількості) становлять "Труды" українських з'їздів і 4 томи матеріалів їх підготовчих комітетів (по одному тому Харківського та Чернігівського підготовчих комітетів і 2 томи Московського підготовчого комітету до Чернігівського з'їзду). Значну наукову цінність становлять також каталоги виставок, що влаштовувались при кожному археологічному з'їзді, які містять відомості про пам'ятки, які були згодом втрачені.

Ще в середині 1860-х рр., у період обговорення науковцями питань, пов'язаних з майбутнім Всеросійських археологічних з'їздів, на засіданні Московського археологічного товариства від 26 лютого 1866 р. були визначені як пріоритетні такі напрями їх занять: 1) збереження і введення до наукового обігу пам'яток старовини; 2) вироблення загальних методів виявлення і дослідження пам'яток як необхідної передумови їх вивчення і збереження; 3) складання археологічних карт; 4) складання опису існуючих пам'яток місцевої старовини (речових і письмових)⁶⁵⁷. Отже, завдання з'їздів полягали в опрацюванні як загальних питань археології у найширшому на той час розумінні, так і у цілеспрямованому, детальному вивченні історії і пам'яток певного регіону, в центральному місті якого відбувався з'їзд.

Заслугою форумів було порушення та часткове вирішення питань охорони пам'яток вітчизняної старовини. Проблеми збереження спадщини розглядалися у зв'язку з завданням їх розшуку, вивчення і популяризації. Як уже зазначалось, до старожитностей наприкінці XIX ст. зараховували всі види пам'яток, створених з найдавніших часів до початку XIX ст., у

тому числі архітектурних і мистецьких з огляду на їх важливе історичне значення. При цьому охорону і збереження об'єктів архітектури і живопису відносили на той час до першочергових завдань пам'яткоохоронної справи, оскільки, як зазначалось у першому державному законопроекті з охорони пам'яток, розробленому Московським археологічним товариством у 1869 р., саме ці об'єкти спадщини найбільше руйнуються "від кліматичних умов та нерозуміння їх достоїнств"⁶⁵⁸.

Більшість загальних питань, які розглядались на з'їздах, порушували актуальні проблеми розвитку різних галузей історичної науки та їх специфіки, методології наукових досліджень, регіонального вивчення пам'яток, викладання історичних дисциплін в університетах та інших учбових закладах країни тощо. Так, вже на I Археологічному з'їзді в Москві (1869) ставились питання про точне визначення методу і прийомів пам'яткознавчих досліджень, розробку детальної інструкції археологічних студій, наголошувалось на необхідності вироблення термінології, складанні археологічних карт, важливості заснування провінційних археологічних музеїв⁶⁵⁹.

На I, III, XI археологічних з'їздах у виступах М. Погодіна, Ф. Буслаєва, І. Срезневського, О. Уварова, І. Забеліна, П. Уварової та інших провідних учених обговорювались проблеми змісту і завдань археології як самостійної науки, її історії та сучасного стану, необхідності викладання археології в університетах Російської імперії тощо. При цьому, як уже зазначалось, упродовж XIX – початку XX ст. археологія як наука часто фактично ототожнювалась з історією мистецтв⁶⁶⁰. Студіювання пам'яток мистецької старовини було в цей період прерогативою саме археології або історії культури, що засвідчують висловлювання самих учених, які прагнули до розподілу сфер діяльності різних галузей наук і чіткого визначення предмету дослідження кожної з них. Так, на III Археологічному з'їзді в Києві було зроблено спробу визначити предмет і завдання археологічної науки. На думку російського історика І. Забеліна, археологія є історією культури, а предметом її пізнання як науки є „одинична творчість людини, у незліченних різноманітних і різноманітних пам'ятках, речових і духовних”, при цьому

пам'ятки художньої творчості становлять особливий відділ наукових археологічних досліджень⁶⁶¹. Цю тезу підтримав і доповнив професор Київського університету П. Павлов: „Таким чином, археологія, інакше монументальна історія, є наука стародавніх речових пам'яток, у розумінні творів механічних та красних мистецтв, наскільки в цих пам'ятках відбилася цивілізація в її розвитку за притаманними їй законами”⁶⁶². О. Уваров, підсумовуючи дискусію, сформулював типове для того часу розуміння предмету археології: „...дійсно, ми розуміємо зазвичай археологію як історію мистецтва” і запропонував ширше тлумачення археології як науки, що вивчає „давній побут народів по всіх пам'ятках будь-якого роду”, які залишилися від стародавнього життя кожного з них⁶⁶³.

Показовим щодо стану викладання і дослідження вітчизняної історії мистецтв в університетах країни, є обговорення на з'їздах питання щодо необхідності викладання в цих навчальних закладах археології як окремої історичної дисципліни. Так, на XI Археологічному з'їзді в Києві наголошувалось на значенні існуючої на той час в університетах кафедри історії мистецтв, „яка б могла почасти заповнити” таку прогалину в програмі університетської освіти як археологія. Однак, як було зауважено у виступах, ця кафедра в останні роки займається майже виключно історією класичної (тобто античної – *Н.К.*) художньої культури. Тому учасниками форуму було прийнято рішення домагатися розширення в університетах викладання теорії та історії мистецтв на царину неklasичного світу⁶⁶⁴.

З огляду на значення пам'яток архітектури і мистецтва як важливих джерел для пізнання вітчизняної історії та культури, питання стосовно їх опрацювання ставились на всіх без виключення з'їздах. Переважна більшість таких проблем розглядалась на засіданнях відділення пам'яток мистецтв і художеств, яке функціонувало на всіх зібраннях, а також на відділенні церковних старожитностей (оскільки монументальні пам'ятки доби середньовіччя і ранньомодерного часу вивчались значною мірою в контексті історії церкви), іноді – на секціях пам'яток побуту, історичної географії тощо. Реферати, доповіді, повідомлення, які заслуховувались, були присвячені як окремим

об'єктам, що зберігалися на той час на території Російської імперії, так і загальним проблемам, пов'язаним з культурно-художньою спадщиною в цілому. Природно, що найбільший внесок у наукові дослідження національного культурного надбання належить тим археологічним з'їздам, що відбулися на теренах України і чия робота була спрямована переважно на розробку різноманітних аспектів вітчизняної історії і культури.

Обговорення тематики, що стосувалась художніх старожитностей України, зайняло помітне місце вже на першому в Україні (черговому третьому) археологічному з'їзді, що відбувся в Києві (1874). У його підготовці та проведенні важливу роль відіграв Київський університет, а також Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, що суттєво вплинуло на формування проблематики засідань⁶⁶⁵. У підготовчому комітеті були широко представлені також викладачі Новоросійського університету, члени Історичного товариства Нестора-літописця та Київського церковно-археологічного товариства. Секретарем Московського підготовчого комітету та головою Київського організаційного комітету було обрано В. Антоновича⁶⁶⁶. Саме на прохання останнього у склад Київського комітету, крім представників історико-філологічного факультету Київського університету увійшли визначний етнограф П. Чубинський, а також професори Київської духовної академії І. Малишевський, А. Розов, Ф. Смирнов, відомий киевознавець М. Сементовський та інші вчені⁶⁶⁷. Як зазначав Д. Дорошенко, перший український форум сприяв значному розвитку наукового українознавства, особливо в галузі археології, етнографії, мовознавства⁶⁶⁸. Завдяки активній участі у його заняттях представників церковно-археологічної науки, духовенства, значимими були результати III Археологічного з'їзду і в сфері вивчення історії церковної культури, в рамках якої значною мірою студіювалась на той час вітчизняна архітектурно-мистецька спадщина.

Згідно з науковою програмою III Археологічного з'їзду, серед питань, запропонованих для обговорення на відділенні пам'яток мистецтв, переважали такі, що стосувалися культури Києва і Київської землі і, зокрема, пам'яток монументального

зодчества X–XII століть: Софійського собору, Великої Лаврської й Видубицько-Михайлівської церков, Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври та ін. Більшість з них мала вузько конкретний характер. Наприклад, передбачалося встановити, що саме залишилося від первісних форм цих споруд, в чому полягають їх планувальні та будівельні особливості, характер орнаменталії тощо⁶⁶⁹. Планувалося також визначити особливості топографії Києва у різні історичні періоди з описом його пам'яток, з'ясувати можливість відновлення архітектури Золотих воріт, наявності в місті та його околицях найдавніших ікон та ін. Водночас порушувались і більш загальні питання, а саме: чи існують відмінності між архітектурними стилями Північної та Південної Русі, який вплив мала середньовічна візантійська художня культура, зокрема, іконопис і мініатюра на слов'янський живопис і мініатюру тощо⁶⁷⁰. За словами відомого дослідника стародавнього Києва, археолога М. Каргера, більшість із запропонованих питань свідчили про майже повну невивченість на той час основних проблем, що стосувалися давньоруської архітектурної спадщини взагалі і зодчества Києва зокрема⁶⁷¹.

Проблеми дослідження архітектури та монументального малярства княжого Києва ставилися і частково обговорювалися вже на I Археологічному з'їзді в Москві (1869) у виступах українських і російських істориків П. Лашкарьова, І. Срезневського, М. Закревського, Г. Філімонова⁶⁷². Значна зацікавленість на той час спадщиною України пояснювалась, серед іншого, роботою російських дослідників над першою науковою історією російської художньої культури, до складу якої вони традиційно включали українську. Студіюючи окремі етапи в розвитку давньоруського мистецтва, репрезентовані, зокрема, пам'ятками церковного зодчества Володимирського і Суздальського князівств XII ст., важливо було, на думку дослідників, з'ясувати витoki цієї архітектури, ступінь і характер впливу на неї пам'яток інших місцевостей Русі й, насамперед, Києва⁶⁷³. Так, у доповіді П. Лашкарьова, зверненої до делегатів I Археологічного з'їзду, зазначалося: "Першими монументальними спорудами в Руській землі були християнські церкви в

Києві... З Києва вже будівельне мистецтво поширювалося пер-вісно по інших областях землі Руської. Судити про руську архітектуру XII століття, наскільки вона відома по пам'ятках Суздальської області, не беручи до уваги хоча б деякі відомості, які надаються київськими пам'ятками того ж часу, означало б, на нашу думку, ризикувати висловити присуд більш чи менш односторонній"⁶⁷⁴ Саме на опрацювання архітектурно-мистецьких старожитностей Києва й була значною мірою спрямована у передз'їздівський період науково-пошукова діяльність місцевих учених, насамперед, членів Київського церковно-археологічного товариства.

Розгляд матеріалів III Археологічного з'їзду, відображених в двох томах його "Трудов" (К., 1878), засвідчує, що приблизно третина всіх доповідей була присвячена історії церкви та її пам'яткам, що було обумовлене багатою культурною спадщиною Києва, видатною роллю міста в становленні й укріпленні православ'я. Серед проблем, які обговорювались, центральне місце, як і передбачалось, посіли питання культурного надбання Київської Русі. Особливе значення мала доповідь, присвячена церковній архітектурі Києва X–XII ст., підготовлена П. Лашкар'євим. Вона мала на меті заповнити "білу пляму" у тогочасній науці – визначити особливості архітектурного стилю київського зодчества давньоруської доби⁶⁷⁵. Як зазначалось вище, науковець вважав помилковими намагання російських дослідників починати „монументальну історію нашої вітчизни” з північно-російських пам'яток XII ст.⁶⁷⁶ Вивчивши планування, спосіб мурування, характер перекриттів та оздоблення фасадів, проаналізувавши залишки фрескового живопису ряду давніх київських церков П. Лашкар'єв дійшов висновку, що в основу храмової київської архітектури домонгольського часу був покладений тип візантійських сакральних споруд. Разом з тим він констатував і на присутність у київських пам'ятках деяких суто місцевих особливостей.

Серед об'єктів нерухомої вітчизняної спадщини, які вивчались на з'їзді, в центрі уваги знаходилась святиня княжої Русі – Софійський собор в Києві. Історичній долі храму, фресковим зображенням Ярослава Мудрого і його родини, розкриттю

змісту і символіки центральної мозаїки – Оранти, та „загадковим”, світським за змістом, фрескам сходових веж, пошукам історичних аналогій між київською пам’яткою і Софійським собором в Константинополі були присвячені реферати М. Мурзакевича⁶⁷⁷, П. Павлова⁶⁷⁸, визначного російського історика і філолога І. Срезневського та деяких інших науковців.⁶⁷⁹ Найбільший інтерес присутніх викликав реферат “Про Святу Софію Київську” П. Лебединцева, обраного на з’їзді головою відділення церковних старожитностей⁶⁸⁰. У цьому виступі було здійснено спробу по-новому підійти до вирішення цілої низки спірних питань, пов’язаних з історією собору, особливостями його архітектури і мистецького декору. Всі названі доповіді викликали широку дискусію, участь в якій взяли провідні фахівці з середньовічної іконографії, зокрема, граф С. Уваров та російський археолог В. Прохоров. Історію іншої видатної пам’ятки Києва княжої доби – Кирилівської Троїцької церкви, давні фрески якої були відкриті у 1860 році, висвітлив у своєму повідомленні київський священник В. Антонов⁶⁸¹.

На організованій до III з’їзду археологічній виставці, поряд із первісними старожитностями, експонувалися фрагменти внутрішнього оздоблення давньоруських церковних споруд Києва (Воздвиженської, Десятинної церков, Софійського собору, церкви Св. Ірини, Михайлівського монастиря), а також пам’ятки пізніших часів – ікони, оклади, скульптура⁶⁸². Найзначніша частина експозиції складалася із предметів, що належали музею Київського церковно-археологічного товариства, колекції якого демонструвались і на виставках інших з’їздів. Під час роботи форуму були здійснені розкопки давньоруської Борисоглібської церкви у Вишгороді, розчищено і реставровано низку фрагментів фрескового малярства Кирилівської церкви. Для учасників зібрання були організовані наукові екскурсії по всім найвидатнішим архітектурним пам’яткам Києва, а також поїздка у Межигірський монастир для огляду старовинних козацьких церков.

VI Археологічній з’їзду, що відбувся в Одесі (1884), проводився за ініціативою Ради Новоросійського університету напередодні святкування 100-річного ювілею міста⁶⁸³. Активну

участь у його підготовці, окрім місцевого університету, взяло Одеське товариство історії та старожитностей. Московський підготовчий комітет спільно з О. Уваровим очолив М. Мурзакевич, головою місцевого організаційного комітету був обраний Н. Кондаков⁶⁸⁴. При формуванні програми з'їзду центральне місце відводилось різноманітним пам'яткам археології та історії Півдня України, Криму, античних міст Північного Причорномор'я, вивчення яких вже мало на той час певну наукову традицію. Значну увагу було приділено й середньовічним пам'яткам архітектури та монументального мистецтва регіону. Планувався збір історичних джерел, обстеження печерних церков та інших нерухомих пам'яток Криму, вивчення кам'яних печер по берегах Дністра та його притоків. Пропонувалося дослідити характерні риси "деяких варварських народів" за образотворчими пам'ятками Півдня Росії, розвиток орнаменталістики та ін.⁶⁸⁵ Помітну роль у підготовці з'їзду відіграв Д. Яворницький, який, на прохання Н. Кондакова, склав розгорнуту програму досліджень регіону, пов'язану з історією запорозького козацтва "в топографічному та археологічному відношенні". Згідно цієї програми були обстежені, серед іншого, залишки Хортицької, Томаківської, Микитинської, Чортосливської Січей, складено їх плани. Діяльність підготовчого комітету, науково-пошукові роботи, які передували Одеському з'їзду, доповіді, реферати, інформація про виставку відображені у чотирьох томах його "Трудов" (О., 1886–1889).

Про пам'ятки художньої культури, окрім відділення мистецтв, йшлося на секціях первісних і класичних, а також візантійських старожитностей. Останній відділ вперше з'явився саме на Одеському з'їзді: тут розглядалися пам'ятки "речового побуту" і мистецтва Візантії, які мали тісний зв'язок з давньоруською культурою. У ґрунтовних доповідях відомих українських і російських учених Н. Кондакова, О. Кирпичникова, М. Покровського висвітлювались різні аспекти візантійської архітектурно-мистецької спадщини, на прикладі пам'яток живопису Київської Русі вивчалися особливості середньовічної іконографії тощо⁶⁸⁶. У рефераті теоретико-методологічного характеру „Яка можлива в сучасній науці археології постановка

питання про впливи в галузі мистецтва взагалі і візантійського мистецтва зокрема" Н. Кондаков виклав свої погляди на одну з провідних у тогочасній історичній науці теорію впливів. Ця проблема, що була тісно пов'язана з завданням визначення характерних особливостей та своєрідності художніх культур різних народів, широко дискутувалася на з'їзді. Вчений порушив актуальне питання щодо взаємовідносин візантійської і давньоруської культури, констатував наявність двох основних поглядів на цю проблему. Сам Н. Кондаков підтримував міркування про національну самостійність образотворчого мистецтва домонгольського періоду⁶⁸⁷.

Важливе наукове значення для подальшого розвитку історичних студій давньоруського монументального малярства мало повідомлення А. Прахова про фрески XII ст. Кирилівської церкви та мозаїки XI ст. Софійського собору в Києві, відкриті ним у 1884 р. У виступі науковця було наголошено на високому мистецькому рівні кирилівського живопису, який засвідчував видатні культурні досягнення Давньої Русі. Цінними були й зауваження А. Прахова щодо наявності в іконографії пам'ятки місцевих рис, що підтверджувало тезу про самостійність розвитку київської художньої культури вже у XII столітті⁶⁸⁸. Копії київських мозаїк та акварельні рисунки з фресок демонструвалися на виставці з'їзду. Серед інших доповідей, які стосувалися архітектурно-монументальної спадщини України, вирізнялися реферати про скальні печери на березі Дністра В. Антоновича, про старожитності Запорозької Січі Д. Яворницького⁶⁸⁹ (які були визнані кращими на з'їзді і викликали бурхливе обговорення⁶⁹⁰), а також повідомлення місцевих науковців – членів Таврійської губернської архівної комісії, про середньовічні фрески печерних церков Криму та архітектуру храму Іоанна Предтечі в Керчі⁶⁹¹. Фотознімки і акварельні малюнки, якими супроводжувалися ці та інші доповіді, експонувалися на виставці Одеського археологічного з'їзду, що відзначалася великим розмаїттям пам'яток⁶⁹². У найбільшому за обсягом відділі християнських старожитностей були представлені матеріали з розкопок Херсонесу, проведених напередодні форуму членами Одеського товариства історії та старожитностей,

плани і знімки архітектурних деталей його базилік, акварельні малюнки вірменської церкви в Криму, види печер Аккерману, пам'яток Бахчисараю, Чуфут-Кале тощо.

XI Археологічний з'їзд було проведено в Києві (1899). Його матеріали відображені у двох томах "Трудов" (М., 1901–1902), каталогах виставки, атласах. Порівняно з першим київським зібранням, на якому домінували питання давньоруської художньої культури і висвітлювались майже виключно пам'ятки Києва, на другому спостерігалось помітне розширення тематики, зростання загального наукового рівня студій. Спеціально до з'їзду було надруковано низку ґрунтових історичних розвідок Ю. Кулаковського, І. Каманіна, В. Кордта, а також збірник найважливіших праць П. Лашкарьова⁶⁹³.

Вагомий внесок у підготовку і проведення XI з'їзду належав викладачам Університету св. Володимира, членам Історичного товариства Нестора-літописця та особисто В. Антоновичу, який очолив Київський організаційний комітет⁶⁹⁴. Саме за ініціативою вченого на попередньому, X Археологічному з'їзді в Ризі було прийнято рішення спрямувати роботу наступного форуму на висвітлення минулого Волині, а також сусідніх з нею територій – Холмської Русі (Забужжя) і півдня Гродненської губернії, які у XII–XIII століттях входили до складу Галицько-Волинського князівства⁶⁹⁵. В. Антонович запропонував і широку програму досліджень на передз'їздівські роки. Останньою передбачалось, серед іншого, вивчення архітектурної спадщини Волині княжої та литовської доби та продовження студювань давньоруського Києва⁶⁹⁶. На пропозицію науковця до переліку питань, що планувалися для обговорення по відділенню пам'яток мистецтв і художеств, а також церковних старожитностей, були внесені пункти стосовно опрацювання пам'яток зодчества і особливостей будівництва краю давньоруського періоду та XIV–XVI ст. а саме: замки в Луцьку, Острозі, Кременці, Корці, Клевані (фортифікаційні прийоми, конфігурація укріплень, кладка стін), церковні споруди Володимира-Волинського, Овруча, Низкинич, Зимно та ін. (особливості їх архітектури і кладки), найдавніші синагоги на Волині XIV–XV ст. тощо⁶⁹⁷. Досить значна кількість запитань, як і раніше,

стосувалась давньоруської спадщини, (зодчество Києва XI ст., пам'ятки "русько-візантійського" мистецтва в церквах міста та ін.). Розгляд історико-художніх об'єктів давньоруської доби, що збереглися на теренах Правобережної України, передбачався і низкою питань, внесених В. Антоновичем по відділенню історико-географічних і етнографічних старожитностей. Наприклад, пропонувалось визначити, які пам'ятки княжої доби збереглися у містах Холмської землі, які об'єкти старовини залишилися від згадуваних у літописі міст Волині (Володимир, Турійськ, Камінь-Каширський, Любомль, Устилуг, Луцьк, Торчев, Іскоростень та ін.) тощо⁶⁹⁸.

Як видно із змісту запитань, частина з них мала традиційний характер і передбачала накопичення фактологічного матеріалу – збирання історичних відомостей про окремі пам'ятки старовини. Водночас у програмі другого київського з'їзду з'явилися і питання проблемного характеру, які спрямовувались на виявлення характерних ознак пам'яток певних груп і періодів тощо. Наприклад, було запропоновано порівняти церковні будівлі Києва XI ст. і споруди тієї ж епохи в інших місцевостях Київської Русі, визначити риси самотності в пам'ятках мистецтва X–XII ст., особливості українського церковного живопису XVII–XVIII ст.⁶⁹⁹

Згідно спеціально розробленої програми, у 1897–1899 рр. здійснювалось обстеження Волині та прилеглих до неї територій, яке включало, крім археологічних розкопок та розвідок, наукові відрядження для огляду пам'яток архітектури і пов'язаних з ними пам'яток мистецтва⁷⁰⁰. Останні проводив київський історик М. Істомін. Церковні старожитності Поділля вивчали Є. Сіцинський, О. Левицький і Н. Молчановський. Пам'ятки зодчества Чернігівщини студіював П. Лашкар'єв⁷⁰¹. На жаль, запланована підготовчим комітетом широка програма опрацювань старожитностей Волинської землі не була реалізована в повному обсязі, тому на самому з'їзді численні архітектурні пам'ятки регіону майже не отримали висвітлення.

Як засвідчують матеріали двотомного видання "Трудов" XI Археологічного з'їзду, за кількістю доповідей, присвячених церковній проблематиці загалом, другий київський з'їзд набли-

жався до першого. Рефератів, які б розглядали питання, пов'язані з монументальною архітектурно-мистецькою спадщиною України, було порівняно небагато, але вони були вагомими за змістом. На відміну від попереднього київського зібрання, де студіювались майже виключно об'єкти княжої доби, на засіданнях мистецької секції XI з'їзду переважали матеріали про культуру пізнього середньовіччя та XVII–XVIII століть, в тому числі щодо церковного малярства. Важливе наукове значення мали розвідки М. Істоміна, в яких були спроби висвітлити іконографічні особливості національного монументального малярства раннього нового часу⁷⁰². Вже на двох попередніх зібраннях – IX Археологічному з'їзді у Вільні та X з'їзді у Ризі, науковець виступив з рефератами, присвяченими історії створення стінописів Успенського собору Києво-Печерської лаври, а також діяльності лаврської іконописної школи як одного з провідних осередків художньої культури й освіти в Україні доби Гетьманщини⁷⁰³.

Доповіді М. Істоміна, заслухані на відділенні пам'яток мистецтв і художеств, викликали полеміку. Реферат під назвою “Фрески XVII–XVIII ст. у храмах та костелах Південно-Західної Росії та відлуння минулого в них” став результатом обстеження і вивчення науковцем низки творів монументального живопису в архітектурних спорудах Києва та деяких місцевостей Правобережжя і, зокрема, Волині⁷⁰⁴. Оглянувши значну кількість пам'яток, серед іншого, стінописи церков Києво-Печерської лаври, Межигірського і Загорівського монастирів, костела в Бердичеві, споруд Почаївської лаври, а також малярство деяких храмів Любліна (нині місто в Польщі) та інших населених пунктів, історик дійшов цікавого висновку, що найбільш самобутніми, менш залежними від західних впливів були іконографічні пам'ятки, виконані під дією протестантських, і, зокрема, аріанських віровчень, широко розповсюджених в Україні у XVI–XVIII ст. Аналіз змісту окремих композицій показав, що найтипівіші з них мали зв'язок з місцевими переказами, а також, як підкреслив автор, містили у собі “багатий матеріал для історика в розумінні побутових особливостей та настроїв у суспільстві в період XVII–XVIII століть”⁷⁰⁵. Що

стосується характерних рис православної іконографії цього періоду загалом, то вона, на погляд вченого, незважаючи на сильний західний вплив, зберегла помітні візантійські традиції. Заслужують на увагу спостереження М. Істоміна щодо наполегливого прагнення православної церкви до збереження живопису візантійського зразка навіть в тих місцевостях України, де вплив польської культури був майже переважаючим. Підсумовуючи, науковець зазначає, що монументальне малярство православних і католицьких храмів в Україні XVII–XVIII ст., „являючи собою свого роду розкіш”, може слугувати мірилом художнього розвитку вищих верств місцевого суспільства, але воно відносно мало відбиває світосприймання простого народу⁷⁰⁶. В цьому контексті пильну увагу М. Істоміна привертають пам'ятки іконопису більшості волинських церков. Він високо поціновує їх, оскільки в цих творах, на думку вченого, яскраво відчутні риси “власне народного світогляду”⁷⁰⁷.

У своєму другому виступі, присвяченому особливостям іконографії Волині XVI–XVIII ст., дослідник спробував визначити у місцевому живописі візантійські традиції та впливи західного мистецтва⁷⁰⁸. Таким чином, фактично вперше з трибуни загальноросійського наукового форуму пролунало твердження щодо національної самобутності української художньої культури, що викликало досить гостру реакцію аудиторії. Зокрема, деякі російські фахівці висловили свою незгоду з думкою щодо існування окремої волинської школи іконографії, трактуючи її своєрідні риси як загальний процес змін в іконописі всієї російської школи перехідної доби⁷⁰⁹.

На XI Археологічному з'їзді, порівняно з попередніми зібраннями, досить широко обговорювалися загальні проблеми вивчення середньовічних художніх шкіл на теренах Російської імперії, питання їх хронології та періодизації, принципів класифікації, висловлювались думки стосовно необхідності розробки нових методологічних підходів. Так, на засіданні відділення церковних старожитностей було наголошено на назрілій потребі перегляду застарілих наукових поглядів, що склалися протягом першої половини – середини XIX ст. Вчені акцентували, що неодмінною умовою будь-яких узагальнень і

висновків у сфері вивчення художньої спадщини є накопичення фактичного матеріалу. Тому в галузі студіювання місцевих шкіл живопису було визнано за доцільне спочатку виявити і ввести у науковий обіг якомога більше вже датованих пам'яток, причому як церковного стінопису, так і інших видів середньовічного мистецтва (ікон, мініатюр, іконописних першотворів, зразків різьблення по дереву та ін.), й тільки після цього розпочати опрацювання окремих напрямів в іконописі. Ознаки останніх вбачали на той час в особливостях трактування іконографічних сюжетів і техніці письма⁷¹⁰.

В контексті обговорення цих проблем М. Петровим було запропоновано власну схему основних етапів розвитку сакрального живопису від давньоруського періоду до XVIII ст. включно. Цікаво, що останній з них він охарактеризував як епоху „відродження руського іконопису”⁷¹¹. Висловивши сумнів у потребі розподілу мистецтва на школи, вчений разом з тим зауважив, що у кожній місцевості безумовно „є свій колорит і відомі прийоми”, і в цьому сенсі акцентував на цінності пам'яток старовинного південно-російського (українського – Н.К.) малярства⁷¹².

На XI Археологічному з'їзді тривало вивчення проблем історії та культури Київської Русі. Найвагомим можна вважати реферат “Церкви Чернігова і Новгород-Сіверська” П. Лашкарьова, що привернув увагу до практично не дослідженої на той час архітектурної спадщини давньоруського Чернігова. У доповіді було розкрито важливу історичну роль міста як другого після Києва політичного і культурного центру розвитку давньоруської держави, наголошено на особливому значенні чернігівських споруд для вивчення історико-культурного надбання княжої доби (в тому числі й з огляду на малу кількість збережених монументальних пам'яток цього періоду), визначені основні завдання їх історико-археологічного вивчення⁷¹³. П. Лашкарьов оприлюднив результати проведених ним у 1899 р. натурних досліджень чернігівських церков, зокрема, продемонстрував можливі реконструкції Спасо-Преображенського собору, Успенської церкви Єлецького монастиря, Ільїнського монастиря, П'ятницької церкви, стисло охарак-

теризував їх особливості, які розширюють і доповнюють загальну характеристику зодчества XI–XII ст. Торкаючись питань історії і архітектурної спадщини Новгород-Сіверська, науковець описав укріплення міста, зміцнені гетьманом І. Мазепою у 1708 р. і зруйновані наприкінці XVIII ст.⁷¹⁴

В цілому праці XI Археологічного з'їзду, що стосувалися архітектурної старовини княжої доби, вирізнялись помітним зростанням загального наукового рівня. Вони не тільки охоплювали конкретний фактологічний матеріал, як це спостерігалось на III з'їзді, але й порушували ряд проблемних питань (наприклад, щодо впливу столичної храмової архітектури на сакральні споруди інших регіонів Київської держави), містили певні узагальнюючі висновки. Серед матеріалів, присвячених окремим київським пам'яткам, особливу увагу привернув реферат, що описував одну з найбільших православних святинь України – Успенський собор Києво-Печерської лаври⁷¹⁵. Його автор – київський архітектор В. Ніколаєв, охарактеризував архітектуру храму та його найдавніші частини, а також дав вичерпну відповідь на питання, яке на той час було предметом жвавих дискусій – щодо наявності в інтер'єрі споруди залишків монументального середньовічного живопису, які могли бути знищені під час поновлення стінопису. В результаті власних спостережень, зроблених під час реставрації собору, дослідник дійшов висновку про відсутність в його інтер'єрі первісного фрескового оздоблення. На переконання В. Ніколаєва, знищений наприкінці XIX ст. стінопис Успенського храму було виконано відносно пізно – у період від 1730 по 1777 р. Саме цієї думки дотримується й більшість сучасних науковців⁷¹⁶.

Значна кількість пам'яток зодчества розглядалась на з'їзді в контексті опрацювання питань історичної топографії Києва. Зокрема, історичні відомості про споруди, що знаходились в давнину на місці нинішньої Андріївської церкви, базовані на розшуканих автором архівних матеріалах, містилися у повідомленні професора Київської духовної академії Ф. Титова⁷¹⁷. Узагальнююча характеристика архітектурних пам'яток Поділля була подана у змістовній праці Є. Сіцінського, яка містила огляд обстежених ним у передз'їздівський період унікальних

середньовічних печерних храмів, що збереглися в селах Лядов Могильовського і Бакота Ушицького повітів, а також відомих церков-фортець козацької доби в Сутківцях і Меджибожі (XI–XVI ст.)⁷¹⁸. Певну джерелознавчу цінність для історичних опрацювань ранньосередньовічної спадщини України мали представлені на з'їзді „Археологічна карта Волинської губернії” В. Антоновича та „Археологічна карта Подільської губернії” Є. Сіцінського⁷¹⁹, які узагальнювали і систематизували відомі на той час фактичні матеріали, в тому числі й про пам'ятки художньої культури княжої доби.

Серед загальних питань, що обговорювалися на XI з'їзді, важливе методологічне значення для студій історико-культурної спадщини мала доповідь „Археографічні матеріали як джерело археології” Д. Багалія⁷²⁰. Визначний український джерелознавець наголосив на потребі цілеспрямованого виявлення і широкого використання археографічних матеріалів при опрацюванні речових пам'яток, – теза, що зберігає свою актуальність для студій художньої культури й сьогодні. „Ніхто до цього часу не порушив питання про необхідність систематичного добування із наших історичних джерел всіх прямих даних про речові пам'ятки нашої старовини. Між тим, вивчення їх з археологічною метою не тільки корисно, а й необхідно”⁷²¹. „Всі звертаються... до свідчень історії для своїх спеціальних цілей, але цього недостатньо: необхідно поставити завдання – дістати як із друкованих, так і архівних історичних джерел все те, що має пряме відношення до речових пам'яток, в тому числі й до історії їх знайдення”⁷²² – зазначив науковець. Він також акцентував на нагальній потребі створення праць з історіографії археологічних досліджень, зауваживши, що без історії науки неможливо визначення прогалін у вже зібраному матеріалі та його класифікація. Історіографія археології необхідна й для подальшого розвитку самих її методів і прийомів, а також вона важлива для об'єктивної оцінки наукової діяльності вчених⁷²³. Всі зібрані матеріали щодо речових пам'яток, на переконання Д. Багалія, мають бути введені до наукового обігу і стати фундаментом для наукових висновків і узагальнень. Дослідник навів приклади деяких груп відомих йому істо-

ричних джерел, які включають дані про речові пам'ятки, а також перерахував низку архівів і сховищ Російської імперії, документи яких варто ширше залучати до археологічних та історичних студій. Зокрема, для опрацювання національної архітектурно-мистецької спадщини особливу цінність, за свідченням Д. Багалія, становив архів Академії мистецтв у Петербурзі, який зберігав на той час до 5000 метрик з відомостями про різноманітні старовинні споруди та художні пам'ятки Х–XVIII ст. із 24 єпархій імперії, в тому числі українських. Величезна кількість описів церковних старожитностей зберігалася в архіві Св. Синоду. Колекції гравюр і фотознімків архітектурних пам'яток, архівні матеріали і давні публікації про них містилися в Імператорській публічній бібліотеці, Рум'янцевському музеї та інших сховищах.

До відкриття XI Археологічного з'їзду було організовано дві виставки, на яких експонувалися пам'ятки різних епох. Твори архітектури і мистецтва були представлені в експозиції, що розміщувалась в приміщенні Київського університету. Тут було влаштовано декілька відділів, серед яких вирізнялись відділи історичних та церковних старожитностей⁷²⁴. На них демонструвались зразки будівельного матеріалу з давньоруських церковних споруд, залишки їх внутрішнього оздоблення, знайдені під час розкопок на території Києва та ін. Окремий розділ пам'яток мистецтва, організований за участю Ф. Титова і М. Істоміна, надзвичайно цінний для ознайомлення з вітчизняною середньовічною культурою, становили церковні пам'ятки, в тому числі окремі ікони, а також фрагменти іконостасів, серед яких переважали зразки волинської іконографії козацької доби. Ці ж дослідники склали каталог з науковим описом представленої колекції⁷²⁵. Низка експонованих на виставці ікон XVI–XVIII ст., як зауважував М. Біляшівський, мала не тільки іконографічний інтерес, але й джерельну цінність для історії українського побуту (наприклад, зображення фундаторів та ктиторів церков та інших персон в національному вбранні)⁷²⁶.

Як засвідчують протоколи підготовчого комітету XI з'їзду, обсяг виставки був набагато менший від запланованого. Однією з головних причин цього була категорична відмова

волинського преосвященного Модеста передати для експонування церковні старожитності з храмів і монастирів губернії⁷²⁷. Те порівняно невелике зібрання пам'яток церковного мистецтва, що демонструвалося, було отримано виключно завдяки особистим зусиллям М. Істоміна і передано на виставку Волинським, Кам'янець-Подільським і Холмським єпархіальними давньосховищами, музеєм Володимир-Волинського братства, Почаївською лаврою, Заславським Бернардинським монастирем. Подібна ситуація склалася і з накопиченням відомостей про церковні старожитності часів козаччини. Так, не були зібрані дані про церковні коштовності й святині, що були перевезені козаками з Межигірського монастиря на Кубань, з причини бездіяльності Кубанського губернського статистичного комітету. За свідченням графині П. Уварової, не вдалося також зібрати для виставки більш представницьку колекцію ікон, „улюбленого козацтвом мотиву Покрови Пресвятої Богородиці, як і інших зображень, що належали б пензлю південно-західних (українських – *Н.К.*) художників часів козаччини, з метою вивчення духу та мистецтва цієї хоча й близької, але не вповні ясної сторінки нашої історії, що тлумачиться дуже по-різному...”⁷²⁸.

Обговорення на XI Археологічному з'їзді проблем, пов'язаних з історією та культурно-художньою спадщиною України, фактологічні матеріали, представлені науковцями, викликали значну зацікавленість учасників форуму і, зокрема, його голови – графині П. Уварової. Вже згадувані вище її поїздки в Чернігівську губернію та на Волинь для ознайомлення з пам'ятками української старовини, мали важливий вплив на організацію справи вивчення і збереження національного культурного надбання. Під час цієї подорожі, серед іншого, були оглянуті собори в містечках Козельці і Лемешах на Чернігівщині, споруджені в стилі бароко коштом родини Розумовських, а також низка найвизначніших історико-архітектурних пам'яток середньовічної Волині, розташованих в містах Луцьку й Володимирі, в с. Низкиничі, Святогорському монастирі в с. Зимно та ін.⁷²⁹ Як уже зазначалось, важливим наслідком проведення другого Київського форуму, на якому розглядались питання охорони і

збереження нерухокої культурної спадщини, було утворення першої в Україні спеціальної комісії по опису національних старожитностей, яка розгорнула роботи по їх виявленню, фіксації і вивченню⁷³⁰. Отримані матеріали склали основу подальших досліджень пам'яток Наддніпрянської України, зокрема, дерев'яної архітектури, які були винесені на обговорення учасників XIV Археологічного з'їзду в Чернігові. Проведені до XI з'їзду в Києві підготовчі роботи, які тривали протягом трьох років (з 1896 р.), а також саме наукове зібрання відіграли помітну роль у розвитку студіювань української історико-культурної спадщини.

Отже, процес становлення і розвитку наукових студій вітчизняної архітектурно-мистецької спадщини в останній чверті XIX ст. був значною мірою активізований завдяки підготовці і проведенню найбільших наукових загальноросійських форумів представників гуманітарних дисциплін історичного профілю – археологічних з'їздів, шість з яких відбулося в Україні. Вже на трьох перших зібраннях, які відбулись у Києві (1873, 1899) і Одесі (1884) помітне місце посіла проблематика, пов'язана з культурним надбанням України, визначились провідні напрями історичних студій. Так, на III Археологічному з'їзді в Києві (1873) були розпочаті поглиблені опрацювання окремих визначних пам'яток зодчества і монументального живопису Києва і Чернігова домонгольського періоду, робились спроби охарактеризувати загальні особливості київської архітектури княжої доби, порушувались проблемні питання взаємовідносин візантійської і давньоруської художніх культур, ступеню національної самостійності останньої. Пам'ятки побуту і мистецтва середньовічної Візантії, Криму, які мали тісний зв'язок з культурою княжої доби, особливості давньоруської іконографії, а також проблеми взаємовпливів Візантії і Давньої Русі в галузі художньої творчості розглядались на VI Археологічному з'їзді в Одесі.

На XI Археологічному з'їзді в Києві, окрім вивчення давньоруської архітектури, на матеріалах численних пам'яток Правобережної України були започатковані дослідження художньо-історичної спадщини XVI–XVIII ст., зокрема, іконографії

монументального релігійного малярства, а також іконописного мистецтва Волині. Вперше було поставлено питання щодо самобутності українських шкіл живопису. Водночас залишались майже не розробленими пам'ятки художньої культури литовсько-польської доби (XIV–XVI ст.), і передусім, об'єкти церковного і фортифікаційного будівництва. Представлені широкій науковій спільноті фактичні матеріали, обговорення проблем, пов'язаних із старожитностями України, привернули увагу до національного культурного надбання, сприяли посиленню заходів щодо його збереження і вивчення.

4.2. Проблеми самобутності національної архітектурно-мистецької спадщини у матеріалах Всеросійських археологічних з'їздів початку ХХ ст.

Історичні студії пам'яток архітектури і мистецтва України були продовжені і поглиблені на Всеросійських археологічних з'їздах, що відбулися на початку ХХ ст. у нових суспільно-політичних умовах. XII Археологічний з'їзд в Харкові (1902) стимулював всебічне вивчення минулого Слобідської і Лівобережної України. Підготовчу роботу очолив Харківський організаційний комітет, створений на базі місцевого університету за активної участі Харківського історико-філологічного товариства. Головою комітету був обраний Д. Багалій, секретарем – Є. Редін. На відміну від інших регіонів України, історико-культурна спадщина Слобожанщини на той час залишалась майже не вивченою, тому необхідно було у стислі терміни провести значну за обсягом роботу по виявленню і опрацюванню місцевих старожитностей. Д. Багалій яскраво і чітко сформулював завдання форуму: "...ми можемо широко відкрити завісу, котра досі закривала наш край; ми розкриємо могили, ми примусимо заговорити цих німих свідків нашого віддаленого минулого, ми зберемо колекції тих речових пам'яток, які краще за всі описи малюють побут народностей, що населяли нашу область і сусідні з нею території і, може бути, нарешті, нам вдасться закріпити їх за собою і покласти початок в Харкові музею місцевих старожитностей в широкому сенсі цього слова..."⁷³¹.

Загалом Харківський з'їзд відрізнявся від попередніх масштабною, добре організованою підготовкою, що забезпечило йому великий успіх⁷³². Здійснені під час підготовки форуму пошукові роботи та їх результати, матеріали засідань широко висвітлювались у періодиці та найповніше відображені у трьох томах "Трудов" XII Археологічного з'їзду (М., 1905) та двох томах "Трудов" Харківського організаційного комітету (Х., 1902).

Переважає більшість питань з історико-культурної проблематики, запропонованих на розгляд з'їзду Є. Редіним, С. Платоновим, М. Істоміним, Д. Багалієм та іншими науковцями, вирізнялась суто конкретним характером і була спрямована на пошук та опрацювання маловідомих на той час пам'яток церковної старовини Харківської і Катеринославської губерній, а також меншою мірою – давньоруського зодчества і мистецтва Києва. У програму з'їзду по відділенню церковних старожитностей були внесені запитання щодо залишків запорозької церковної старовини у межах Кубанської області, наявності західних впливів у церковних старожитностях Катеринославщини, побутових особливостей християнської іконографії України тощо⁷³³.

У період підготовки XII з'їзду, поряд з археологічними та історичними дослідженнями Слобожанщини, проводилось широкомасштабне етнографічне вивчення регіону між Дніпром і Доном, який включав також Полтавщину і Чернігівщину. Матеріали розшукувались у деяких сусідніх з Харківською губерніях, куди були розіслані спеціальні програми, вироблені Харківським організаційним комітетом⁷³⁴. Програма збирання церковних старожитностей, складена Є. Редіним, передбачала збір історичних відомостей стосовно архітектури церковних та монастирських будівель, іконописання, скульптури й різьблення, церковного начиння, пам'яток на цвинтарях⁷³⁵. Харківська духовна консисторія розіслала програми організаційного комітету священникам єпархії. Свою допомогу у наданні відомостей про церковні старожитності Харківської губернії, а також у збиранні матеріалів для виставки з'їзду обіцяв пресвященний Інокентій – вікарій архієпископа Харківського і Ахтирського Амвросія⁷³⁶. У розшуку експонатів для виставки та описанні місцевих старожитностей взяли активну участь члени

Полтавського і Чернігівського історико-статистичних комітетів, для чого були утворені спеціальні комісії. Під час пошукових робіт було виявлено багато цінних пам'яток мистецтва⁷³⁷. Матеріал про церкви і монастирі Чернігівської губернії збирали науковці Ніжинського історико-філологічного товариства⁷³⁸.

Організацією обстеження і дослідження церковної старовини Слобожанщини займалась спеціальна підкомісія з історико-церковних старожитностей, очолювана Є. Редіним. Було констатовано майже повну невивченість пам'яток сакрального мистецтва краю, а також порушено питання про необхідність створення в Харкові музею місцевої старовини, де б експонувалися і зразки церковної культури. Є. Редін, окрім складання програми для збирання відомостей про церковні пам'ятки, виступив з ініціативою їх популяризації шляхом видання спеціального альбому фотографій і малюнків⁷³⁹. Упродовж 1900–1901 років він здійснив величезний обсяг робіт з опрацювання пам'яток місцевої старовини. Вчений особисто обстежив монастирі і храми Харківщини, виявивши в інтер'єрах багатьох споруд рідкісні іконостаси, зразки іконописного мистецтва, церковного начиння тощо⁷⁴⁰. Найцінніші матеріали було сфотографовано (всього близько 400 світлин), а також знято плани деяких найдавніших церков. Окрім Є. Редіна у виявленні і обстеженні церковних старожитностей брали участь історики А. Лебедев, І. Шелков, М. Алякритський, М. Халанський.

Серед матеріалів XII Археологічного з'їзду, присвячених архітектурно-художній спадщині регіону, центральне місце, безумовно, належить доповідям Є. Редіна, в яких він виклав основні результати своїх студій. У рефераті "Пам'ятки церковних старожитностей Харківської губернії" (який згодом був виданий окремою брошурою) дослідник спробував визначити самобутні риси архітектури храмів Слобідської України XVII–XVIII ст., у своїй переважній більшості дерев'яних, національні ознаки місцевого релігійного малярства та різних видів церковного начиння⁷⁴¹. Дві його доповіді висвітлювали також питання іконографічних особливостей деяких найрозповсюд-

женіших в Україні іконописних зображень, зокрема, типу "Недремане око", які були виявлені ним у церквах Слобожанщини. Науковець простежив історію виникнення і поширення цього символічного образу, з'ясував його ідейний зміст⁷⁴².

Важливе значення для студіювання середньовічної художньої спадщини України мав реферат Д. Айналова, в якому порушувалось питання декоративного оздоблення інтер'єрів церков княжої доби⁷⁴³. Наголосивши на необхідності залучення пам'яток кам'яного різьблення для вивчення загальних проблем давньоруської художньої культури домонгольського періоду, вчений ретельно проаналізував усі відомі на той час твори, подав огляди писемних і літературних джерел. Розвідка Д. Айналова була першим спеціальним дослідженням пам'яток цього різновиду монументального мистецтва. Загалом рефератів, присвячених місцевим архітектурно-мистецьким старожитностям, на Харківському з'їзді було небагато. Можливо, це пояснювалось відсутністю фахівців, а також загальним етнографічним спрямуванням наукових пошуків.

Саме етнографічна секція вирізнялась на XII з'їзді найбільшою кількістю доповідей і рефератів. В деяких з них розглядались і питання національної художньої культури, зокрема, народного мистецтва і ремесел. У виступах А. Покровського, А. Зарецького, В. Бабенка та інших учених висвітлювались самобутні риси українського селянського житла і одягу, ткацтва, золотарства, гончарного виробництва, орнаментики переважно Харківської та Полтавської губерній. У роботі Харківського з'їзду, як і попереднього, київського, мали взяти участь і ряд дослідників з Галичини, в тому числі М. Грушевський і І. Франко⁷⁴⁴. М. Грушевський, зокрема, підготував два реферати про залишки пам'яток давньоруського мистецтва в Галіції. Але, як відомо, з причини обмежень вживання української мови, західноукраїнські науковці не змогли виступити як на цих, так і на наступних зібраннях, що негативно вплинуло на загальний науковий рівень з'їздів.

До Харківського з'їзду було організовано велику виставку, де широко експонувались зразки матеріальної культури та

побуту слобожан. Особливо цінним, порівняно з експозиціями попередніх форумів, був її церковно-історичний відділ, влаштований Є. Редіним. Деякі старожитності були доставлені вченим особисто, інші – священиками, згідно спеціально зроблених замовлень. Тут були виставлені ікони, частини іконостасів, оклади євангелій та різноманітне начиння з церков та монастирів переважно Харківської єпархії XVII–XVIII ст., значна частина яких являла собою справжні витвори мистецтва⁷⁴⁵. На малюнках і фотознімках було представлено багато місцевих старовинних церков. На історичному відділі виставки демонструвалися численні фото Харкова та його околиць із забудовою кінця XVIII ст., що й дотепер зберігають цінність як унікальні джерела для історії зодчества і містобудування краю. За оцінкою М. Біляшівського, подібна експозиція уперше в історії Всеросійських археологічних з'їздів була „науково складеним відділом історії південноросійського мистецтва”⁷⁴⁶. У передмові до каталогу виставки його автор Є. Редін наголошував, що експоновані зразки не вичерпували собою всього цінного для історії релігійного мистецтва, що зберігалось на той час у численних церквах єпархії, оскільки навіть у тих населених пунктах, де побував науковець, він зміг оглянути далеко не всі пам'ятки: священики відмовлялися відкривати церкви для огляду, найстаріші ікони "зберігалися під замком" тощо⁷⁴⁷. Варто зазначити, що у Харкові також вперше був підготовлений і надрукований альбом виставки⁷⁴⁸. Як пояснювалось у передмові до видання, його метою було дати можливість широкому колу науковців скористатися матеріалами експозиції для всебічного вивчення зібраних там пам'яток і тим самим зробити суттєвий внесок в опрацювання рідної старовини, культурного минулого свого народу⁷⁴⁹. За словами М. Біляшівського, який відмітив високу цінність видання для студіювань церковного мистецтва, альбом "дає можливість орієнтуватися хоча б в загальних рисах серед зовсім нового матеріалу й дозволяє вловити (теж у загальних рисах) той чи інший напрям, а потім і певну послідовність у розвитку цього виду мистецтва, а це тим більш важливо, що ще й дотепер... в цій галузі буквально доводиться блукати в темряві”⁷⁵⁰.

Як відомо, на основі зібраних до XII Археологічного з'їзду матеріалів було відкрито етнографічний музей при Харківському університеті. Зразки релігійного мистецтва, експоновані на виставці, були передані до музею університету, де у складі відділення історичних старожитностей був утворений окремий відділ церковної старовини⁷⁵¹. На матеріалах архітектурних і художніх пам'яток, виявлених та описаних під час підготовки з'їзду, була побудована монографічна студія казанського вченого В. Нарбекова „Південно-російське релігійне мистецтво” (1903)⁷⁵², а також розвідка М. Петрова „Про іконописний відділ виставки і реферати про нього на XII Археологічному з'їзді в Харкові” (1909). В останній, на основі аналізу експонатів харківської виставки, було зроблено одну з перших спроб визначити регіональні особливості іконопису Слобожанщини⁷⁵³.

Черговий XIII Всеросійський археологічний з'їзд відбувся в 1905 р. у Катеринославі. Його скликанню передувала, подібно до Харківського з'їзду, масштабна організаційна та науково-пошукова робота, яка охоплювала переважно Південне Придніпров'я і Лівобережжя України. Головну роль у підготовці форуму відіграла Катеринославська губернська архівна комісія та особисто Д. Яворницький. Московське археологічне товариство наполягало на обранні Катеринослава містом для проведення чергового наукового зібрання саме через перебування у ньому Д. Яворницького, широко відомого за своїми археологічними дослідженнями та багаторічним спілкуванням з цією провідною археологічною установою країни⁷⁵⁴. Місцевий організаційний комітет залучив до праці всі відділення, які працювали для попереднього з'їзду – Харківське, Київське, Одеське, Донецьке. Його відділи були відкриті також у містах Чернігові і Полтаві⁷⁵⁵. Спеціально для Катеринославського організаційного комітету Московський підготовчий комітет з'їзду склав програми для збирання відомостей про різні види пам'яток, у тому числі церковних старожитностей⁷⁵⁶. Активну участь у підготовчих роботах взяли викладачі Харківського і Київського університетів, члени Київського історичного товариства Нестора-літописця. Київське відділення організаційного

комітету очолював Г. Павлуцький, спеціальну програму досліджень розробив В. Завітневич⁷⁵⁷. Матеріали форуму знайшли детальне висвітлення у двох томах його "Трудов" (М., 1907–1908).

Питання, запропоновані для обговорення на Катеринославському археологічному з'їзді, стосувались як окремих пам'яток (переважно Катеринославської і Харківської губерній), так і загальних проблем вітчизняної художньої культури XVII–XVIII ст., зокрема, визначення характерних рис місцевого дерев'яного церковного зодчества та його зв'язків з архітектурою сусідніх територій. На важливості вивчення об'єктів церковної архітектури Запорозького і Новоросійського краю наголошував Д. Багалій. Обстежити дерев'яні церкви Полтавщини запропонував М. Філянський⁷⁵⁸.

У ході підготовки XIII з'їзду особливі зусилля науковців були спрямовані на опрацювання історичних старожитностей козацько-гетьманської доби. Протягом трьох років, що передували з'їзду, Д. Яворницький обстежував територію всієї Катеринославської губернії, збираючи писемні і речові пам'ятки запорозької старовини, етнографічні матеріали, фіксуючи церковні споруди та пов'язані з ними пам'ятки образотворчого мистецтва, які склали основу новоствореного музею імені О. Поля. У звіті Московського підготовчого комітету особливо відзначено роль тодішнього Катеринославського єпископа Симона, який поставився із співчуттям до завдань з'їзду і дав дозвіл на огляд церков та на відбір експонатів для виставки церковних старожитностей, а також сприяв її організації, виділивши для цього спеціальні кошти⁷⁵⁹.

Полтавська губернська архівна комісія, окрім обстеження козацьких січей у межах губернії та пошуку кам'яних баб (питання про походження останніх ставились майже на всіх археологічних з'їздах), збирала свідчення й про місцеві пам'ятки церковної архітектури. Її співробітник І. Зарецький зробив цінні фотознімки з визначних пам'яток церковної старовини Полтавщини. За підтримки Московського археологічного товариства співробітники Історичного товариства Нестора-літописця та Полтавської губернської архівної комісії

провели експедиції для пошуку і вивчення нерухомих пам'яток у Київській, Волинській, Харківській і Полтавській губерніях⁷⁶⁰. Матеріали, зібрані, зокрема, М. Філянським, із зазначенням дат побудови споруд і коротких відомостей з їх історії, знайшли відображення у складеному науковцем "Переліку церков Полтавської губернії XVII и XVIII століть", уміщеному в „Трудах” з'їзду⁷⁶¹. Упродовж 1903–1905 рр. обстежувались і студіювались також пам'ятки середньовічного Херсонеса⁷⁶². До XIII з'їзду в Катеринославі вийшла друком вже згадувана перша узагальнююча праця Г. Павлуцького про вітчизняне сакральне зодчество XVII–XVIII ст., підготовлена на матеріалах, зібраних у 1900–1904 рр. членами Комісії по опису старожитностей України.

Крім традиційних тематичних секцій, на катеринославському форумі працювало спеціальне відділення, присвячене запорозькій старовині. Провідними на ньому були доповіді Д. Яворницького, в яких розглядалися джерела з історії козацтва. Реферат вченого "Запорозька старовина" містив цінні відомості про історико-культурну спадщину козацького краю, пам'ятки якої засвідчували основні віхи його героїчної історії⁷⁶³. Д. Яворницький розповів про споруди Самарського Пустинно-Микільського запорозького військового монастиря, храми містечок Нікополя та Новомосковська, Покровську церкву в с. Покровському та інші пам'ятки. Були охарактеризовані й унікальні зразки живопису тієї доби – ікони та портрети козацької старшини, зафіксовані ним у низці архітектурних споруд, наведені пов'язані з ними народні перекази і легенди, висвітлено біографії ряду визначних історичних діячів. Були згадані, зокрема, зображення козаків із Самарського монастиря, ікони з Покровської церкви м. Нікополя, перед якими молився Б. Хмельницький „перед віддачею України і Запорожжя Москві”, та інші старожитності⁷⁶⁴. Значну кількість пам'яток учений виявив на місцях бувших запорозьких Січей – Чортотликської та Підпиленської, серед яких – надмогильні запорозькі хрести та надгробок кошового атамана І. Сірка. Велике зібрання портретів історичних осіб було виявлено у будинку Родзянок в с. Попасне Новомосковського повіту, серед яких

зображення Б. Хмельницького, І. Скоропадського, П. Полуботка, І. Мазепи та ін.

Виступ Д. Яворницького доповнювала доповідь Л. Падалки, яка уміщувала інформацію про козацькі січі, у своїй більшості особисто обстежені автором⁷⁶⁵. Про церковні старожитності Катеринослава повідомив В. Машуков. У змістовних рефератах В. Біднова щодо архівів Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря та Катеринославської духовної консисторії йшлося про наявні в них численні документи, які, серед іншого, слугували важливими історичними джерелами для дослідження історії будівництва та оздоблення низки церковних споруд в різних містах України, створення іконостасів та ін.⁷⁶⁶ Цінну джерельну інформацію з історії будівництва м. Суми, його храмів і церков, містила доповідь І. Левитського⁷⁶⁷.

Як засвідчують матеріали „Трудов” XIII з'їзду, на його засіданнях, порівняно з попередніми науковими зібраннями, помітно збільшилася кількість виступів, присвячених українській художній культурі в цілому, поглибився їх зміст. Отримали подальший розвиток розпочаті Київським (1899) та Харківським форумами опрацювання архітектурно-мистецької спадщини України козацько-гетьманської доби. Досить широко вивчалися не тільки місцеві пам'ятки, але й об'єкти інших регіонів Правобережної і Лівобережної України – Київщини, Волині, Поділля, Полтавщини, Чернігівщини, Харківщини. У більшості праць порушувались питання самостійності і самотнього характеру національної культури XVI–XVII ст. У низці рефератів було зроблено спроби розглянути особливості окремих етапів історичного розвитку пам'яток певного типу, споруджених на конкретній території, визначити їх характерні ознаки.

Ще з кінця XIX ст. значну увагу вітчизняних науковців привертала українські дерев'яні церкви, які вперше стали предметом спеціального дослідження ще на Харківському з'їзді. На форумі у Катеринославі акцентувалось на важливості розробки питання про особливості і еволюцію цих пам'яток, оскільки, на думку тодішніх науковців, саме дерев'яні храми є яскравим проявом української народної творчості, в їх архі-

тектурі найповніше утілений національний світогляд, особливості народних смаків тощо. Так, у доповіді “Про дерев’яні церкви Полтавщини” Г. Павлуцького було здійснено одну з перших спроб висвітлити загальні особливості дерев’яної української архітектури доби козацтва, визначити основні стилістичні ознаки пам’яток Лівобережжя та їх відмінність від споруд Правобережної України⁷⁶⁸. Своєрідні риси українських дерев’яних церков та оздоблення їх інтер’єрів на прикладі низки будівель Київщини розглядалися у виступі В. Щербаківського⁷⁶⁹. При цьому пам’ятки однієї територіальної групи характеризувалися науковцем як завершений архітектурний тип. Інша доповідь В. Щербаківського містила огляд дерев’яних церков та пов’язаних з ними різноманітних художніх пам’яток (ікони, іконостаси, настінний живопис, дерев’яну скульптуру, зокрема, статуї Христа, Богородиці, євангелістів та ін.), виявлених і зафіксованих вченим у ряді повітів Київської і Подільської губерній⁷⁷⁰.

Важливе значення для розвитку студій архітектурної спадщини України мала й значна за обсягом доповідь “Про вплив дерев’яного церковного зодчества на архітектурні форми мурованих храмів в Києві XVII–XVIII століть” Г. Павлуцького. В ній чи не вперше було порушено питання про необхідність поглибленого вивчення мурованої київської архітектури доби Гетьманщини, пам’ятки якої до того часу майже не привертала уваги науковців⁷⁷¹. Вирізняючись особливою оригінальністю, відбиваючи риси епохи й маючи яскраві ознаки національної художньої школи, ця архітектура, на глибоке переконання вченого, потребувала наукового опрацювання не менше, ніж зодчество Київської Русі. Реферат містив поданий на широкому історичному тлі стислий нарис загальної історії церковного будівництва в Києві з найдавніших часів до XVIII ст. включно. Автор охарактеризував деякі найзначніші кам’яні споруди міста XVII–XVIII ст., зведені, на його думку, у стилі дерев’яного українського зодчества, а саме: відновлену Петром Могилою церкву Спаса на Берестові, споруджену на кошти Івана Мазепи церкву над Економічною брамою Києво-Печерської лаври, церкву Різдва Богородиці на Дальніх печерах, храм св. Георгія

у Видубецькому монастирі, Вознесенську церкву Флорівського монастиря та інші пам'ятки. Основні положення доповіді Г. Павлуцького були підтримані рядом науковців, зокрема, Є. Редіним, який зазначив аналогічні явища на Харківщині, зокрема, в архітектурі собору у м. Ізюмі і церкви Покровського монастиря в Харкові, у стилі яких відбилися впливи народної дерев'яної архітектури⁷⁷². Проблема впливу форм православних українських церков на католицькі костели була порушена подільським істориком О. Прусевичем⁷⁷³.

Варто зазначити, що на XIII Археологічному з'їзді уперше, в контексті так званої теорії впливів, розглядалися рідкісні зразки старовинного зодчества єврейського народу – дерев'яні синагоги. У виступах наголошувалось на необхідності збору відомостей про архітектуру і живопис цих пам'яток. Цікаві спостереження щодо архітектури низки синагог, що збереглися на території Подільської губернії (у містечках Погребище Бердичівського повіту, Ярмолинці і Шаравка Проскурівського повіту, Михалпіль Летичівського повіту та ін.) містилися, зокрема, в рефераті Г. Павлуцького⁷⁷⁴. На думку вченого, старовинні молитовні будинки єврейського населення відображають в собі риси місцевої художньої культури, і, зокрема, зберігають стильовий зв'язок з дерев'яною світською архітектурою православних заможних верств населення. Як вважав Г. Павлуцький, названі споруди є унікальними пам'ятками, за допомогою яких історики могли б відтворити зовнішній вигляд вже майже зниклих на той час дерев'яних будівель шляхти, оскільки при будівництві синагог за зразок слугували найкращі місцеві споруди, наприклад, польські будинки⁷⁷⁵. В рефератах О. Прусевича було подано відомості, зібрані Подільським церковно-археологічним товариством про понад двадцять таких пам'яток (синагоги в Яришеві, Смотричі, Снитовці та ін.), охарактеризовано їх живопис⁷⁷⁶.

На з'їзді в Катеринославі були оприлюднені також цінні документальні матеріали, важливі для досліджень середньовічних старожитностей Києва. Значний інтерес науковців викликали дві доповіді Я. Смирнова – російського історика мистецтва, учня Д. Айналова. Одна з них містила ґрунтовний огляд

і коментарі знайдених вченим у 1904 р. в бібліотеці Петербурзької академії мистецтв більш ніж 20 досі невідомих малюнків голандського художника А. Вестерфельда із зображенням київських архітектурних пам'яток із так званого київського альбому 1651 р. князя Я. Радзивілла⁷⁷⁷. Зображення на цих малюнках й дотепер є унікальним і надзвичайно цінним джерелом для вивчення історії України періоду національно-визвольної революції 1648–1876 рр. та, серед іншого, архітектурно-мистецької спадщини Києва XVII ст.⁷⁷⁸. У другому рефераті вченого було проаналізовано збережені фрагменти світських фресок собору св. Софії в Києві із зображенням родини Ярослава Мудрого, і на основі порівняння їх із зображенням на знайденому малюнку А. Вестерфельда 1651 р., запропоновано один з перших варіантів реконструкції цих фресок⁷⁷⁹. Внаслідок обговорення розвідок Я. Смирнова, учасниками з'їзду було прийнято рішення про створення спеціальної комісії для обстеження стінописів Софійського собору.

Як засвідчують протоколи засідань Катеринославського з'їзду, у заключних виступах голови секції церковної старовини, визначного російського церковного археолога М. Покровського та голови секції пам'яток мистецтва Є. Редіна були підсумовані результати роботи форуму в галузі досліджень історико-художньої спадщини, намічені завдання на майбутнє. Зокрема, у виступі Є. Редіна було високо оцінено внесок з'їзду, і передусім членів Київського історичного товариства Несторалітописця, у збирання фактологічних матеріалів щодо художньої культури XVII–XVIII ст., та, особливо, у наукову розробку питання про дерев'яні українські церкви⁷⁸⁰. Разом з тим М. Покровський наголосив на недостатній вивченості пам'яток XIII–XVI ст., які на той час залишалися маловідомими⁷⁸¹. Це пояснювалось як об'єктивними факторами (незначною кількістю збережених об'єктів зазначеного періоду), так і усталеною на той час думкою про втрату самобутності творів вітчизняного мистецтва внаслідок Батиєвого погрому Києва та більшості давньоруських міст, а також тривалого литовсько-польського панування на українських землях. Науковець закликав учасників з'їзду докласти зусиль для всебічного вивчення духовної і матеріальної культури названої доби.

Невід'ємною складовою XIII Археологічного з'їзду була виставка старожитностей, влаштована у приміщенні міського музею ім. О. Поля. Її основу склали археологічні й мистецькі цінності Запорозького краю, зібрані Д. Яворницьким. Як уже зазначалось, учений домігся спеціального дозволу на огляд церков Катеринославської єпархії, завдяки чому було розшукано чимало матеріалів і пам'яток релігійного мистецтва, які демонструвались на окремому відділі церковних старожитностей. На історичному відділі виставки значну джерельну цінність становили альбоми малюнків та фотографій архітектурних споруд регіону⁷⁸².

Останнім містом в Україні, де відбувся черговий XIV Археологічний з'їзд (1908), став Чернігів. До наукового форуму були приурочені святкування з приводу 1000-ліття першого повідомлення про місто у давньоруському літописанні. Чернігівському з'їзду передувала інтенсивна робота Московського підготовчого комітету, до складу якого входили провідні вчені України – Г. Павлуцький, Ю. Кулаковський, М. Довнар-Запольський, Д. Багалій та ін.⁷⁸³ На засіданнях комітету, серед іншого, значну увагу було приділено обговоренню програми опрацювання церковних пам'яток як таких, що, на думку науковців, давали найбагатший матеріал для історичних досліджень⁷⁸⁴. Так, Г. Павлуцький та російський історик архітектури Ф. Горностаєв наголошували на необхідності вивчення всіх залишків церковної старовини краю дотатарського періоду, більшість з яких не були ще предметом широких студій, Д. Багалій (який подав свій план робіт) наполягав на комплексному дослідженні всіх старожитностей Чернігівської і Полтавської губернії козацької доби – архівних документів і речових пам'яток, передусім церковних⁷⁸⁵.

Чернігівський форум та підготовчі роботи до нього засвідчили серйозне зацікавлення архітектурно-мистецькою спадщиною України з боку російських вчених. Так, два випуски "Трудов" Московського підготовчого комітету (М., 1906–1908) містили ретельно розроблені пропозиції щодо вивчення пам'яток архітектури і мистецтва Чернігівщини, а саме: складений Д. Айналовим "План занять та досліджень в Чернігові влітку

1906 року”⁷⁸⁶ та “Програму досліджень в галузі релігійного і світського мистецтва” Ф. Горностаєва⁷⁸⁷.

Програма російського історика архітектори Ф. Горностаєва систематизувала пам’ятки різного типу за історичними епохами (від найдавніших часів до початку XIX ст.) і передбачала їх натурне обстеження, а також опрацювання по всіх видах джерел – писемних, літературних, музейних. Окрім вивчення монументальних споруд княжої доби, планувались студії 25 найцінніших пам’яток історії та церковної і громадської архітектури Лівобережної України XVI – початку XVIII ст. (зокрема, будинку І. Мазепи в Чернігові, гетьманської церкви та інших споруд Глухова, Спасо-Преображенського монастиря в Новгород-Сіверську, церков Ніжина, будівель Лубенського Мгарського монастиря, Густинського монастиря біля Прилук та інших монастирів Чернігівської і Полтавської губерній). В окремих розділах були винесені численні й мало досліджені дерев’яні церкви XVIII ст., розташовані на землях Полтавської і Чернігівської губерній. Наголошувалось на особливому інтересі до них з боку дослідників як до витворів народного мистецтва, в яких знайшов відображення побут народу, а також збереглися стійкі традиції стародавнього будівництва. Значна увага повинна була приділятися декоративним розписам в інтер’єрах і екстер’єрах споруд, які пропонувалось фіксувати у вигляді кольорових копій і фото. Програма Ф. Горностаєва була доповнена українськими науковцями О. Левицьким, М. Петровим, О. Дмитрієвським, Ф. Титовим, П. Добровольським⁷⁸⁸.

Стислий огляд визначних давньоруських храмів, в яких утілилась багатвікова історія краю, а також писемних джерел та історіографії, перелік нагальних завдань археологічного дослідження місцевих пам’яток уміщував ґрунтовний план робіт по збиранню і систематизації старожитностей Чернігівщини, складений археологом Д. Самоквасовим⁷⁸⁹. Спеціальну програму опрацювання українських церковних старожитностей розробив і М. Покровський. Розвиваючи думки, висловлені на XIII Археологічному з’їзді, він знову наголосив на недостатній вивченості пам’яток України XIII–XVI ст., що слугувало головною причиною неможливості відтворити загальну кар-

тину розвитку художньої культури середньовіччя. З метою заповнення цієї прогалини М. Покровський вважав за доцільне зібрати відомості насамперед про пам'ятки живопису „російського” (а насправді українського – *Н.К.*) походження, відкриті протягом останніх 25 років на території Галичини і Польщі (стінопис Краківської каплиці, костела в Люблині, а також зразки іконопису та інші пам'ятки художньої культури, досліджувані відомим польським істориком М. Соколовським), визначити час їх створення та зв'язки з вітчизняними культурними центрами⁷⁹⁰.

Питання, запропоновані для обговорення на XIV Археологічному з'їзді, стосувалися переважно визначних архітектурних споруд Чернігівщини та частково Полтавщини різних історичних епох. Так, передбачалось збирання даних стосовно Спаського собору в Чернігові та обстеження його давніх частин, опис інших давньоруських церков міста; підготовка монографічної праці про залишки видатної пам'ятки княжої доби – церкви в Острі; дослідження дерев'яних церков у містах Чернігівської губернії; виявлення народних елементів у пам'ятках місцевого церковного живопису та ін. Низка запитів стосувалась проблематики української історії та культури в цілому, а саме: особливості відображення українського життя і побуту в релігійному живописі XVIII ст, вплив італійського живопису на релігійне малярство Малоросії, розповсюдженість стилю рококо у національному церковному зодчестві, джерела уніатського символічного малярства тощо⁷⁹¹.

Програмою підготовчих робіт, розробленою Чернігівським організаційним комітетом за активної участі місцевої архівної комісії, було заплановано, зокрема, збирання архівів, написання історичних довідок про всі населені пункти губернії і в цьому контексті – складання історії парафіяльних храмів, опис церковних і молитовних будинків, поміщицьких садиб тощо. Пропонувалось також зафіксувати у фотознімках найстаріші пам'ятки краю – будівлі, іконостаси, найбільш типові зразки української іконографії, скульптури і т. п.⁷⁹² Упродовж 1907–1908 рр. співробітники комісії та Чернігівського єпархіального давньосховища здійснили фронтальне обстеження церковно-

історичних пам'яток Північної Чернігівщини. Так, завідуючий епархіальним давньосховищем В. Дроздов разом із співробітником К. Карпінським влітку 1907 р. відвідали 88 населених пунктів, детально оглянули 150 церков і 8 монастирів⁷⁹³. Ретельне обстеження визначних архітектурних пам'яток Чернігова найдавніших часів провели Д. Айналов, Г. Павлуцький, Ф. Горностаєв. Матеріали чернігівського наукового форуму, окрім "Трудов" Московського і Чернігівського підготовчих комітетів, широко висвітлені у трьох томах "Трудов" з'їзду (М., 1910–1911) та каталогах виставки.

XIV Археологічний з'їзд вирізнявся чітко визначеною регіональною спрямованістю. Крім того, на відміну від інших зібрань, на його засіданнях домінувала не археологічна, а культурно-художня тематика: дві третини всіх доповідей і повідомлень стосувалися пам'яток архітектури, образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва. Переважали праці про муровану та дерев'яну архітектуру Чернігівщини всіх історичних періодів (XI–XVIII ст.), а доповіді провідних фахівців у цій галузі дозволили простежити основні етапи розвитку монументальної культури краю⁷⁹⁴.

Головна увага учасників форуму була зосереджена на місцевих пам'ятках церковного зодчества. У багатьох виступах висловлювались думки щодо необхідності поглибленого вивчення споруд Чернігівщини княжого періоду з огляду на особливе місце, яке вони займають в історії середньовічної культури. Значення чернігівських пам'яток, на думку референтів, посилювалося тією обставиною, що архітектурні форми давньоруських чернігівських церков, як і пам'яток Києва, мали значний вплив на розвиток будівельних форм у північних землях давньоруської держави, зокрема, Володимиро-Суздальського князівства, а також на архітектуру України пізніших часів. Визначенню первісних частин Спаського і Борисоглібського соборів, Ільїнської церкви, собору Єлецького монастиря та їх пізніших прибудов і переробок на основі аналізу будівельної техніки був присвячений реферат „Про архітектуру давніх храмів Чернігова” Ф. Горностаєва⁷⁹⁵. Як зазначав М. Макаренко, дослідження змін, що відбувалися в архітектурі

споруд „в кожному окремому випадку по відношенню до кожної пам'ятки” було першим детальним науковим опрацюванням архітектурних форм чернігівських храмів, які до цього залишалися майже не вивченими⁷⁹⁶.

В інших виступах Ф. Горностаєва, а також доповідях Д. Айналова, Г. Павлуцького, О. Новицького, які посіли провідне місце на засіданнях відділень пам'яток мистецтва і церковних старожитностей, розглядалися проблеми походження храмів княжої доби і українського зодчества загалом, робилися спроби визначити основні етапи та риси самобутності у розвитку монументального будівництва краю. Так, у рефераті “Архітектура чернігівських церков”, у межах висвітлення питання генези форм чернігівських храмів княжої доби, Д. Айналов дійшов висновку, що прототипами найдавніших церков Чернігова і Києва слугували „храми візантійські другого тисячоліття”⁷⁹⁷. У праці “Найдавніші храми Чернігова” Г. Павлуцький докладно охарактеризував великокняжий період та його пам'ятки, а також розкрив основні риси епохи – ідейний рух, християнство, стан культури, освіти, літературу тощо⁷⁹⁸. XVII століття було визначено вченим як наступну після княжих часів добу яскравого піднесення національної культури. В цей час відбувалося відновлення, а також перебудови давньоруських церковних споруд. Як і Д. Айналов, Г. Павлуцький дотримувся думки, що найдавніші храми Чернігова і Києва складають єдину групу пам'яток, споруджених „грецькими” зодчими у візантійському стилі. У своєму другому рефераті він порушив практично не досліджену на той час проблему відношення конструктивних форм давньоруського зодчества княжої доби до архітектури Візантії⁷⁹⁹. Ґрунтуючись на матеріалах, здобутих під час останніх історико-археологічних досліджень київських пам'яток (зокрема, розкопок Десятинної церкви членами Імператорської Археологічної комісії археологом Б. Фармаковським і художником-архітектором Д. Мілеєвим у 1908 р.), здійснивши порівняльний аналіз їх будівельних форм з візантійськими спорудами, Г. Павлуцький дійшов висновку, що храми Києва княжої доби потрібно розглядати як синтез, вищий ступінь всього того, що було створено візантійським зодчеством.

Проблемі генези і самотності дерев'яних церков України був присвячений ще один виступ Г. Павлуцького "Про походження форм українського зодчества", в якому він доводив, що витoki архітектурних форм дерев'яних храмів XVII і XVIII століть сягають давньоруського періоду і пов'язані з візантійською художньою системою⁸⁰⁰. Науковець наголосив на своєрідності вітчизняної дерев'яної церковної архітектури і зауважив її помітний вплив на муроване зодчество XVII–XVIII ст., зазначивши, що це є безумовним "свідченням дивовижної стійкості національних мистецьких форм"⁸⁰¹. Яскравим прикладом такого впливу серед пам'яток Лівобережжя, на думку Г. Павлуцького, були споруди Троїцького Густинського монастиря, розташованого у Прилукському повіті Полтавської губернії.

Близькою за змістом до розвідки Г. Павлуцького була доповідь "Риси самотності в українському зодчестві" О. Новицького. На широкій джерельній базі – документальній, літературній, речовій, автор розглянув питання самостійності історичної еволюції національної архітектури на прикладі двох найпоширеніших в Україні типів дерев'яних церков – трибанних і п'ятибанних, а також проаналізував історіографію питання⁸⁰². Особливо високо він оцінив праці В. Щербаківського, зокрема, розроблену науковцем загальну схему історичного розвитку українських дерев'яних храмів⁸⁰³. О. Новицький акцентував на трибанних спорудах як найтиповіших для України і неперевершених за своїм художнім рівнем, зазначив прагнення їх будівничих до відображення в архітектурі особливостей навколишньої природи. Значну увагу вчений приділив також національним особливостям окремих елементів художнього оздоблення українських церков, а саме: дерев'яному різьбленню іконостасів, царських врат, релігійних статуй, надбанним хрестам тощо. У контексті розгляду питання генези мистецьких форм, культурно-художніх зв'язків і взаємопливів, О. Новицький підтримав думку Г. Павлуцького про помітний вплив дерев'яного церковного зодчества на муровану архітектуру. Новаційно прозвучала думка О. Новицького про наявність впливу української дерев'яної архітектури XVIII ст. не тільки на

вітчизняні, але й на російські муровані споруди, зокрема, на деякі храми наришкінської доби – споруди в селах Філі, Петровсько-Розумовське тощо (нині м. Москва, РФ)⁸⁰⁴. О. Новицький охарактеризував також основні типи українського національного житла та його оздоблення, причому не тільки селянських хат, а й будинків заможних верств населення, зокрема, гетьманських. В основі останніх, на переконання науковця, лежав той самий тип народного житла, тільки більший за розмірами і декоративним оздобленням⁸⁰⁵.

На XIV Археологічному з'їзді чи не вперше отримали наукову розробку й питання української архітектурно-мистецької спадщини пізніших періодів. Так, культурне надбання Чернігівщини доби освіченого абсолютизму висвітлювалось в ілюстрованій численними таблицями і малюнками праці "Будівництво графів Розумовських на Чернігівщині" Ф. Горностаєва⁸⁰⁶. В ній знаходимо опис низки видатних історико-культурних пам'яток пізнього українського бароко – Козелецького собору, Трьохсвятительської церкви в с. Лемеші, а також побудованих в стилі раннього класицизму зразків світської архітектури – гетьманського палацу в Батурині, палацу і собору в Почепі. Найбільш докладно висвітлено садибний ансамбль графа П. Завадовського в Ляличах, зокрема, викладено історію його виникнення, описано сучасний автору занедбаний стан споруди та його високохудожніх інтер'єрів. Мурованим церквам і храмам Полтавщини кінця XVIII – початку XIX ст., зведеним у стилі ампір, був присвячений виступ Г. Павлуцького⁸⁰⁷. Як і в інших своїх працях, крім глибокого аналізу окремих пам'яток, науковець подав яскраву характеристику історичної епохи, в яку вони були створені. Ці студії привернули увагу до маловідомого періоду розвитку вітчизняної культури, у черговий раз нагадали про необхідність охорони і збереження пам'яток минулого.

Серед доповідей, присвячених більш вузьким, конкретним темам, вирізнявся реферат „До історії чернігівського Спаського собору” М. Бережкова, в якому було детально розглянуто минуле храму в тісному зв'язку з подіями місцевого церковного і політичного життя, зазначено зміни в його архітектурних

формах, подано церковно-археологічний опис собору та інформацію про тогочасний стан його збереження⁸⁰⁸. Цінні історичні відомості про окремі пам'ятки міст Чернігова і Козельця містилися також у повідомленнях місцевих науковців П. Добровольського, В. Дроздова, П. Лобова⁸⁰⁹. Архітектурні споруди згадувались і при розгляді деяких дискусійних питань, що стосувались історичної топографії Чернігова та його околиць. Серед праць, присвячених пам'яткам монументального живопису, варто зазначити ґрунтовну доповідь того ж Ф. Горностаєва, присвячену іконостасу роботи видатного художника XVIII ст. українського походження В. Боровиковського⁸¹⁰. Цей рідкісний твір монументального мистецтва з іконами найвищої художньої якості ще знаходився на той час у церкві в с. Романівка Мглінського повіту Чернігівської губ. (нині с. Нова Романівка Брянської обл., РФ).

Під час роботи XIV з'їзду спеціальною комісією були виявлені й обстежені фрагменти давньоруських фресок в Успенському соборі Єлецького монастиря в Чернігові. Значний науковий інтерес становила велика виставка пам'яток місцевої старовини, на якій демонструвалось близько 5,6 тис. експонатів, переважна більшість яких була зібрана в період підготовки до форуму і вперше вводились у науковий обіг⁸¹¹. Тут експонувалися пам'ятки з музейних установ Лівобережної України, в тому числі музею Чернігівської архівної комісії, Чернігівського єпархіального давньосховища, музею українських старожитностей В. Тарновського. Крім того, свої колекції представили музей Глухівського повітового земства, Полтавське, Київське, Орловське церковні історико-археологічні товариства. Центральне місце на виставці посів відділ церковних старожитностей, сформований переважно з пам'яток, які надійшли із церков Чернігівської єпархії при сприянні єпископа Чернігівського і Ніжинського преосвященного Антонія⁸¹². За кількістю автентичних об'єктів, датованих в основному XVII–XIX ст., та за рівнем їх наукової вартості чернігівська виставка наближалась до харківської. Крім археологічних з'їздів, які відбулися в Україні, наукові матеріали, присвячені вивченню окремих питань національної архітектурно-мистецької спадщини серед-

ньовічної доби і раннього нового часу, хоча і в меншій кількості, вміщено в „Трудах” майже всіх інших з’їздів.

Отже, на форумах у Харкові (1902), Катеринославі (1905) і Чернігові (1907), які проходили в умовах піднесення українського культурно-національного руху, отримали подальший розвиток основні напрями студій, започатковані на попередніх зібраннях, а саме: вивчення окремих пам’яток та деяких загальних питань архітектури і монументального мистецтва давньоруського періоду, а також українського релігійного малярства XVII–XVIII ст. Разом з тим відбулося помітне розширення досліджень у хронологічному і географічному аспектах, їх тематичне збагачення. Якщо на з’їздах кінця XIX ст. кількісно переважали реферати, в яких висвітлювались церковні старожитності Києва, що репрезентували початковий етап формування вітчизняної художньої культури, то на зібраннях 1900-х рр. предметом опрацювання стали пам’ятки українського церковного зодчества (мурованого і дерев’яного), монументального мистецтва (стінописи, іконостаси, різьблення), зразки фортифікаційних споруд, житлової архітектури пізніших часів, витвори середньовічної монументальної скульптури (т. зв. "кам’яні баби") тощо, які ще зберігались на той час на теренах як Правобережної, так і Лівобережної, Слобідської, і частково Південної України. Проблематика доповідей збагатилася студіями, в яких, поряд з аналізом окремих пам’яток, їх типів і груп, розроблялись деякі загальні аспекти української культури XVII–XVIII ст. Особлива увага вчених була звернута на українські дерев’яні церкви як яскраві зразки народної творчості.

В результаті систематизації і вивчення значного художнього матеріалу, частково киево-руських часів, і переважно козацько-гетьманської доби, яка розглядалась більшістю науковців як час найвищого піднесення, "золотого віку" української культури, у працях, оприлюднених на археологічних з’їздах початку XX ст. було порушено низку актуальних на той час питань, пов’язаних з самотутністю національного культурного надбання, а отже, й самостійністю історичного шляху українського народу.

Таким чином, проведення в останній третині XIX – на початку XX ст. загальноросійських археологічних з'їздів, передусім тих, що відбулися в Україні, мало вагоме значення для становлення і поширення студій вітчизняної історико-культурної спадщини. Ці представницькі форуми стали дієвим чинником у здійсненні планомірних досліджень нерухомих старожитностей як окремих регіонів, так і країни в цілому. Відіграючи роль осередків по об'єднанню зусиль різноманітних наукових товариств, комісій і комітетів, сприяючи певною мірою становленню цих інституцій, вони привертали увагу до історії рідного краю, були важливим стимулом у справі виявлення та опрацювання пам'яток національної художньої культури.

Матеріали „Трудов” і підготовчих комітетів археологічних з'їздів, розглянуті у хронологічній послідовності, чітко відзеркалюють процес прирощення і еволюції історичних знань про Українську культуру, в тому числі щодо періоду середньовіччя і раннього нового часу.

Наукові матеріали про старожитності України були представлені на всіх археологічних з'їздах, тут знайшли відображення більшість наукових тем і проблем, що розроблялись в галузі історії національної художньої культури. Завдяки пошуковим роботам, які проводились перед кожним форумом, в тій чи іншій мірі було виявлено, зафіксовано і введено до наукового обігу численні пам'ятки практично всіх регіонів Наддніпрянщини. Найбільше доповідей і повідомлень, присвячених українським старожитностям, було оприлюднено на XIII Археологічному з'їзді в Катеринославі, і, особливо, на XIV з'їзді в Чернігові, на якому розробки, пов'язані з вітчизняною художньою культурою, домінували серед інших питань. Найбільша кількість досліджень на "українських" форумах, торкалась середньовічної спадщини Києва. Практично на всіх зібраннях наголошувалось на необхідності охорони й збереження нерухомої спадщини.

Поряд з вивченням окремих об'єктів, на з'їздах початку XX ст. розглядались цілі групи і типи пам'яток різних видів мистецтва та історичних періодів, студіювалось чимало про-

блем загального характеру. Серед останніх чільне місце зайняли, серед іншого, питання генези українського сакрального зодчества та особливостей іконографії релігійного живопису XI–XII та XVI–XVIII століть, їх самостійності, стилістичних рис, регіональних і загальнонаціональних характеристик, а також пов'язані з цим проблеми культурно-художніх взаємовпливів України, Візантії, Росії, країн Європи тощо, розроблялась концепція самобутності української культури в цілому. Багато доповідей на форумах в Харкові, Катеринославі і Чернігові було присвячено пам'яткам української дерев'яної церковної архітектури козацької доби, як пам'яткам народної творчості, які, на думку науковців, найяскравіше утілювали в собі національний побут і світогляд.

ПІСЛЯМОВА

Пам'ятки архітектури і пов'язані з ними твори образотворчого мистецтва середньовічної доби та раннього нового часу становлять унікальну складову, "золотий фонд" національного і світового історико-культурного надбання. Німі свідки історичних подій і явищ, вони, поряд з писемними документами, є цінними першоджерелами пізнання окремих аспектів минулого українського народу, його духовної і матеріальної культури.

Національна історико-культурна спадщина завжди привертало до себе підвищену увагу суспільства на переломних етапах його історії. Витоки зацікавленості архітектурно-мистецькими старожитностями України сягають доби Київської Русі. Значну роль у їх науковому пізнанні відіграло ХІХ століття.

Становлення й розвиток цілеспрямованих історичних студій пам'яток середньовічної і ранньомодерної художньої культури України припадає на кінець ХІХ – початок ХХ ст., що було обумовлено низкою причин. Серед них – загальна лібералізація суспільно-політичного життя внаслідок реформ початку 1860–1880-х рр., посилення руху національно-культурного відродження і пов'язане з ним зростання інтересу до минулого України в цілому та регіональної, місцевої історії зокрема, творчі досягнення національного мистецтва і підвищення його ролі у житті суспільства тощо.

Поширенню наукових опрацювань культурної спадщини України сприяли і внутрішні процеси у поступі історичного знання. Суттєве розширення предмету досліджень історії на всі сфери людського суспільства та його культуру, утвердження позитивістсько-народницької історіографії, бурхливий розвиток нових історичних дисциплін, передусім, археології, етнографії, джерелознавства, сцієнтизація історичної науки, спонукали не тільки до пошуку і широкої публікації писемних документів і матеріалів, але й до збільшення загального кола

історичних джерел за рахунок речових і зображальних пам'яток, які починають залучатися до наукових досліджень як повноцінні історичні документи.

Суттєвим чинником розвитку історичних студій вітчизняного культурного надбання стали прискорені процеси професіоналізації та інституціоналізації історичної науки. Важливими осередками академічних досліджень української культурно-художньої спадщини наприкінці XIX і особливо на початку XX ст. були університети. Одним із факторів поширення інтересу до пам'яток вітчизняної старовини, розвитку теоретико-методологічних засад їх опрацювання, зростання кількості відповідних публікацій, стало функціонування в цих установах кафедр теорії та історії мистецтв, а також викладання у духовних академіях церковної археології, в межах якої традиційно вивчались церковної старожитності. В умовах відсутності викладання курсу національної історії і культури у вищих навчальних закладах підросійської України, а також системи органів державних охорони пам'яток, помітна роль у вивченні вітчизняної спадщини належала центральним та місцевим громадським історичним і церковно-археологічним товариствам і комітетам, а також губернським вченим архівним комісіям, які активно студіювали місцеву історію і культуру.

Помітний внесок у виявлення і введення до наукового обігу вітчизняних старожитностей, які на той час ще зберігались на теренах різних регіонів Наддніпрянської України, шляхом збирання і публікації документальних джерел, вивчення самих пам'яток та їх історії, з'ясування зв'язку історико-культурних об'єктів з місцевими подіями і особами, був зроблений, в тій чи іншій мірі, 17 провідними науковими товариствами і установами, які досліджували минуле своїх земель на основі комплексного використання писемних і речових джерел. Конкретні напрями, характер і науковий рівень цих пошуків залежали від ряду факторів, зокрема: мети і конкретних завдань інституції, її географічного розташування, наявності і складу пам'яток в краї, спрямування наукових інтересів членів товариства та рівня їх кваліфікації, участі у роботі певної установи провідних фахівців країни, фінансових та видавничих можливостей для

здійснення досліджень, наявності певної історіографічної традиції тощо.

Особливо значну увагу збиранню документальних джерел і вивченню пам'яток переважно Правобережної й частково Лівобережної України та Києва приділяли київські наукові товариства. Діяльність Київського церковно-археологічного товариства та Історичного товариства Нестора-літописця в Києві фактично започаткували в Україні відносно системні історичні опрацювання культурної спадщини середньовіччя та раннього нового часу, мали важливе значення для вироблення їх методики. Помітне зацікавлення питаннями, пов'язаними з культурно-художнім надбанням України, спостерігалось в роботі Українського наукового товариства, співробітники якого вперше виокремили українське мистецтво як спеціальний предмет дослідження.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. вітчизняну культурну спадщину в рамках власних наукових зацікавлень поглиблено студіювали викладачі і випускники університетів Києва, Харкова, менше – Новоросійського університету в Одесі, науковці Київської духовної академії, а також співробітники низки музейних і архівних установ. Певну роль у вивченні пам'яток давньоруської історико-художньої спадщини та розвитку вітчизняної медієвістики загалом, підготовці фахівців відіграли деякі російські вчені, які упродовж довгого часу викладали в університетах України.

Непересічний вплив на розвиток наукових опрацювань речових пам'яток, практики їх використання як історичних джерел при опрацюванні віддалених періодів історії, мала діяльність В. Антоновича та вчених його школи. Концептуальне значення для історичних студій архітектурно-мистецької спадщини України на зламі XIX і XX ст. мали праці М. Грушевського, який виявляв особливий інтерес до питань культури і мистецтва. Поширення запропонованої вченим схеми історії України на її культуру сприяло формуванню принципу нових уявлень про шляхи національного історико-художнього розвитку, утверджувало ідею його автохтонності і самостійності. Чималий внесок у формування і поглиблення конкретних наукових знань про сакральні пам'ятки X–XVIII ст. належить ученим історичної школи Київської духовної академії.

Виявлення й вивчення нових пам'яток нерухомої спадщини, збирання писемних джерел, подальші поглиблені студії та наукова інтерпретація об'єктів, уже відомих в науці, відбувались переважно у межах опрацювання окремих питань минулого України, передусім – внутрішнього життя суспільства, регіональних досліджень, а також в рамках таких наукових напрямів як церковна історія та археологія, історія культури і мистецтва. Дані про архітектурні пам'ятки залучались, зокрема, при вивченні історії міст і місцевостей, проблем колонізації українських земель, розгляді окремих аспектів політичної та соціально-економічної історії, релігійного і побутового життя, особливостей світогляду українського народу. Праці переважної більшості істориків досліджуваного періоду засвідчують високу оцінку ними значення об'єктів архітектурної і мистецької спадщини як цінних історичних документів та пам'яток культури.

Упродовж останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., внаслідок архівних пошуків та натурного обстеження, архітектурно-археологічних досліджень пам'яток було виявлено і введено до наукового обігу великий джерельний і фактологічний матеріал стосовно культурно-художнього надбання Наддніпрянської України переважно епохи Київської Русі та козацько-гетьманської доби, формувалась і удосконалювалась методика пам'яткознавчих досліджень. На початку ХХ ст. в Україні з'явилися перші фахівці з історії мистецтва, які присвятили свою творчість спеціально вивченню української культурної спадщини. На основі аналізу і систематизації зібраних матеріалів, вони розробляли питання оригінальності, національної самобутності і окремішності української культури, її місця у світовому художньому процесі. З накопиченням конкретних знань, серед науковців відбулась певна спеціалізація у вивченні культурного надбання, окреслилися напрями, пов'язані з опрацюванням не лише окремих хронологічних періодів і територій, а й пам'яток певних груп і видів мистецтва, зокрема, української церковної архітектури (мурованої і дерев'яної), малярства (іконописного і портретного) тощо.

Вагоме значення для розвитку планомирних цілеспрямованих наукових досліджень історико-культурної спадщини, підвищення їх фаховості, мало скликання за ініціативою Московського археологічного товариства Всеросійських археологічних з'їздів (1869–1911), передусім тих, що проходили в Україні. Вони були своєрідними науковими центрами по консолідації зусиль інституцій і окремих дослідників, головним гуманітарним форумом, на якому репрезентували результати наукових розробок, відбувалось спілкування діячів місцевої науки між собою та з провідними вченими, які представляли центральні наукові товариства і установи. З'їзди стимулювали виявлення та вивчення пам'яток старовини в регіонах, сприяли формуванню тематики студій, постановці і вирішенню важливих наукових питань, виробленню нових методологічних підходів.

Опрацювання матеріалів археологічних форумів, які є унікальними історіографічними джерелами, засвідчує, що проблематика, пов'язана з архітектурно-мистецькою спадщиною України XI–XVIII ст. вивчалась на всіх зібраннях, викликала незмінну зацікавленість науковців та освічених кіл громадськості, а на XIV археологічному з'їзді в Чернігові переважала серед інших питань.

Матеріали з'їздів яскраво висвітлюють динаміку процесу історичного пізнання національної історико-культурної спадщини. На перших археологічних форумах, що були влаштовані в Україні в останній третині XIX ст., вивчались особливості архітектури і монументального живопису часів Київської Русі, а також пов'язані з цим питання взаємозв'язків і взаємовпливів давньоруської і візантійської культур, самостійності давньоруського мистецтва. На Всеросійських археологічних з'їздах початку XX ст., які проходили в умовах активізації демократичного і національно-культурного руху, відбулося значне збагачення студій у географічному, хронологічному і проблемному аспектах, підвищення їх наукового рівня. Поряд з розглядом питань, що стосувались окремих пам'яток, отримали наукову розробку й такі, що торкалися загальних проблем історії української культури, передовсім, її самобутності і автохтонності, зв'язків з художньою культурою Росії, внеску

національного мистецтва у культурну скарбницю Європи і світу. Помітне місце посіли питання походження і генези архітектури України, її загальних і регіональних особливостей, іконографічних ознак живопису, а також проблеми культурних впливів на Україну країн Заходу і Сходу. Особливу увагу було приділено українським дерев'яним церквам XVI–XVIII ст. як пам'яткам народної творчості, розпочалося їх дослідження як феномена національної культури.

Важливе значення для прирощення наукових знань про українську архітектурно-мистецьку спадщину мало створення при Київському історичному товаристві Нестора-літописця першої спеціальної комісії для вивчення й видання старожитностей України. Її робота сприяла значному збагаченню джерельної бази вітчизняної історичної науки, написанню поряд з конкретно-історичними розвідками, перших узагальнюючих праць з історії української художньої культури. В цих виданнях на основі аналізу і систематизації зібраних матеріалів, передусім козацько-гетьманської доби, що трактувалась вченими як час блискучого розквіту української національної культури, обґрунтовувалась її самобутність, рівноправність з іншими культурами світу. Поява цих робіт спричинила на початку XX ст. виокремлення художньої культури України із загально-російської.

Історичні студії національної архітектурно-мистецької спадщини доби середньовіччя і раннього нового часу здійснювались на рівні досягнень тогочасної науки, відіграли помітну роль у вивченні ряду суттєвих питань історії та культури України, започаткували розробку низки важливих напрямів і проблем, тим самим заклавши міцний фундамент для майбутніх наукових досліджень. Вони сприяли популяризації вітчизняного культурного надбання серед широких кіл громадськості, а відтак – зростанню патріотизму, національної самосвідомості українського суспільства, відродженню його історичної пам'яті. Праці науковців кінця XIX – початку XX ст. збагатили історичні знання про минуле України і за умови критичного підходу залишаються цінними джерелами для сьогоdnішніх дослідників, особливо з огляду на втрату значної частини національної спадщини упродовж XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Вступ

¹ *Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Корольов Б.І., Павленко С.Ф., Палієнко М.Г.* Історичне джерелознавство. – К.: "Либідь", 2002. – С. 101, 102, 165, 175 та ін.

² *Грушевський М.* Огляд праць Н. Кондакова з історії староруської штуки: [Рецензія]: Русские древности в памятниках искусства, издаваемые графом И. Толстым и Н. Кондаковым. – СПб., 1891. – Вып. IV: Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева. – 176 с.; Те саме. – Вып. V; *Кондаков Н.П.* О научных задачах истории древнерусского искусства // Памятники древней письменности и искусства. – СПб., 1899. – Кн. СXXXII. – С. 1-47 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1901. – Т. XL. – Кн. II. – С. 1-13; *Його ж:* [Рецензія]: *Лашкарев П.* Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты. – К., 1898. – I+I+240+I с. // Там само. – 1900. – Т. XXXIII. – Кн. I. – С. 6 та ін.

³ *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1993 – Т. 3. – (Пам'ятки історичної думки України). – С. 553-556; Там само. – 1995. – Т. 6. – С. 617-622.

⁴ *Редин Е.К.* Профессор Н.И. Петров (По поводу исполнившегося тридцатилетия его ученой деятельности) – К., 1905 – 4 с.

⁵ *Сумцов Н.* Человек золотого сердца (професор Егор Кузьмич Редин). – Х.: Типография "Печатное дело", 1909. – 63 с.; *Айналов Д.* Памяти Е.К. Редина: (Некролог) // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1908. – № 11. – С. 18-24; Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1913. – Т. XIX: Памяти профессора Егора Кузьмича Редина. – 461 с.

⁶ *Редин Е.К.* Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии (К XII АС в Харькове). – Х.: Типография губернского правления, 1901. – 22 с.

⁷ *Султанов Н.* Художественный отдел VI археологического съезда в Одессе. – СПб.: Типография Р. Голике, 1885. – 28 с.; *Белецкий А.* Отдел

церковных древностей на XIV археологическом съезде в Чернигове // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1909. – Т. XVIII. – С. 485-504; Кузьмин Е.М. Одиннадцатый археологический съезд в Киеве // Искусство и художественная промышленность. – СПб., 1899. – Ноябрь. – С. 63-77; Редин Е.К. XIII Археологический съезд в Екатеринославе: Обзор его трудов. – СПб.: Сенатская типография, 1906 – 22 с.; Макаренко Н. Южно-русское искусство на XIV археологическом съезде в Чернигове // Старые годы. – СПб., 1908. – № 8. – С. 637-642.

⁸ Каманин И.М. Об описании памятников старины Юго-Западного края при материальной поддержке со стороны императорского Московского Археологического общества, произведенном в 1911 году членами исторического общества Нестора-летописца // Военно-исторический вестник. – К., 1912. – № 3. – С. 17-30.

⁹ Редин Е.К. История искусства и русские художественные древности. – Х., 1902. – 14 с.

¹⁰ Сумцов Н.Ф. Новости по истории украинского искусства // Вестник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1912. – Вып. I. – С. 58-70; Там само. – Вып. II. – С. 51-58.

¹¹ Шероцький К.В. Українська штука за часів старокнязівських та її виучення. – К.: Печатня Видавничого товариства „Друкарь”, 1918. – 15 с.

¹² Щербаківський Д. Українські дерев'яні церкви. Короткий огляд розробки питання // Українське наукове товариство: Збірник секції мистецтв. – К., 1921. – Вип. 1. – С. 80-102.

¹³ Середа А. Кость Віталієвич Широцький: Некролог // Українське наукове товариство: Збірник секції мистецтв. – С. 126-130; Д.Щ. [Щербаківський Д.] Микола Іванович Петров (1840-1921) // Там само. – С. 134-136; Ернст Ф. Микола Іванович Петров // Там само. – С. 34-39; Його ж: Модзалевський Вадим Львович: 1873-1920 (Некролог) // Там само. – С. 132-133; Його ж: Ушедшие: Григорий Григорьевич Павлуцкий // Среди коллекционеров. – М., 1924. – № 5-6. – С. 58.

¹⁴ Лазаревська К.О. М. Лазаревський і старе українське мистецтво // Україна. – К., 1927. – № 4. – С. 83-97.

¹⁵ Каргер М.К. Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1958. – Т. 1. – 579 с.

¹⁶ Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). – К.: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1957. – С. 506-507; Історія українського мистецтва: в

6-ти т. – Т. 1 – К.: Академія наук УРСР: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1966. – С. 18-19; Там само. – Т. 2. – К., 1967. – С. 11-12.

¹⁷ *Компан О.С.* Проблеми українського середньовіччя // Середні віки на Україні: Збірник. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип. I. – С. 9-20; *Брайчевський М.Ю.* Перспективи дослідження українських старожитностей XIV-XVIII ст. // Там само. – С. 20-31; *Юра Р.О.* Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України // Там само. – С. 31-40.

¹⁸ *Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва. – К.: Наукова думка, 1970. – 219 с.

¹⁹ *Асеев Ю.С.* Джерела. Мистецтво Київської Русі. – К.: Видавництво "Мистецтво". – (Нариси з історії українського мистецтва). – С. 6-26.

²⁰ *Шубравська М.М.* Ді. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К.: Наукова думка, 1972 – 252 с.

²¹ *Коваленко А.Б.* В.Л. Модзалевский как историк и источниковед: Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1979. – 17 с.

²² *Коваленко А.Б.* XIV археологический съезд и развитие исторических исследований на Черниговщине // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв." – К., 1980. – С. 123-128.

²³ *Пуцко В. Ф.* Шміт і проблеми вивчення вітчизняної культурної спадщини // Образотворче мистецтво. – К., 1988. – № 1. – С. 20-21; *Його ж:* Микола Макаренко у створенні наукової бази історії українського мистецтва // Там само. – 1991. – № 5. – С. 21-23.

²⁴ *Білокінь С.* Кузьмін Євген Михайлович // Українська радянська енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1980. – Т. 5. – С. 560; *Його ж:* Широцький (Шероцький) Костянтин Віталійович // Там само. – Вид. 2-е. – К.: Головна редакція УРЕ, 1985. – Т. 12. – С. 408; *Його ж:* Українська зірка вченого // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 1987. – № 1 (71). – С. 24-26.

²⁵ *Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория.* – К.: Наукова думка, 1988. – С. 203-205.

²⁶ *Січинський В.* Історія українського мистецтва: Архітектура. – Нью-Йорк: Наук. тов-во ім. Т. Шевченка в Америці, 1956. – Т. 1. – 179 с.; *Його ж:* Розвідки Михайла Грушевського з українського мистецтва // Народна творчість та етнографія. – К., 1997. – № 1 – С. 53-56.

²⁷ *Наріжний С.* Харківське історично-філологічне товариство // Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1944. – Т. 5. (Передрук: Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – Х., 2005. – Т. 11. – С. 249-266).

²⁸ *Вздорнов Г.И.* История открытия и изучения русской средневековой живописи, XIX в. – М.: Искусство, 1986. – 382 с.

²⁹ *Славина Т.А.* Исследователи русского зодчества: Русская историко-архитектурная наука XVIII – начала XX века. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. – 192 с.

³⁰ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження. – К.: Інститут історії України НАН України, Інститут туризму ФПУ, 1998. – 399 с.; Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – Ч. 1. – 303 с.; Ч. 2. – 255 с.; Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 336 с.; Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Ч. 1. – 351 с.; Ч. 2. – 346 с.

³¹ *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.

³² *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К.: Видавництво „Логос”, 1995. – 448 с.; *Його ж:* Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К.: ТОВ "Видавництво Аратта", 2002. – 204 с.

³³ *Романовський В.С.* Розвиток пам'яткознавства на Харківщині в XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Харків, 2007. – 19 с.

³⁴ *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Інститут історії України НАН України та ін. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с.; *Гирич І.* Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 1988. – № 3. – С. 58-59; *Його ж:* Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (1910-1919) та його діячі // Українська художня культура: історія та сучасні проблеми: Збірник наукових праць. – К., 2012. – С. 11-31; *Горбик В., Денисенко Г.* Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 143-151; *Федорова Л.Д.* Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 261 с.; *Її ж:* Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі

збереження культурної спадщини України 1910–1920 рр. – К.: Інститут історії України, 2008. – 296 с.; *Григор'єва Т., Денисенко Г.* З історії збереження історико-культурної спадщини України: діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". – К., 1998. – Т. 3: Історія. – С. 115-122; *Григор'єва Т.Ф.* Вивчення, охорона і спорудження пам'яток історії та культури в Криму як один з напрямків краєзнавчих досліджень // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: Збірник методичних матеріалів в шести частинах. – К., 1989. – Частина п'ята. – 90 с.; *Її ж:* Становление и развитие краеведения на Юге Украины (80-е гг. XVIII в.– 60-е гг. XIX в.): Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1991. – 17 с.; *Непомнящий А.А.* Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века. – Симферополь: Таврида, 1998. – 208 с.

³⁵ *Коваленко О.* Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині // Краєзнавство. – К., 2000. – № 1/2. – С. 39-45; *Курас Г.М.* Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – 19 с.; *Курас Г.М., Малиневская В.Н.* Вклад Черниговской архивной комиссии в изучение и охрану памятников архитектуры и искусства // Тезисы докладов Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника. – Чернигов, 1987. – С. 26-27; *Коваленко О.Б., Малиневська В.М.* Чернігівська церковно-археологічна комісія та її внесок у розвиток історичного краєзнавства // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства / м. Луцьк, вересень–жовтень 1992 р. – Луцьк, 1993. – С. 289-290; *Ясновська Л.В.* Давньоруські старожитності Чернігівщини в історико-культурному просторі та науковому житті регіону: Автореф. дис... канд. іст. наук – Чернігів, 2010. – 20 с.; *Її ж:* Етапи архітектурно-археологічних досліджень пам'яток давньоруської архітектури Чернігово-Сіверської землі // Могилянські читання – 2007: Збірник наукових праць. – К., 2008. – С. 456-463.

³⁶ *Гаврилюк С.В.* Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX-початок XX ст.). – Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2002. – 532 с.

³⁷ *Крайній К.* Київське церковно-історичне та археологічне товариство 1872–1920 // Лаврський альманах: Збірник наукових праць. – Вип. 4 (Спец. вип. І). – К.: Університетське видавництво „Пульсари”,

2001. – 104 с.; *Його ж*: Діяльність Київського Церковно-історичного та археологічного товариства з дослідження давньоруських християнських пам'яток Києва. – К.: Логос, 2004. – 19 с.

³⁸ *Крайній К.* Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX століть. – К.: Університетське видавництво „Пульсари”, 2000. – 240 с.

³⁹ *Карсим І.А.* Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 2003. — 17 с.; *Її ж*: Розробка проблем церковної археології на археологічних з'їздах другої половини XIX – початку XX ст. // *Vita Antiqua*. – К., 1999. – № 2. – С. 240-246.

⁴⁰ *Симоненко І.* Пам'яткоохоронна діяльність вчених архівних комісій України // *Вісник УТОПК*. – К., 1998. – № 2. – С. 23-37; *Його ж*: Церковне пам'яткознавство у дослідженнях губернських вчених архівних комісій в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // *Праці Центру пам'яткознавства*. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 225-240.

⁴¹ Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.: Рідний край, 1991. – 478 с.

⁴² *Афанасьєв В.А.* Федор Афанасьєвич Шмит. – К.: Наукова думка, 1992. – 216 с.

⁴³ *Афанасьєв В.О.* Дослідник українського мистецтва Григорій Павлуцький // *Народна творчість та етнографія*. – К., 2003. – № 4. – С. 13-22.

⁴⁴ *Бонь О.* Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. – К., 2004. – 219 с.; *Макаренко Д.О.* Микола Омелянович Макаренко. – К.: Наукова думка, 1992. – 166 с.; *Коренюк Ю.* Микола Макаренко – дослідник середньовічного стінопису // *Студії мистецтвознавчі*. – К.: ІМФЕ НАН України, 2007. – Число 3 (19): Архітектура, образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. – С. 39-62; *Винокур І.С., Корнілов В.В.* Ю.Й. Сідинський // *Український історичний журнал*. – 1991. – № 3. – С. 69-74; *Ковпаненко Н.Г.* Айналів і Україна // VIII Всеукраїнська наукова конференція „Історичне краєзнавство і культура” (Наукові доповіді і повідомлення). – Київ–Харків: Рідний край, 1997. – Ч. I. – С. 125-128; *Її ж*: К.В. Широцький (сторінки життя) // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей*. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 6. – С. 335-340; *Її ж*: Є.М. Кузьмін як дослідник пам'яток українського образотворчого мистецтва // *Там само*. – Київ–Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 17. – С. 91-95; *Її ж*: Шміт Федір Іванович // *Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України*. – Ч. 2. – С. 300-307; *Її ж*: Прахов Адриан Вікторович // *Там само*. – С. 170-176; *Пучков А.* "Кирилловские черновики" А.В.Прахова (декабрь 1880 – ноябрь 1881) // *Сучасні*

проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Збірник наукових праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. – К.: "Фенікс", 2007. – Вип. 4. – С. 153-294; *Його ж:* Мистецтвознавча особистість і доля її спадщини: Про Григорія Григоровича Павлуцького // Мистецтвознавство України: Збірник наукових праць. – К.: Фенікс, 2012. – Вип. 12. – С. 353-358; *Удріс І.* Григорій Павлуцький: діяльність і спадщина // Образотворче мистецтво. – К., 1991. – № 1. – С. 16-19; *Її ж:* Концепція української мистецької класики Костянтина Широцького // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 82-86; *Її ж:* Мистецтвознавча спадщина старого археолога // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – Х., 2002. – № 7. – С. 26-37; *Ульяновський В.* Вадим Щербаківський: Життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини // Щербаківський В. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці. – Київ: Либідь, 1995. – С. 5-101.

⁴⁵ *Бухальська М.А.* Наукова діяльність та історико-культурна спадщина Миколи Петрова (друга половина XIX-початок XX століття): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2006. – 19 с.; *Іваневич Л.А.* Кость Широцький – науковець, громадсько-просвітницький та педагогічний діяч: Автореф. дис... канд. іст. наук: — Чернівці, 2006. — 20 с.; *Трембицький А.М.* Наукова та громадська діяльність Є.Й. Сіцінського (70-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005. – 19 с.; *Філіппенко Р.І.* Життя, громадська діяльність і науково-історична спадщина професора Харківського університету Є.К. Редіна (1863–1908 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 2004. – 18 с.

⁴⁶ Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – 488 с.

⁴⁷ *Сарбей В.Г., Москвич Л.Г.* Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922 рр.): Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього. – К., 1998. – 151 с.; *Сарбей В.Г., Москвич Л.Г.* Академік Орест Левицький // Київська старовина. – 1998. – № 6. – С. 74-93; *Москвич Л.* Орест Левицький // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 12. – С. 201-227 та ін.

⁴⁸ *Палієнко М.Г.* Проблеми іконографії на сторінках журналу "Киевская старина" (1882-1906) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – Вип. 1. – С. 207 – 211; *Її ж:* Журнал

"Киевская старина" в громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) – К.: Темпора, 2005. – 384 с.

⁴⁹ Дмитрієнко М., Походяща О. Портретний живопис як джерело генеалогічних досліджень О.М. Лазаревського // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2010. – Вип. 17. — С. 95-110.

⁵⁰ Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. – К.: Институт украинской археологии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины, 1999. – 294 с.; *Її ж*: Софія Київська в дослідженнях П.Г. Лебединцева // Софійські читання: Матеріали III Міжнародної конференції. – К., 2007. – Вип. 3: Пам'яті П.Г. Лебединцева. – С. 7-17 та ін.

⁵¹ Побожій С. З плеяди фундаторів. До 125-річчя від дня народження Є.К. Редіна // Образотворче мистецтво. – 1988. – № 2. – С. 30-31; *Його ж*: Харківська університетська школа мистецтвознавства: історія, напрями, проблеми // Українське мистецтвознавство. – К., 1993. – Вип. I. – С. 70-84; *Його ж*: 3 історії українського мистецтвознавства. – Суми: ВТД „Університетська книга” – 2005. – 184 с.

⁵² Сторчай О. Мистецька освіта в Київському університеті (1834–1924 рр.). – К.: Щек, 2009. – 335 с.; *Її ж*: Адріан Прахов: Мистецтвознавча і викладацька діяльність в Україні (1880–1990-ті роки) // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. – Вип. 4. – С. 329-362.

⁵³ Ханко В. Мистецтвознавча думка на Полтавщині. – Полтава: „Полтава”, 2007. – 134 с.; *Його ж*: Ханко В.М. Мистецтвознавча спадщина великого українця В. Щербаківського // Полтавський археологічний збірник. – Вип. 4: Пам'яті В.М. Щербаківського (1876–1957) – Полтава: Видавничий центр „Археологія” ЦДОПА, 1995. – С. 44-59.

⁵⁴ Білокінь С.І. Матеріали з історії мистецтва в архіві В.Л. Модзалевського (Етюд з мистецтвознавчого джерелознавства) // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 186-210; *Його ж*: Чернігівсько-петербурзький історичний гурток (1908–1917) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць пам'яті відомого вченого-історика, докт. іст. наук Михайла Брайчевського. – 2003. – Число 10. – Ч. 2. – С. 288-298; *Його ж*: Незреалізоване видання шеститомної історії українського мистецтва (1930–1931) // Студії мистецтвознавчі. – 2010. –

Число 2 (30): Архітектура, образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. – С. 50-80 та ін.

⁵⁵ Антонович Є.А., Удріс І.М. Нариси з історії українського мистецтвознавства: Історія українського мистецтва в працях вчених київської школи кінця XIX – початку XX століття: Навчальний посібник. – К.; Кривий Ріг: ПП "Видавничий дім", 2004 – 274 с.; *Їх же*: Українське мистецтвознавство кінця XIX – початку XX століття: національне образотворче мистецтво в працях учених київської школи: монографія. — К.: Альтерпрес, 2007. – 267 с.;

⁵⁶ Швидько Г.Г. Роль археологічних з'їздів у вивченні історії місцевого краю // Тези доповідей і повідомлень 4-ї республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства. – К., 1989. – С. 19-21; Каковкіна О.М. Археологічні з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. в Україні: Науковий та суспільно-політичний аспекти. Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998. – 18 с.; Юренко С. Археологічні з'їзди в Україні. – К.: Шлях, 2004. – 44 с.

⁵⁷ Побожій С. XII Археологический съезд в Харькове (1902) в его отношении к изучению вопросов археологии и искусства Слобожанщины // Проблемы археологии Сумщины: Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Сумы, 1989. – С. 24-25; Павлова О.Г. XII Археологічний з'їзд та проблеми вивчення церковного мистецтва та старожитностей Харківщини // Віра і розум. – Х., 2000. – № 1. – С. 12-15; Скурда І.М. Вивчення і дослідження церковних старожитностей (за матеріалами XII Археологічного з'їзду в Харкові) // Праці Центру пам'яткознавства. – 2004. – Вип. 6. – С. 281-289.

⁵⁸ Ковпаненко Н.Г. До історії вивчення пам'яток монументального мистецтва // Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. – К., 1998. – С. 320-343; *Її ж*: Архітектурно-мистецька спадщина України в працях визначних учених другої половини XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 112-128; *Її ж*: Внесок наукових товариств України в дослідження вітчизняної архітектурно-мистецької спадщини (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 33. – К., 2006 – С. 4-16; *Її ж*: Пам'ятки монументального мистецтва // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – С. 313-331; *Її ж*: Роль археологічних з'їздів останньої третини XIX – початку XX ст. у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 99-110.

Розділ 1.

⁵⁹ Ковпаненко Н.Г. До історії вивчення пам'яток монументального мистецтва. – С. 320-343.

⁶⁰ Див.: Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів: Слово, 1991. – 96 с.

⁶¹ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с арабского Г. Муркоса. – М., 1897. – Вып. 2; Те саме. – М., 1898. – Вып. 4.

⁶² Асеев Ю.С. Вказ. вид. – С. 10; Ганзенко Л. История реставрации в Украине (XVII–XIX вв.): Автореф. дис... канд. искусствоведения. – Ленинград, 1990. – С. 8-13.

⁶³ Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український історик. – 1969. – № 4 (24). – С. 14.

⁶⁴ Коваленко О. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII–XVIII століть // Старожитності Південної Русі: Матеріали історико-археологічного семінару "Чернігів і його округу в IX–XIII ст.": Чернігів, 15-18 травня 1990. – Чернігів: "Сіверянська думка", 1993. – С. 170.

⁶⁵ Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (Історико-топографічні нариси). – К.: Наукова думка, 1996. – С. 27.

⁶⁶ Колесник І.І. Українська історіографія: XVIII – початок XX століття. – К.: Видавництво "Генеза", 2000. – С. 194.

⁶⁷ Там само. – С. 160.

⁶⁸ Кот С. Теоретичні проблеми пам'яткознавства // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія та практика. – С. 31-32.

⁶⁹ Жебелев С.А. Введение в археологию. – Пгр., 1923. – Ч. 1. – С. 52.

⁷⁰ Брайчевський М.Ю. Максим Берлінський та його "Історія міста Києва" // Берлінський М.Ф. Історія міста Києва. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 5-24.

⁷¹ Берлінський М.Ф. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, также показание достопамятностей и древностей оного. – К.: Типография Департамента Народного Просвещения, 1820. – 204 с.

⁷² Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1825. – 272 с.;

Його ж: Описание Киево-Печерской лавры. – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1826. – 191 с.

⁷³ *Шероцький К.* Вказ. вид. – С. 4.

⁷⁴ *Поленов Д.В.* Описание Бороздинского собрания рисунков к его археологическому путешествию // Труды Первого археологического съезда в Москве. 1869. – Т. I. – М.: Синодальная типография, 1871. – С. 62.

⁷⁵ *Кеппен П.И.* Список русским памятникам, служащим к составлению истории художеств и отечественной палеографии. – М., 1822. – 137 с.

⁷⁶ *Берлинский М.Ф.* Вказ. вид. – С. 16.

⁷⁷ *Сергієнко Г.Я.* Діяльність Т.Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.) // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 43-54.

⁷⁸ Див., наприклад: *Муравьев А.Н.* Древности и символика Киево-Софийского собора. – М., 1859. – 22 с.; *Крыжановский С.П.* Киево-Софийская стенпись в коридорах лестниц, ведущих на хоры // Северная пчела. – СПб., 1853. – № 147, 148; *Сементовский Н.М.* Сказание о ловах великих князей киевских. – СПб., 1857. – 20 с. та ін.

⁷⁹ *Шуба О.* Церковні пам'ятки як загальнонаціональні культурні надбання // Пам'ять століть. – К., 1996. – № 3. – С. 78.

⁸⁰ Сохранение памятников церковной старины в России XVIII – начала XX вв.: Сборник документов. – М.: Государственный научно-исследовательский Институт Реставрации, 1997. – С. 3; *Вздорнов Г.И.* Вказ. вид. – С. 11.

⁸¹ Сохранение памятников церковной старины в России XVIII – начала XX вв. – С. 7.

⁸² *Потульницький В.А.* Основні етапи розвитку української історичної думки в європейському контексті (1800–1991) // Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х.: Майдан, 1999. – С. 34.

⁸³ *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму. XIX – початок XX століття: Монографія. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2005. – С. 212; *Матяш В.М.* Медієвістика в Україні другої половини XIX – початку XX століття: криза чи прогрес? – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – (Історичні зошити). – С. 42-43.

⁸⁴ За О. Богдашиною, позитивізм у 1860–1920-х рр. визнавався більшістю російських і українських істориків головною моделлю історіописання (у 1920-х рр. – однією з головних), хоча частково зберігались традиції романтизму і гегельянства. Див. докладніше:

Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). – Х.: Видавництво Віровець А.П. "Апостроф", 2010. – 480 с.

⁸⁵ Богдашина О.М. Вказ. вид. – С. 107.

⁸⁶ Там само. – С. 232.

⁸⁷ Павлуцкий Г. О связи искусства с культурой // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1900. – Кн. XIV. – Вып. III. – С. 84.

⁸⁸ История европейского искусствознания: Вторая половина XIX века. – М.: Издательство "Наука", 1966. – С. 9.

⁸⁹ Реєнт О. Історична наука: її витоки та формування (XIX – початок XX ст.) // Історіографічні дослідження в Україні. – 2005. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука. – С. 15-16.

⁹⁰ Стельмах С. Вказ. вид. – С. 233, 254.

⁹¹ Войцехівська І.Н. Володимир Іконников: Джерелознавчі студії. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1999. – С. 68.

⁹² Богдашина О.М. Вказ. вид. – С. 5.

⁹³ Багалей Д.И. Русская история. – Т. 1. – М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1914. – С. 10.

⁹⁴ Стельмах С. Вказ. вид. – С. 295, 296.

⁹⁵ Там само. – С. 17.

⁹⁶ Богдашина О.М. Вказ. вид. – С. 68.

⁹⁷ Там само. – С. 77.

⁹⁸ Матях В.М. Вказ. вид. – С. 23.

⁹⁹ Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії. – Х.: Сага, 2010. – С. 59.

¹⁰⁰ Там само; Войцехівська І.Н. Вказ. вид. – С. 72.

¹⁰¹ Кот С.І. Загальні питання висвітлення пам'яток // Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. – Ч. I. – С. 20.

¹⁰² Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К.: Типография имп. Университета св. Владимира, 1908. – Т. 2. – Кн. 1. – С. IX.

¹⁰³ Платонов С.Ф. Курс русской истории. – М.: «Вече», 2006. – С. 25.

¹⁰⁴ Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. 2-е изд. М., 2004. – С. 75.

¹⁰⁵ *Богдашина О.М.* Джерелознавство історії України... – С. 145.

¹⁰⁶ *Иконников В.С.* Вказ. вид. – 1891. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 92.

¹⁰⁷ *Данилевич В.* Професор В.Б. Антонович та Археологічний музей І.Н.О. (бувний музей пам'яток старовини Київського університету) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 2. – С. 13-14.

¹⁰⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 295. – Од. зб. 17. – Арк. 76; *Каргер М.К.* Древний Киев... – Т. 1. – С. 16.

¹⁰⁹ *Матях В.М.* Вказ. вид. – С. 42.

¹¹⁰ *Верменич Я.* Вказ. вид. – С. 159.

¹¹¹ *Карсим І.А.* Основні тенденції розвитку церковної археології у другій половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка: Історія. – Вип. 44. – С. 24. До речі, термін "церковна археологія" у XIX ст. в Російській імперії використовували для позначення історико-літургічної дисципліни, яка мала роз'яснювати походження православних церковних споруд, перш за все середньовічних, а також церковного начиння з позицій їх стародавньої, бажано первісної символіки (Див.: *Беляев Л.А.* Христианские древности: Введение в сравнительное изучение. – 2-е изд. – Санкт-Петербург: Издательство "Алетейя", 2000. – С. 10).

¹¹² *Стельмах С.П.* Інституціоналізація історичної науки // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – С. 504-507.

¹¹³ *Чесноков В.И.* О некоторых сторонах опыта подготовки историков в российских университетах XIX – начала XX вв. // Исторична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15-17 листопада 1995 р.). – Х.: Авеста, 1995. – С. 205; *Перковская Г.А.* Развитие исторического образования в университетах России во второй половине XVIII – начале XX вв. Режим доступу: // <http://cheloveknauka.com/>; *Вздорнов Г.И.* Вказ. вид. – С. 239.

¹¹⁴ *Вздорнов Г.И.* Вказ. вид. – С. 219-220.

¹¹⁵ История европейского искусствознания: вторая половина XIX века. – М.: Наука, 1966. – С. 236; *Антонович Є.А., Удріс І.М.* Нариси з історії українського мистецтвознавства... – С. 37.

¹¹⁶ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования / Под ред. Д.И. Багаля и М.Г. Халанского – Х.: Типография А. Дарре, 1908. – С. 9.

¹¹⁷ *Побожій С.І.* Харківська університетська школа мистецтвознавства... – С. 70-84.

¹¹⁸ Биографический словарь профессоров и преподавателей Имп. Университета Св. Владимира (1834–1884). – К.: Типография Имп. Университета Св. Владимира, 1884. – С. 533-537; *Шевченко Л.В.* Визначні вчені-історики університету св. Володимира в середині XIX ст. // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: Матеріали Республіканської науково-практичної конференції: Київ, 20-21 жовтня 1992 року. – К., 1993. – С. 32.

¹¹⁹ *Сторчай О.* Мистецтвознавство у Київському університеті в другій половині XIX – на початку XX ст. // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. – К., 2002. – Вип. 9. – С. 227.

¹²⁰ *Вздорнов Г.И.* Вказ. вид. – С. 222, 223.

¹²¹ *Ковпаненко Н.Г.* Широцький Костянтин Віталійович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. – Ч. II. – С. 295.

¹²² *Антонович Є.А., Удріс І.М.* Вказ. вид. – С. 38.

¹²³ *Афанасьєв В.О.* Дослідник українського мистецтва Григорій Павлуцький. – С. 13.

¹²⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 175. – № 1643. – Арк. 2; Сохранение памятников церковной старины в России. – С. 4; *Крайній К.К.* Церковна археологія: минуле і перспективи // Православ'я – наука – суспільство: проблема взаємодії: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. – Черкаси, 2003. – С. 53.

¹²⁵ *Крайній К.К.* Вказ. вид. – С. 54; *Карсим І.А.* Вказ. вид. – С. 24-27.

¹²⁶ *Кот С.І.* Становлення державної системи охорони пам'яток в Україні // Історико-культурна спадщина і сучасність. Проблеми дослідження та збереження. – С. 24.

¹²⁷ *Фролов А.И.* Московское археологическое общество и охрана памятников старины в дореволюционной России // Вопросы охраны и использования памятников истории и культуры: Сборник научных трудов. – М.: НИИ Культуры, 1990. – С. 78.

¹²⁸ *Степанский А.Д.* К истории научно-исторических обществ дореволюционной России // Археологический ежегодник за 1974 г. – М., 1975. – С. 38-54.

¹²⁹ *Войцехівська І., Семергей О.* Губернські вчені архівні комісії в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Київська старовина. – 1995. –

№ 6. – С. 103; *Тронько П.* Актуальні питання історичного краєзнавства // Український історичний журнал. – 1986. – № 7. – С. 80.

¹³⁰ *Симоненко І.* Пам'яткоохоронна діяльність вчених архівних комісій України. – С. 23-37.

¹³¹ *Комарова И.И.* Церковно-археологические учреждения и охрана памятников культуры в России // Археографический ежегодник за 1990 год. – М.: Наука, 1992. – С. 85.

¹³² Там само. – С. 86.

Розділ 2.

¹³³ *Чубинский П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. – К.: Редакції загальнопедагогічних газет, 2004. – 128 с.

¹³⁴ *Колесник М.П.* Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 28; *Його ж:* М.О. Максимович як організатор науково-історичного товариства в Києві // Київська старовина. – 2004. – № 2. – С. 150-160.

¹³⁵ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 16. – Оп. 311. – Спр. 178. – Арк. 1.

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ *Колесник М.П.* О. Максимович як організатор науково-історичного товариства в Києві. – С. 154.

¹³⁸ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 311. – Спр. 178. – Арк. 16; Устав Исторического общества Нестора Летописца, состоящего при Императорском университете св. Владимира в Киеве // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1894. – Кн. VIII. – С. 19; Там само. – 1905. – Кн. XVIII. – Вып. 3-4. – С. 93.

¹³⁹ *Колесник М.П.* Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні. – С. 30; *Його ж:* Становлення науково-історичних товариств на Лівобережній Україні (70-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч. 5; Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 10: Об'єднаний випуск: У 2-х частинах. – 2000. – Ч. 2. – С. 328.

¹⁴⁰ Палієнко М.Г. Журнал „Киевская старина” в громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – С. 364.

¹⁴¹ Антонович Є.А., Удріс І.М. Вказ. вид. – С. 79.

¹⁴² Дашкевич Н.П. Общий очерк основания и деятельности Исторического общества Нестора-летописца за истекшие 25 лет его существования // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1899. – Кн. XIII. – С. 49, 3.

¹⁴³ Кулаковский Ю. Древности Южной России: Две керченские катакомбы с фресками // Материалы по археологии России, издаваемые императорской археологической комиссией. – СПб., 1896. – Т. 19. – 62 с.

¹⁴⁴ Антонович В.Б. Дополнительные раскопки в Бакотском скальном монастыре // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1893. – Кн. VII. – С. 17-18; Голубев С.Т. Подбережная каменная стена в Киево-Выдубецком монастыре, сооруженная в 1199–1200 г (отрывок из приготовляемого к печати исследования о Киево-Выдубецком монастыре) // Там само. – 1907. – Кн. XIX. – Вып. IV. – С. 88-101; Бережков М.Н. Св. Владимир – строитель городов // Там само. – 1888. – Кн. II. – С. 73-74; Беляшевский Н. Раскопки на Княжьей горе в 1891 г. // Там само. – 1892. – Кн. VI. – С. 21-23; Завитневич В.З. Замок князя Семена Олельковича и летописный Городец под Киевом // Там само. – 1891. – Кн. V. – С. 134-141; Лашкарев П. Об остатках церкви Мономаха в городе Переяславе // Там само. – 1889. – Кн. III. – С. 25; Левицкий О.И. История одного древнего Волынского храма (св. Иоанна Богослова в Луцке) // Там само. – 1903. – Кн. XVII. – Вып. II. – С. 74-77; П.Л. [Лебединцев П.]. По поводу 900-летия Черниговской архиерейской кафедры: Древние монастыри в г. Чернигове // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVIII. – Сентябрь. – С. 351-356; Т. XXXIX. – Октябрь. – С. 1-14; Його ж: Остатки церквей на развалинах древнего Корсуня или Херсонеса, их открытие и значение // Там само. – 1889. – Т. XXV. – Апрель. – С. 56-73 та ін.

¹⁴⁵ Малышевский И.И. О церкви и иконе св. богородицы под названием "Пирогощи", упоминаемых в летописях и в "Слове о полку Игореве" // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1891. – Кн. V. – С. 113-133 та ін. П. Л-в [Лебединцев П.]. О древностях Софийского храма в Киеве // Там само. – 1879. – Кн. I. – С. 274-275; Його ж: Почему Десятинная церковь в Киеве известна в народе под именем Десятинного Николая? // Киевская старина. – 1883. – Т. VI. – Август. – С. 755-757.

¹⁴⁶ *Лашкарев П.А.* О древних киевских постройках // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1879. – Кн. I. – С. 266-267; *Павлуцкий Г.Г.* О византийских традициях в русском зодчестве // Там само. – Кн. XXI. – Вып. 3. – 1909. – С. 89.

¹⁴⁷ *Н.Б. [Беляшевский Н.]* Субботовская церковь (к рисунку) // Киевская старина. – 1890. – Т. XXX. – Июль. – С. 506-508; *Василенко В.* В Лебединском "будынке" Г.П. Галагана // Там само. – 1900. – Т. LXX. – Июль-август. – Отд. II. – С. 19-24; *Лазаревский А.* К истории церквей г. Остра (из документов) // Там само. – 1891. – Т. XXXV. – Ноябрь. – С. 299-300; *Його ж:* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII-XVIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1896. – Кн. XI. – С. 34-203; *Його ж:* Исторический очерк Батурина (1625-1760) // Там само. – 1892. – Кн. VI. – С. 105-122; *Голубев С.Т.* О древнейшем плане г. Киева 1638 г. // Там само. – 1898. – Кн. XII. – С. 20-26; *Лебединцев П.Г.* "Росписной список" г. Киева 1700 г. // Там само. – 1892. – Кн. VI. – Отд. III. – С. 31-82; *Левицкий О.И.* Луцкая старина // Там само. – 1891. – Кн. V. – Отд. II. – С. 54-90; *Петров Н.И.* Новооткрытый альбом видов и рисунков достопримечательностей Киева 1651 года // Там само. – 1906. – Кн. XIX. – Вып. II. – С. 19-22; *Стороженко А.В.* Михайловская и Покровская церкви в г. Переяславе Полтавской губ. К рисункам Шевченко // Киевская старина. – 1890. – № 2. – С. 337-351 та ін.

¹⁴⁸ *Истомин М.П.* К вопросу о древней иконописи Киево-Печерской лавры // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1898. – Кн. XII. – Отд. II. – С. 3-19; *Його ж:* Главнейшие черты иконографии на Волыни в XVI-XVII веках // Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. – Т. II. – М.: Печатня А.И. Снегиревой, 1902. – С. 96-97; *Петров Н.И.* Что сделал киевский митрополит П. Могила для украшения великой церкви Киево-Печерской лавры // Киевская старина. – 1900. – Т. LXVIII. – Март. – Отд. II. – С. 145-147.

¹⁴⁹ *Див.: Білецький П.* Український портретний живопис XVII-XVIII ст.: проблеми становлення і розвитку. – К.: Мистецтво, 1969. – 319 с; *Суховарова-Жорна О.Б.* Історичні постаті у сакральному мистецтві XVII-XVIII ст. // Праці Центру пам'яткознавства. – 2005. – Вип. 8. – С. 269-282.

¹⁵⁰ *Лазаревский А.* Старинные малороссийские портреты // Киевская старина. – 1882. – Т. I. – Май. – С. 337-342; Там само. – Октябрь. – С. 173-175 та ін.

¹⁵¹ *Истомин М.П.* Обучение живописи в Киево-Печерской лавре в XVIII ст. // Искусство и художественная промышленность. – 1901. – № 10-11. – С. 291-318.

¹⁵² Колесник М.П. Историчне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872–1931 рр.) // Український історичний журнал. – 1989. – № 9. – С. 53-54.

¹⁵³ Программа для собирания сведений о древностях (Список вопросов, ответы на которые желательно получить к XI-му Археологическому съезду в 1899 г. в Киеве) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1898. – Кн. XII. – С. 146-155.

¹⁵⁴ Поездки гр. П.С. Уваровой в Черниговскую губ. и на Волынь // Киевская старина. – Т. LXVII. – 1899. – Октябрь. – Отд. II. – Археологическая летопись. – С. 46-50.

¹⁵⁵ IP НБУВ. – Ф. VIII. – № 3114. – Арк. 1; Сведения о заседаниях общества // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1899. – Кн. XIII. – С. 169.

¹⁵⁶ Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1900. – Кн. XIV. – С. 27; Там само. – 1904. – Т. XVIII. – Вып. 3-4. – С. 88; Киевская старина. – 1901. – Т. LXXII. – Февраль. – Отд. II. – Археологическая летопись. – С. 124; IP НБУВ. – Ф. VIII. – № 3114. – Арк. 1.

¹⁵⁷ Киевская старина. – 1900. – Т. LXIX. – Апрель. – Отд. II. – Археологическая летопись. – С. 62.

¹⁵⁸ Сведения о заседаниях общества // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1900. – Кн. XIV. – Вып. 1. – С. 36-38.

¹⁵⁹ Заседания обществ // Киевская старина. – 1900. – Т. LXIX. – Июнь. – Отд. II. – Археологическая летопись. – С. 192-194.

¹⁶⁰ Там само. – С.194.

¹⁶¹ IP НБУВ. – Ф. VIII. – № 3114. – Арк. 1; Заседания обществ // Киевская старина. – 1900. – Т. LXX. – Июль–август. – Отд. II. – Археологическая летопись. – С. 63-64; *Беляшевский Н.Ф.* Собирание сведений о памятниках украинской старины // Там само. – Сентябрь. – С. 136 – 139; Экскурсия О.А. Фотинского по Волинской губернии для описания памятников старины // Там само. – Т. LXXI. – Декабрь. – С. 196-206; Экскурсия О.Е. Сецинского для описания памятников старины Подольской губернии // Там само. – 1901. – Т. LXXII. – Январь. – С. 59-64.

¹⁶² Киевская старина. – 1901. – Т. LXXII. – Февраль. – Отд. II. – С. 126.

¹⁶³ *Беляшевский Н.Ф.* Вказ. вид. – С. 136.

¹⁶⁴ Ученые общества // Киевская старина. – 1901. – Т. LXXI. – Декабрь. – Отд. II. – Археологическая летопись. – С. 199.

¹⁶⁵ IP НБУВ. – Ф. VIII. – № 3114. – Арк. 2, 3; Там само. – Ф. X. – № 17859-17861. Арк. 2, 3.

¹⁶⁶ IP НБУВ. – Ф. VIII. – № 3114. – Арк. 3.

¹⁶⁷ Там само. – Арк. 4.

¹⁶⁸ Археологическая летопись Южной России. – К., 1904. – № 1-2. – С. 50.

¹⁶⁹ *Истомин М.П.* Отчет о поездке в Межигорье и Киевское Полесье // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1903. – Кн. XVII. – Вып. 1. – С. 16-33; *Левицкий О.И.* Отчет об осмотре старинных храмов в г. Полтаве и в м. Богачке и Шишаках Миргородского уезда // Там само. – Вып. 3. – Отд. V. – С. 15-43; *Щербаковский В.М.* Результаты археологической экскурсии в Сквирский и Радомысльский уезды (Киевской губернии) летом 1903 г. // Там само. – 1904. – Кн. XVIII. – Вып. 1. – С. 27-35.

¹⁷⁰ *Павлуцкий Г.Г.* Деревянные и каменные храмы. // Древности Украины: Издание Имп. Московского археологического общества. – Вып. 1. – К. Типография С.В. Кульжнко, 1905. – 124 с.

¹⁷¹ Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1906. – Кн. XIX. – Вып. 2. – С. 39.

¹⁷² *Каманин И.М.* Результаты археологической экскурсии в Таращанский и Чигиринский уезды летом 1901 г. // Там само. – 1901. – Кн. XV. – Вып. 4. – С. 51-66; *Щербина В.И.* Отчет об археологической экскурсии в Бердичевский, Васильковский и Уманский уезды летом 1901 г. // Там само. – С. 67-82; *Щербаковский В.М.* Вказ. вид.

¹⁷³ *Левицкий О.И.* Вказ. вид.; *Каманин И.М.* Вказ. вид. – С. 65; *Истомин М.П.* Вказ. вид. – С. 20, 24, 26; *Доманицкий В.Н.* Вказ. праця. – С.94; *Щербина В.И.* Вказ. вид. – С. 72.

¹⁷⁴ Экскурсия О.А. Фотинского по Волынской губернии для описания памятников старины. – С. 197.

¹⁷⁵ *Каманин И.М.* Договоры о сооружении церквей в Малороссии в XVIII в. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1904. – Кн. XVIII. – Вып. 1. – С. 26-27; *Павлуцкий Г.Г.* Деревянная церковная архитектура в Юго-Западном крае в XVII и XVIII вв. // Там само. – 1904. – Кн. XVIII. – Вып. 1. – С. 21-23; *Його ж:* *Його ж:* Стиль барокко на Украине: деревянное церковное зодчество // Там само. – 1910. – Кн. XXII. – Вып. 3. – С. 89; *Стороженко А.В.* О существовании в Киеве латинских храмов // Там само. – 1906. – Кн. XIX. – Вып. II. – С. 16-19; *Левицкий О.И.* Новый храм в старом украинском стиле // Киевская старина. – 1906. – Т. XCIV. – Ноябрь–декабрь. – С. 598-610; *Щербаковский В.М.* К вопросу о деревянной архитектуре малороссийских церквей Киевской губернии XVIII в. // Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905. – Т. II. – С. 196; *Його ж:*

Орнаменты на иконостасах и иконах церквей Киевской губернии // Там само. – С. 197 та ін.

¹⁷⁶ Див.: *Петров Н.И.* Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – 2-е изд. – К.: Типография Имп. Университета св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1897. – Ч. 1. – 292 с.; *Крайній К.* Київське церковно-історичне та археологічне товариство... – С. 49-61.

¹⁷⁷ *Крайній К.* Діяльність Київського Церковно-історичного та археологічного товариства з дослідження давньоруських християнських пам'яток Києва. – С. 3.

¹⁷⁸ Известия Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за сентябрь 1890 года // Труды Киевской духовной академии. – К., 1891. – Т. 1. – С. 363-364; *Крайній К.* Київське церковно-історичне та археологічне товариство... – С. 40-41.

¹⁷⁹ *Крайній К.* Діяльність Київського Церковно-історичного та археологічного товариства з дослідження давньоруських християнських пам'яток Києва – С. 8, 14; Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1881 год. – К., 1882. – 26 с.

¹⁸⁰ Див.: *Петров Н.И.* Об упраздненной стенописи Великой церкви Киево-Печерской лавры. – К.: Типография И.И. Горбунова, 1900. – 62 с.

¹⁸¹ Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1903 г. – К., 1904. – С. 25.

¹⁸² *Голубев С.Т.* Археологическая заметка о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях Волынской епархии // Труды Киевской духовной академии. – 1876. – № 3. – С. 615-631; Там само. – № 4. – С. 215-227.

¹⁸³ Известия Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за август 1894 г. // Труды Киевской духовной академии. – 1894. – Т. 3. – С. 656-659.

¹⁸⁴ *Крайній К.* Київське церковно-історичне та археологічне товариство 1872-1920. – С. 68.

¹⁸⁵ *Петров Н.И.* Миниатюры и заставки в греческом евангелии XI-XII в. и отношение их к мозаичным и фресковым изображениям в Киево-Софийском соборе // Труды Киевской духовной академии. – 1881. – № 5. – С. 1-23; *Його ж:* Дрение изображения Святого Владимира // Там само. – 1888. – № 7. – С. 443-462; *Його ж:* Историкотопографические очерки древнего Киева // Там само. – 1896. – № 5. – С. 102-128 та ін.; *Завитневич В.З.* К вопросу о происхождении названия и местоположении Киевской церкви Святой Богородицы Пирогощей //

Там само. – 1891. – № 1. – С. 156-164; 1895. – № 6. – С. 277-326; *Эртель А.Д.* О стенописи в великой церкви Киево-Печерской лавры. // Там само. – 1897. – № 4. – С. 500-527; *Голубев С.Т.* Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве // Там само. – 1899. – № 12. – С. 574-599; 1904. – № 12. – С. 668-692; *Пальмов Н.Н.* Новейшая постановка вопроса о происхождении архитектурного плана Киево-Софийского собора и о времени исполнения сказанного собора // Там само. – 1915. – № 4. – С. 553-583 та ін.

¹⁸⁶ Доманицький В. Українська преса в 1906 р. // Україна. – 1907. – № 1. – С. 51-58.

¹⁸⁷ *Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т.* Українське наукове товариство: 1907-1921 роки. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 38-39; *Шевченко Л.В.* Краєзнавча діяльність Українського наукового товариства // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – 1998. – Вип. 3. – С. 1-13.

¹⁸⁸ *Грушевський М.* Українське наукове товариство в Києві і його наукове видавництво // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1908. – Кн. 1. – С. 6.

¹⁸⁹ Там само. – С. 13; ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. № 674. – Арк. 5, 8.

¹⁹⁰ *Добровольський Л.* Забуті межі давньої Київщини // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – 1908. – Кн. 3. – С. 54-79.

¹⁹¹ *Грушевський М.* Українське наукове товариство в Києві і його наукове видавництво. – С. 11; Хроніка Українського Наукового Товариства // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – Кн. 1. – С. 154, 155; *Біляшівський М.* Про український орнамент // Там само. – Кн. 3. – С. 40-53.

¹⁹² *Левицький О.І.* Кременецький замок // Літературно-науковий вісник. – К., 1914. – Т. LXVI. – Кн. IV. – С. 33-40; *Щербаківський В.* Ілюзійне підвищення високості українських церков // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – 1914. – Кн. 13. – С. 155-167; *Щербаківський Д.* Деякі дрібниці українського церковного будівництва // Сяйво. – К., 1913. – № 7, 8, 9.

¹⁹³ *Різниченко В.* Господа Кочубея в Батурині // Ілюстрована Україна. – Львів, 1913. – Ч. 17-18; *Його ж:* Руїни Батуринської фортеці // Там само. – 1913. – Ч. 10.

¹⁹⁴ *Гребеняк В.* [Рецензія]: Щербаківський В. Українське мистецтво (1913) // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Т. LXIV. – Кн. X. – С. 188-190; *Щербаківський Д.* [Рецензія]: М. Шумицький. "Український архітектурний стиль" // Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 122-126 та ін.

¹⁹⁵ Устав Киевского общества древностей и искусств. – К., 1897. – 21 с.

¹⁹⁶ Там само. – С. 3.

¹⁹⁷ *Ковтанюк Н., Шовкопляс Г.* Скарбниця історичної пам'яті України // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 68.

¹⁹⁸ Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К., 1910. – С. 3; *Григор'єва Т., Денисенко Г.* Вказ. вид. – С. 115.

¹⁹⁹ Деятельность Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К., [Б. г.] – 24 с.; *Гирич І.* Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва. – С. 58; *Федорова Л.Д.* Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України... – С. 31-135.

²⁰⁰ *Григор'єва Т., Денисенко Г.* Вказ. вид. – С. 118.

²⁰¹ *Мердер А.* Древности Луцка и его прошлое: Справка (С планом Луцка и 6 иллюстрациями). – К., Типография Окружного штаба, 1910. – 16 с.; *Эртель А.* Древние пещеры на Зверинце в Киеве. – К.: Типо-Литография Ф.Д. Дубовика, 1913. – 46 с.; *Каманин И.М.* Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость). – К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1914. – 166 с.; ЦДІАУК. – Ф. 725. – Оп.1. – Спр. 11. – Арк. 26-32.

²⁰² *Федорова Л.Д.* Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України... – С. 168-172.

²⁰³ Див.: *Федорова Л.Д.* Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України... – 261 с.; *Ї ж:* Київський відділ Імператорського Російського воєнно-історичного товариства // Енциклопедія історії України. – К.: Видавництво "Наукова думка", 2007. – Т. 4. – С. 254-255.

²⁰⁴ *Добровольский Л.П., Наркевич Н.Ф.* Китаев. Историко-топографический очерк и фортификационный комментарий. – К., 1914. – 27 с.; *Добровольский Л.* К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева // Военно-исторический вестник. – 1912. – № 1. – С. 165-184 та ін.

²⁰⁵ *Хвойка В.В.* Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). – К.: Типография "Товарищества Е.А. Синькевич", 1913. – С. 76-94.

²⁰⁶ *Дитерихс М.* Острог и Острожское княжество. Очерки областной старины // Военно-исторический вестник. – 1911. – № 7-8. – С. 43-57; № 9-10. – С. 25-47; Там само. – 1912. – № 1. – С. 61-75; 1913. – № 3. –

С. 45-57; № 4. – С. 51-67; *Стеллецкий Б.* Замок в Клевани: Справка (С планом и иллюстрациями) // Там само. – 1910. – № 11-12. – С. 27-36.

²⁰⁷ Див., наприклад: *Давыдов Б.* Никольский Военный собор в Киеве. Доклад // Там само. – 1910. – № 7-8. – С. 161-168.

²⁰⁸ *Федорова Л.Д.* Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України... – С. 100.

²⁰⁹ Про краєзнавчі центри Правобережжя див. докладніше: *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ століть... – С. 60-135.

²¹⁰ Див.: *Баженов Л.В.* Поділля в науково-краєзнавчій спадщині В.Н. Гульдмана (до 150-річчя від дня народження) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. – Т. 13. – С. 518-525.

²¹¹ *Гульдман В.К.* Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский: Типография подольского губернского управления, 1889. – 514 с.; *Його ж:* Населенные места Подольской губернии (Алфавитный перечень населенных пунктов губернии, с указанием некоторых справочных сведений о них). – Каменец-Подольский: Типография подольского губернского управления, 1893. – 636 с.; *Його ж:* Памятники Подольской старины: Материалы для составления археологической карты Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1901. – 402 с. та ін.

²¹² *Вінюкова В.М.* Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет в історико-географічному дослідженні Поділля // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 20.

²¹³ Програма для збирання історико-археологічних свідень о Подолии, составленная по поручению Подольского епархиального историко-статистического комитета преподавателем Подольской семинарии Митрофаном Симашкевичем // Прокопчук В. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К.: Рідний край, 1995. – С. 188-197.

²¹⁴ *Земський Ю.С.* Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (становлення та діяльність). – Хмельницький, 1997. – С. 14.

²¹⁵ *Беляшевский Н.* Подольский епархиальный историко-статистический комитет и его Древлехранилище // Археологическая летопись Южной России. – 1903. – № 5. – С. 320.

²¹⁶ Заседания обществ // Киевская старина. – 1900. – Т. LXVIII. – Январь. – Отд. II. – Археологическая летопись. – С. 52.

²¹⁷ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. С 4-мя фототипиями и 20-ю гравюрами и цинкографиями. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1895. – 247 с.; *Його ж*: Иконы художника В. А. Тропинина в церкви с. Кукавки Могилевского уезда // Православная Подолия. – Каменец-Подольск, 1907. – № 41. – С. 1043-1053.

²¹⁸ Баженов Л.В. Вказ. вид. – С. 71.

²¹⁹ Каманин [Рецензия]: Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. Выпуск IV. Каменец-Подольск, 1889 г. // Киевская старина. – 1890. – Т. XXX. – Август. – С. 338; Материалы для истории монастырей Подольской епархии // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – 1890-1892. – Вып. V. – С. 187-650.

²²⁰ Симашкевич М.В. Историко-этнографический очерк Подолии. – Каменец-Подольск: Типография Д. Крайза, 1875. – Ч. I. – 80 с.; 1876. – Ч. II-III; *Його ж*: Римское католичество и его иерархия на Подолии. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского управления, 1872. – 469 с.; Яворовский Н. Сказание о подольском городе Баре и Барском Свято-Покровском монастыре. – Каменец-Подольск, 1887. – 56 с.; *Його ж*: Жванец. Историко-статистическое описание // Подольские епархиальные ведомости. – 1876. – №. 10, 11, 12, 14. – С. 90-151; *Його ж*: История гражданской и церковной жизни Подолии. – Каменец-Подольск: Типография Свято-Троицкого братства, 1912. – 112 с.; Якубович В.С. Материалы по истории Брацлавского староства // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – 1911. – Вып. XI. – С. 145-212 та ін.

²²¹ Доронович М. Армяне в Подолии и первая церковь их в г. Каменце, ныне градская православная во имя святителя Николая // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – 1878. – Вып. II. – С. 161-296.

²²² Баженов Л.В. Вказ. вид. – С. 80.

²²³ Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Каменецкий уезд // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – 1895. – Вып. VII. – 820 с.

²²⁴ Приходы и церкви Подольской епархии // Там само. – 1901. – Вып. IX. – 1264 с.

²²⁵ Земський Ю.С. Подільський епархіальний історико-статистичний комітет (становлення та діяльність). – С. 21.

²²⁶ Гаврилук С.В. Историчне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя... – С. 188.

²²⁷ Див.: *Теодорович Н.И.* Город Владимир Волынской губернии, в связи с историей Волынской епархии: Исторический очерк в память 900-летия Волынской епархии. – Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1893. – 518 с.; *Його ж:* Город Заславль Волынской губернии. – Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1891. – 25 с.

²²⁸ *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1888–1903. – Т. I. – 1888. – 436 с.; Т. II. – 1890. – 697 с.; Т. III. – 1894. – 696 с.; Т. IV. – 1899. – 934 с.; Т. V. – 1903. – 560 с.

²²⁹ Див., наприклад: *Трипольский М.* Исторические сведения о городе Житомире Волынской губернии // Волынский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Вып. 2. – С. 49-116.

²³⁰ *Кудь В.О.* З минулого історичного краєзнавства Волині // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – С. 401.

²³¹ Див. докладніше: *Костриця М.* Товариство дослідників Волині крізь призму ХХ століття // Краєзнавство. – К., 2000. – № 1/2. – С. 26-31.

²³² *Гаврилук.* Вказ. вид. – С. 196.

²³³ *Авенариус Н.П.* Башня Волынского князя Владимира Васильковича в Каменец-Литовском // Труды Общества исследователей Волини. – Житомир, 1902. – Т. 1. – С. 16-21; *Фотинский О.* Дорогобуж Волынский // Там само. – С. 33-91.

²³⁴ *Гнатюк В.* Наукова праця на Волині в 1914–1924 рр. // Україна. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 223.

²³⁵ *Стельмах С.П.* Исторична наука в Україні епохи класичного історизму... – С. 75.

²³⁶ Див.: *Плевако М.* Историко-филологическое общество при Харьковском университете (Очерк истории Общества и деятельности его в области украиноведения) // Украинская жизнь. – М., 1915. – № 11-12. – С. 56-76.

²³⁷ *Наріжний С.* Харківське історично-філологічне товариство // Збірник Харківського історично-філологічного товариства: Нова серія. – Х., 2005. – Т. 11. – С. 249.

²³⁸ *Фрадкин В.З.* Харьковское историко-филологическое общество (1877–1919 гг.) // История и историки. Историографический ежегодник 1979. – М., 1982. – С. 223-248.

²³⁹ *Наріжний С.* Вказ. вид. – С. 259.

²⁴⁰ *Багалеї Д.И.* Програма для збирання історико-географічних і археологічних свідчень // Харківський збірник (літературно-научне прикладення к "Харківському календарю"). – 1891. – Вип. V. – С. VIII-X.

²⁴¹ *Фрадкін В.З.* Вказ. вид. – С. 229.

²⁴² *Багалеї Д.И.* Матеріали для історії колонізації і быта степної окраїни Московського державства (Харківської і отчасти Курської і Воронежської губ.) в XVI-XVIII ст. // Збірник Харківського історико-філологічного общества. – 1886. – Т. I. – 358 с.; Там само. – 1890. – Т. II. – 438 с.; *Його ж:* Заметки о новых материалах для истории Слободской Украины // Там само. – 1893. – Т. V. – С. 167-280; *Русов А.А.* Некотері документи, касаючієся Густынського і Мгарського монастирей // Там само. – 1892. – Т. IV. – С. 90-112.

²⁴³ *Сумцов Н.Ф.* Культурні переживання: К історії южнорусської іконописи // Київська старина. – 1889. – Т. XXIV. – Март. – С. 676-684; *Його ж:* Культурні переживання // Там само. – 1890. – Т. XXX. – Июль. – С. 64-68.

²⁴⁴ *Редин Е.К.* Матеріали к изучению церковных древностей Украины. Церкви города Харькова. – Х.: Типографія "Печатное дело", 1905. – 65 с.; *Його ж:* Памятники церковных древностей Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Х.; Паровая Типографія и Литографія М. Зильберберг и С-вья, 1902. – Т. 1. – С. 136-137; *Сумцов Н.Ф.* Из украинской старины. К истории украинской иконописи // Збірник Харківського історико-філологічного общества. – Т. XVI: Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического съезда в г. Екатеринославе. – Х., 1905. – С. 130-275.

²⁴⁵ *Веретенников В.* Художественная школа в Харькове в XVIII веке // Збірник Харківського історико-філологічного общества. – Х., 1913. – Т. XIX. – С. 224-234; *Мальмберг В., Гордеев Д.* Матеріали для художественной летописи г. Харькова // Вестник Харьковского історико-філологічного общества. – Х., 1914. – Вип. 5. – С. 62-74.

²⁴⁶ *Айналов Д., Редин Е.* Древние памятники искусства Киева. Софийский собор. Златоверхо-Михайловский и Кирилловский монастыри. – Х.: Типографія "Печатное дело", 1899. – 62 с.

²⁴⁷ *Сарбей В.Г.* Первая попытка организации системных историко-краеведческих исследований на Украине // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Збірник научных статей. – К.: Наукова думка 1991. – С. 35-40; *Коваленко О.* Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині – С. 41.

²⁴⁸ Див.: *Тарасенко О.Ф.* Архієпископ Філарет (Гумілевський) та його внесок у розвиток церковно-історичних студій в Україні в середині XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2002. – 19 с.

²⁴⁹ *Колесник М.* Становлення науково-історичних товариств на Лівобережній Україні... – С. 334.

²⁵⁰ Устав Нежинского Историко-филологического Общества при Историко-филологическом институте князя Безбородко // Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1896. – Т. 1. – С. 1.

²⁵¹ *Самойленко О.Г.* Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга пол. XIX – поч. XX ст.). – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2000. – 19 с.

²⁵² *Шипко Л.* Краєзнавчі дослідження Михайла Миколайовича Бережкова // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 123-133; ІР НБУВ. – Ф. 23. – № 301. – Арк. 1-46.

²⁵³ ІР НБУВ. – Ф. 23. – № 61. – Арк. 1-61; № 66. – Арк. 1-11; № 87. – Арк. 1-36; *Бережков М.Н.* Святой Владимир – строитель городов: историческая литература // Сборник в память 900-летия крещения Руси. – К.: Типограия С.В. Кульженко. – 1888. – С. 69-91; *Його ж:* К истории Черниговского Спасского собора // Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1909 г. – Т. II. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. – С. 1-28.

²⁵⁴ *Бережков М.Н.* А.Ф. Шафонский и его труд "Черниговского наместничества топографическое описание" // Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1910-1911. – Т. 7. – С. 88, 90, 91; *Його ж:* Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова. Материалы и заметки // Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1909 г. – Т. II. – С. 272.

²⁵⁵ *Бережков М.Н.* Записка об Архиве Греческого магистрата // Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине. – 1912-1913. – Т. 8. – С. 64-70.

²⁵⁶ Там само. – С. 66; *Савва В.И.* Материалы из архива Нежинского Греческого братства и магистрата. Выпуск первый. – Нежин: Историко-филологическое общество при институте князя Безбородко: Нежинская типо-литография В.К. Меленевского, 1908. – 53с.

²⁵⁷ *Коваленко О.Б.* Чернігівська архівна комісія (До 80-річчя з дня заснування) // Український історичний журнал. – 1976. – № 12. – С. 121.

²⁵⁸ Черненко О., Ясновська Л. Археологічні дослідження М.П. Добровольського на Чернігово-Сіверщині // Сіверянській літопис. – 1999. – № 5. – С. 35.

²⁵⁹ Курас Г.М., Малиневская В.Н. Вклад Черниговской архивной комиссии в изучение и охрану памятников архитектуры и искусства. – С. 51-52.

²⁶⁰ Симоненко І.М. Церковне пам'яткознавство у дослідженнях губернських вчених архівних комісій в Україні... – С. 231.

²⁶¹ Корноухов Е. Алфавитный список церквей Черниговской епархии // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – С. 1-50.

²⁶² Добровольский П. Архив Черниговского кафедрального собора // Там само. – 1902. – Вып. 4. – С. 1-69; Його ж: Юрьевская божница // Там само. – С. 69-98; Його ж: Елецкий Успенский Первоклассный монастырь: Историческое описание. – Чернигов, 1900. – 149 с. та ін.

²⁶³ Ярыгин А.К. Былое Черниговской земли. – Чернигов, 1898. – 153 с.; Його ж: Путеводитель по Чернигову с планом г. Чернигова. – Чернигов, 1900. – 104 с.

²⁶⁴ Коваленко О.Б., Малиневська В.М. Чернігівська церковно-археологічна комісія та її внесок у розвиток історичного краєзнавства – С. 289-290.

²⁶⁵ Там само. – С. 289.

²⁶⁶ Див.: Аббасов А.М. Вклад Полтавской ученой архивной комиссии в развитие исторического краеведения // История и историки. 1980: Историографический ежегодник. – М., 1984. – С. 285; Войцехівська І., Семергей О. Вказ. вид. – С. 110.

²⁶⁷ Аббасов А.М. Вказ. вид. – С. 281.

²⁶⁸ Протокол заседания 24 апреля 1905 г. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1907. – Вып. 4. – С. V.

²⁶⁹ Астряб М. Лубенский Мгарский Свято-Преображенский монастырь // Там само. – 1915. – Вып. 13. – С. 33-82.

²⁷⁰ Падалка Л. Про старинный Покровский храм козацкой поры и его строителях // Там само. – 1908. – Вып. 5. – С. 49-64; Його ж: Эволюция козацких сечей в Поднепровье // Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905. – Т. II. – М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1908. – С. 73-74.

²⁷¹ Коваленко Г. Некоторые черты украинского стиля в связи с вопросом о происхождении украинской хаты // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – 1912. – Вып. 9. – С. 81-109.

²⁷² *Николайчик Ф.Д.* Город Кременчуг: исторический очерк. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1891. – 217 с.; *Бучневич В.Е.* Записки о Полтаве и ее памятниках. – Полтава, Типо-литография губернского правления, 1902. – 459 с.; *Максимов Н.* Церковь в с. Запселье, во имя св. Николая // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – 1905. – Вып. 1. – С. 31-33; *Пархоменко В.* Тысячелетие города Переяслава // Там само. – К. – 1907. – Вып. 4. – С. 225-235.

²⁷³ *Касимова І.А.* Полтавська учена архівна комісія і збереження пам'яток церковної архітектури // Козацькі старожитності Полтавщини: Збірник наукових праць. – Полтава, 2003. – С. 129.

²⁷⁴ *Хмарський В.М.* Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у ХІХ- на початку ХХ ст.: Автореф. дис... доктора іст. наук. – Одеса, 2004. – С. 13.

²⁷⁵ Устав Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1873. – 17 с.

²⁷⁶ 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839–1989: тезисы докладов юбилейной конференции 27-28 октября 1989 г. – Одесса, 1989. – С. 3.

²⁷⁷ Див.: *Кочубинский А., Маркевич А.* Доклад о поездке для осмотра бывшей Хотинской крепости // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1904. – Т. 25. – Отд. IV. – С. 80-90; *Штерн. Є.Р.* Экскурсия в Аккерман // Там само. – 1906. – Т. 26. – Отд. V. – С. 38.

²⁷⁸ Див., наприклад: Запорожская старина: Укрепления запорожских казаков в городе Александрии и Александрийском уезде // Там само. – 1850. – Т. 2. – С. 826-829; Запорожская старина: Ново-Московский Свято-Троицкий собор // Там само. – С. 829-832 та ін.

²⁷⁹ *Веселовский Н.* Современное состояние вопроса о "Каменных бабах" или "Балбалах" // Там само. – 1915. – Т. 32. – С. 408-444.

²⁸⁰ Материалы для истории губернского города Херсона // Там само. – 1879. – Т. 11. – С. 324-377; Материалы для истории Запорожья: Никополь // Там само. – 1867. – Т. 6. – С. 532-538.

²⁸¹ *Караулов Г.* Недавняя археологическая находка в Крыму (Древний христианский храм, открытый художником Струковым в д. Партените, в октябре 1871 года) // Там само. – 1872. – Т. 8. – С. 308-317; *Його ж:* Крымские пещерные города и крипты // Там само. – С. 39-108; *Чирков А.* Топографическое описание Корсунского монастыря // Там само. – 1881. – Т. 12. – С. 466-471; *Бертье-Делагард А.Л.* Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма // Там само. – 1886. – Т. 14. – С. 166-282; *Його ж:* К истории

християнства в Криму // Там само. – 1910. – Т. 28. – Отд. I. – С. 1-108; *Никифоров В.М.* Матеріали для історії виникнення церковей в Александрійском уезде Херсонской губернии // Там само. – 1901. – Т. 23. – Отд. II. – С. 49-69; 1906. – Т. 26. – С. 1-40; 1907. – Т. 27. – С. 1-56 та ін.

²⁸² *Дьомін О.Є.* Церковне краєзнавство та церковна археологія в Одесі (XIX – початок XX ст.) // VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура": наукові доповіді і повідомлення. – Київ–Харків: Рідний край, 1997. – Ч. I. – С. 60-62.

²⁸³ *Мурзакевич Н.* Сведения о некоторых православных монастырях епархий Херсонской и Кишиневской // Там само. – 1850. – Т. 2. – С. 302-329; *Його ж:* Некоторые подробности о церкви св. Иоанна Предтечи в Керчи // Там само. – 1844. – Т. 1. – С. 625-626; *Його ж:* Килийская церковь св. Николая и ее достопримечательности // Там само. – 1850. – Т. 2. – С. 484-488.

²⁸⁴ *Мурзакевич Н.* Город Качибей или Хаджибей – предшественник города Одессы // Там само. – 1894. – Т. 17. – С. 1-72 (31-35); *Його ж:* Город Качибей или Хаджибей – предшественник города Одессы. Дополнительные заметки // Там само. – 1895. – Т. 18. – С. 81-86; *Смольянинов В.* История Одессы // Там само. – 1853. – Т. 3. – С. 338-432.

²⁸⁵ *Ковальський Н.П., Абросимова С.В.* Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903–1916 гг.) // Археографический ежегодник за 1988 год. – М.: Наука, 1989. – С. 53.

²⁸⁶ *Журба О.І., Абросимова С.В.* Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип. 1 / Український археографічний збірник. – К., 1992. – Т. 4. – С. 34.

²⁸⁷ *Новицький Я.П.* Матеріали для історії запорожських козаків // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1909. – Вып. 5. – С. 1-98.

²⁸⁸ *Новицький Я.П.* История города Александровска Екатеринославской губернии, в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770–1806 гг. // Там само. – 1905. – Вып. 3. – С. 1-176; *Його ж:* Описание городов Азовской губернии // Там само. – Вып. 1-2. – С. 72-93.

²⁸⁹ *Беднов В.А.* Матеріали для історії церковного устрою на Запорозж'є: (Из архива Екатеринославской духовной консистории) // Там само. – 1908. – Вып. 4. – С. 31-129; *Його ж:* Краткие сведения об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастыря // Там само. – С. 337-356; *Його ж:* Сведения об архиве Екатеринославской духовной

консистории: Документы XVIII в. // Там само. – С. 315-335; *Новицкий Я.П.* К истории Покровского собора в Александровске. Контракт, заключенный священником Кошевым и ктиторм церквн Драганом с подрядчиком на поставку леса. 25.01.1787 г. (Из церковной летописи) // Там само. – 1910. – Вып. 6. – С. 119-121.

²⁹⁰ *Беднов В.А.* О построении в с. Анновке деревянной церкви графом А. Безбородко // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – 1911. – Вып. 7. – С. 250; *Машуков В.Д.* О построении в 1773–1775 гг. деревянной Преображенской церкви в местечке Аджамке (Херсонской губ. Александрийского уезда): К истории Херсонской епархии // Там само. – 1912. – Вып. 8. – С. 52-64.

²⁹¹ *Машуков В.Д.* Исторический иконостас в Крестовоздвиженской церкви при 1-й бригаде 34-й пехотной дивизии в г. Екатеринославе // Там само. – 1911. – Вып. 7. – С. 254-257.

²⁹² *Синяевский А.* Малороссийский церковный стиль // Там само. – 1915. – Вып. 10. – С. 356-361.

²⁹³ *Потехин Д.В.* Вклад Таврийской ученой архивной комиссии и Таврийского общества истории, археологии и этнографии в изучение истории Крыма: Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1994. – 17 с.

²⁹⁴ Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии 30 мая 1887 года // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1897. – № 1. – С. 20.

²⁹⁵ Див.: *Непомнящий А.А.* Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь: Бизнес-информ, 2005. – 432 с.

²⁹⁶ *Симоненко І.* Пам'яткоохоронна діяльність вчених архівних комісій України. – С. 25.

²⁹⁷ *Маркевич А.И.* Старо-Крымские древности // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1892. – № 17. – С. 129; *Сеницкий А.И.* Поездка в Перекоп и его окрестности // Там само. – 1893. – № 18. – С. 101-104.

²⁹⁸ *Симоненко І.М.* Церковне пам'яткознавство у дослідженнях губернських вчених архівних комісій в Україні... – С. 230.

²⁹⁹ *Маркевич А.И.* Экскурсия на Мангуп // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1890. – № 9. – С. 101-107; *Його ж:* Вновь открытый пещерный храм в Георгиевском Балаклавском монастыре // Там само. – 1909. – № 43. – С. 102-104; *Печенкин Н.М.* Роспись христианской катакомбы, находящейся близ Херсонеса // Там само. – 1912. – № 48. – С. 145-149; *Косцюшко-Валюжинич Д.Н.* Древне-христианские склепы с декоративной фресковой росписью, открытые в Херсонесе // Там само. – 1911. – № 45. – С. 50-55.

³⁰⁰ Гроздов А.В. Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1890. – № 9. – С. 62-67; Маркевич А.И. Памятники христианства в окрестностях Бахчисарая и Карасубазара // Там само. – 1899. – № 29. – С. 101-109.

³⁰¹ К истории Херсонеса Таврического. в память 900-летия крещения Руси // Там само. – 1888. – № 5. – 133 с.

³⁰² Маркевич А.И. К истории ханского Бахчисарайского дворца // Там само. – 1895. – Вып. 23. – С. 130-176.

³⁰³ Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1914. – № 51. – С. 308.

Розділ 3.

³⁰⁴ Грушевський М. „Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – № 6. – С. 2.

³⁰⁵ Верменич Я. Становлення регіонального напрямку в українській історіографії: від М. Костомарова до М. Грушевського // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць та спогадів пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Володимира Олександровича Замлинського. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – Число 6 (7). – Ч. 2. – С. 346.

³⁰⁶ Марков П.Г. М. О. Максимович – видатний історик XIX ст. – К.: Видавництво Київського університету, 1973. – С. 6.

³⁰⁷ Марков П. Архівні матеріали М. Максимовича з історії міст і сіл України // Архіви України. – К., 1973. – № 5. – С. 16, 17.

³⁰⁸ Див.: Смолій В.А., Пінчук Ю.А., Ясь О.В. Микола Костомаров: віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник. – К.: Вища школа, 2005. – 544 с.; Пінчук Ю.А. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М.І. Костомарова // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 78-88.

³⁰⁹ Шероцький К. Вказ. вид. – С. 4.

³¹⁰ Денисенко Г.Г. Костомаров Микола Іванович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. – Ч. 1. – С. 282.

³¹¹ Костомаров Н. Поездка в Переяслав // Исторический вестник. – СПб., 1885. – Т. 22. – С. 489-508.

- ³¹² *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – Т. 2. – Кн. 1. – С. I.
- ³¹³ *Иконников В.С.* Вказ. вид. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 138.
- ³¹⁴ Там само. – С. 70-71.
- ³¹⁵ Там само. – С. 144.
- ³¹⁶ Там само. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 169-183, 197-198, 457-468, 474-491, 553-562 та ін.
- ³¹⁷ *Иконников В.С.* Киев в 1684–1855 гг. – К., 1904. – 355 с.
- ³¹⁸ *Гермайзе О.В.* Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – № 5. – С. 18.
- ³¹⁹ *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – С. 220.
- ³²⁰ *Антонович В.Б.* Три національні типи народні // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 98, 99.
- ³²¹ *Калакура Я.* Володимир Антонович як фундатор українського джерелознавства // Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26-27 березня 1998 року: Доповіді та повідомлення / До 165-річчя Київського ун-ту імені Тараса Шевченка. – К., 1999. – С. 21.
- ³²² Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России / Под ред. В.Б. Антоновича – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – 322 с.; Летопись Сатановского монастыря // Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К.: Типография Е.Я. Федорова, 1885. – Т. I. – С. 343-351. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / Под ред. В.Б. Антоновича и Ф.А. Терновского. – К. Типография Е.Я. Федорова, 1874. – 418 с.; Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / под ред. В.Б. Антоновича. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890, 1896. – Вып. 1. – 141 с.; Вып. 2. – 455 с.
- ³²³ ІР НБУВ. – Ф. I. – Од. зб. 8083, 8090, 8098, 8106 та ін.
- ³²⁴ Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные профессорами П.Я. Армашевским и В.Б. Антоновичем в Историческом обществе Нестора-Летописца в марте 1896 г. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1897. – С. 29-87; *Антонович В.Б.* Киев в княжеское время // В.Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – С. 592-605.
- ³²⁵ *Антонович В.Б.* Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Антонович В.Б. Моя сповідь. – С. 534-576.

³²⁶ Ульяновський В. Син України. Володимир Антонович: громадянин, учений, людина // Там само. – С. 65-66.

³²⁷ Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды Шестого археологического съезда. – Одесса: Типография А. Шульце, 1886. – Т. 1. – С. 120-122; Його ж: Бакотский скальный монастырь, объяснение к рисункам // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXV. – Октябрь. – С. 108-116.

³²⁸ Див.: Березяк В.В. Бушанський скельний рельєф. Режим доступу: www.vincult.org.ua/Busha/pages/skel-rel.htm

³²⁹ Формозов А.А. О наскальном рельефе близ с. Буша в Поднестровье // Советская археология. – М., 1968. – № 2. – С. 103-110; Забашта В. Бушанський рельєф: гіпотези і факти (до проблеми атрибуції) // Третя Академія пам'яті професора Володимира Антоновича: 11-12 грудня 1995 р. – К., 1996. – Ч. 2. – С. 310-321 та ін.

³³⁰ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 295. – Од. зб.17. – Арк. 18-19. Про діяльність Комісії по історико-археологічному обстеженню Успенського собору див.: Гаврилюк С.В. Відновлення Успенського собору м. Володимира-Волинського – унікальної пам'ятки Київської Русі: концепція, здійснення, результати // Чорноморський літопис. – Миколаїв, 2010. – Вип. 1. – С. 75-80.

³³¹ Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии / Изд. Императорского Московского Археологического Общества: Приложение к XV т. "Древностей". – М., 1895. – 165 с.; Його ж: Археологическая карта Волынской губернии с картой, указателем имен географических, указателем предметным и перечислением источников. – М.: Типография Г. Лиснера и А. Гешеля, 1900. – 130 с.

³³² Самоквасов Д.Я. Археологические карты В.Б. Антоновича // Синові України. Збірник статей 1906 року на пошану професора Володимира Антоновича. – К., Київський університет ім. Тараса Шевченка, 1993. – С. 55-70.

³³³ ІР НБУВ. – Ф. 81. – №. 155– Арк. 1-77; № 18. – Арк. 1, 2.

³³⁴ Левицький О.И. Историческое описание Владимиро-Волинского Успенского храма, построенного в половине XII века князем Мстиславом Изяславичем. – Владимир-Волинский: Свято-Владимирское православное братство, 1892. – 132 с.; ІР НБУВ. – Ф. 81. – № 15. – Арк. 1-9.

³³⁵ Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVIII. – Август. – Библиография. – С. 269.

³³⁶ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 295. – Од. зб. 17. – Арк. 144-146.

- ³³⁷ ІР НБУВ. – Ф. 81. – № 14. – Арк. 1-38; № 18. – Арк. 1-2.
- ³³⁸ *Левицький О.И.* Луцкая старина. – К.: Типография Имп. Университета Св. Владимира (В.И. Завадского), 1891. – 37 с.
- ³³⁹ *Левицький О.И.* История одного древнего волынского храма. – К.: Типография Имп. Университета Св. Владимира АО Н.Т. Корчак-Новицкого, 1903. – 21 с.
- ³⁴⁰ *Левицький О.И.* Истребление древнего замка в Подолии // Киевская старина. – 1899. – Т. LXVII. – Октябрь. – С. 15-16; *Його ж:* Кременецький замок // Літературно-науковий вісник. -1914. –Кн. IV. – С. 33-40.
- ³⁴¹ Цит. за: *Москвич Л.* Орест Левицький. – С. 223.
- ³⁴² *Левицький О.И.* Переписка Киевских монахов с Запорожьем в 1763–65 гг. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1903. – Кн. XVIII. – С. 23-49; *Його ж:* Старинная картина не на своем месте // Киевская старина. – 1903. – Т. LXXXI. – Май. – Документы, известия и заметки. – С. 88-90.
- ³⁴³ ЦДІАУК. – Ф. 725. – Оп. 1 – спр. 30. – Арк. 98-101.
- ³⁴⁴ ІР НБУВ. – Ф. 81. – № 13. – Арк. 10; *Сарбей В.Г., Москвич Л.Г.* Академік УАН Орест Іванович Левицький... – С. 64.
- ³⁴⁵ *Левицький О.И.* Отчет об осмотре старинных храмов в г. Полтаве и в м. Богачке и Шишаках, Миргородского уезда. – К., 1903. – 29 с.; *Мокляк В.О.* Академік О.І. Левицький і Полтавщина // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювілейної наукової конференції. – Полтава, 1991. – Ч. 3: Краєзнавство Полтавщини. – С. 46-48.
- ³⁴⁶ *Левицький О.И.* Новый храм в старом украинском стиле // Киевская старина. – 1906. – Т. XCIV. – Ноябрь–декабрь. – С. 598-610.
- ³⁴⁷ Там само. – С. 607.
- ³⁴⁸ *Колосок Б.* Історіографія укріплень Луцька // Архітектурна спадщина України. – Вип. 3. – Ч. 1: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури: Статті. – К.; Українознавство, 1996. – С. 48-49, 57.
- ³⁴⁹ ІР НБУВ. – Ф. X. – № 10141. – Арк. 1-2; ЦДІАУК. – Ф. 725. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 6, 7 зв., 8.
- ³⁵⁰ *Каманин И.М.* Договоры на сооружение церквей в Малороссии в XVIII веке // Археологическая летопись Южной России. – К., 1903. – № 6. – С. 362-373.
- ³⁵¹ *Каманин И.М.* Результаты археологической экскурсии в Тарашанский и Чигиринский уезды летом 1901 г. – С. 51-66.

³⁵² Каманин И.М. Придорожные кресты, иконы и статуи святых в селах Киевского уезда // Там само. – 1906. – Кн. XIX. – Вып. II. – С. 5-7; *Його ж:* Таинственный крест в с. Молчанах (Ямпольского у. Подольской губ.) // Там само. – Вып. IV. – С. 80-82.

³⁵³ Каманин И.М. Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость). – К., 1914. – 166 с.

³⁵⁴ ЦДІАУК. – Ф. 725. – Оп. 1. – спр. 30. – Арк. 11 зв.-13; Григор'єва Т., Денисенко Г. Вказ. вид. – С. 118.

³⁵⁵ ЦДІАУК. – Ф. 725. – Оп. 1. – спр. 30. – Арк. 6-17 зв.

³⁵⁶ Юркова О.В. Істомін Михайло Павлович // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – С. 547-548.

³⁵⁷ ІР НБУВ. – Ф. 108. – № 2. – Арк. 1-4.

³⁵⁸ Там само. – Арк. 1.

³⁵⁹ Істомин М.П. К истории живописи в Киево-Печерской лавре в XVIII ст. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1895. – Кн. IX. – С. 65.

³⁶⁰ Там само.

³⁶¹ ЦДІАУК. – Ф. 725. – Оп. 1. – спр. 30. – Арк. 6 зв.-7. Про лаврську малярню див.: Кондратюк А.Ю. Стінописи Лаврської школи 1-ї третини XVIII ст. в контексті європейського мистецтва // Лаврський альманах: Збірник наукових праць – К.: Вид-во "Віпол", 2002. – Вип. 7. – С. 99-104.

³⁶² Істомин М.П. К истории живописи в Киево-Печерской лавре в прошлом столетии // Труды Девятого археологического съезда в Вильне. 1893. – М.: Типография Г. Лисснера и Ю. Романа, 1897. – Т. II. – С. 50-51; *Його ж:* К истории живописи в Киево-Печерской лавре // Труды Десятого археологического съезда в Риге. 1896. – М.: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, 1900. – Т. III. – С. 64-65; *Його ж:* Обучение живописи в Киево-Печерской лавре в XVIII ст. // Искусство и художественная промышленность. – СПб., 1901. – № 10-11. – С. 291-318 та ін.

³⁶³ К истории Лаврской рисовальной школы // Киевская старина. – 1895. – Т. LI. – Декабрь. – Документы, известия, заметки. – С. 107.

³⁶⁴ Див.: Жолтовський П.М. Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні: Альбом-каталог. – К.: Наукова думка, 1982. – 286 с.

³⁶⁵ Істомин М.П. К вопросу о древней иконописи Киево-Печерской лавры. – С. 3.

³⁶⁶ Істомин М.П. Описание иконописи Киево-Печерской лавры // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1898. – Кн. XII. – С. 34-90.

³⁶⁷ Кондратюк А.Ю. Розписи Великої Успенської та Троїцької надбрамної церков першої третини XVIII ст. як віддзеркалення провідних тенденцій мистецтва і теологічної думки // Велика Успенська церква Києво-Печерської Лаври: Слід у віках: матеріали міжнародної наукової конференції. – К.: Видавництво "Віпол", 2002. – С. 101-102; Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 18.

³⁶⁸ А. Прахов у 1880 р. першим в Російській імперії отримав ступінь доктора історії та теорії мистецтв.

³⁶⁹ Вечерський В. Реставрація пам'яток архітектури // Пам'ятки України: історія та культура. – 1997. – № 1. – С. 12; Логвин Н. До історії реставрації пам'яток в Україні кінця XIX – початку XX ст. // Архітектурна спадщина України. – 1996. – Вип. 3. – Ч. 1: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури. – С. 194.

³⁷⁰ Ганзенко Л. Нове про стінопис Кирилівської церкви в Києві // Пам'ятки України: історія та культура. – 1997. – № 1. – С. 29, 30; Марголіна І., Нікітенко Н., Преловська І., Прокоп'юк О., Тоцька І. Софійський кафедральний монастир, 11–18 ст. // Звід пам'яток історії та культури України. – Енциклопедичне видання у 28 томах. – Київ. – Кн. I. – Ч. III: С–Я. – К.: Головна редакція пам'яток історії та культури при видавництві "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 2011. – С. 1470. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?litera&id=5681>

³⁷¹ Кілессо Т.С. Кирилівський монастир. – К.: Техніка, 1999. – (Національні святині України). – С. 37-38.

³⁷² Прахов А.В. Киевские памятники византийско-русского искусства: Доклад в имп. обществе 19 и 20 декабря 1885 года // Древности: Труды Московского археологического общества. – М., 1887. – Т. XI. – Вып. III. – С. 9-24; Його ж: Фрески Киево-Кирилловской церкви XII в. (Речь, произнесенная в общем собрании Императорского Русского археологического общества, 9 января 1883 г.) // Киевская старина. – 1883. – Т. VI. – С. 97-110; Його ж: О Кирилловских фресках в Киеве // Труды Пятого археологического съезда в Тифлисе. 1881. – М.: Типография А.И. Мамонтова, 1887. – С. LXIII; Його ж: Открытие фресок Киево-Кирилловской церкви XII в., исполненное в 1881 и 1882 гг. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1883. – 13 с.

³⁷³ Прахов А.В. Киевские памятники византийско-русского искусства. – С. 10; Його ж: Фрески Киево-Кирилловской церкви XII в. – С. 109.

³⁷⁴ Прахов А.В. Киевские памятники византийско-русского искусства. – С. 23.

³⁷⁵ Прахов А.В. Открытие фресок Киево-Кирилловской церкви XII в., исполненное в 1881 и 1882 гг.; Шмит Ф. Памяти Адриана Прахова // Теория та історія архітектури і містобудування: Збірник наукових праць. – К.: НДІТІАМ, 1999. – Вип. 4. – С. 308.

³⁷⁶ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 295. – Од. зб. 17. – Арк. 17, 18, 21-23, 73-75, 77-98; Об исследовании Мстиславова Владимиро-Волынского собора XII века (реферат проф. Прахова на московском археологическом съезде) // Волынские епархиальные ведомости. – 1890. – № 5. – С. 162-164; Прахов А.В. Исследование Мстиславова Владимиро-Волынского собора XII века // Труды Восьмого археологического съезда в Москве. 1890. – Т. IV. – М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1897. – С. 186; Гаврилюк С.В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX — початок XX ст.). – С. 309-310; Ричков П. Дослідження та відбудова Успенського собору у Володимирі-Волинському: внесок Адріана Прахова // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. – С. 295-314.

³⁷⁷ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 568. – Од. зб. 59. – Арк 8-10, 14, 18, 39, 46.

³⁷⁸ Гаврилюк С.В. Вказ.вид. – С. 311-313.

³⁷⁹ Прахов А.В. Киевские памятники византийско-русского искусства. – С. 13.

³⁸⁰ Прахов А.В. Выставка копий с памятников искусства в Киеве X, XI и XII веков, исполненных А. В. Праховым в течение 1880, 1881 и 1882 годов / Напечатано по распоряжению Имп. Русского археологического общества. – СПб., 1882. – 34 с.

³⁸¹ Див. докладніше: Титов Ф.И. Киево-Софийский кафедральный протоиерей Петр Гаврилович Лебединцев. – К., Типография Корчак-Новицкого. – 1897. – 34 с.; Антонович В.Б. Памяти П.Г. Лебединцева // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1898. – Кн. XII. – С. 8-10; Симоненко І. П.Г. Лебединцев // Вісник УТОПІК. – 1998. – № 1. – С. 49-52 та ін.

³⁸² Науменко В.П. Петр Гаврилович Лебединцев // Киевская старина. – 1897. – Т. LXVI. – Февраль. – С. 331.

³⁸³ Лебединцев П.Г. Дмитриевский монастырь, устроенный в Киеве князем Изяславом Ярославичем, его судьба и местность. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1877. – 14 с.; Його ж: Спас на Берестове // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII. – Июль. – С. 34-47 та ін.

³⁸⁴ Каргер М.К. Древний Киев. – Т. 1. – С. 51.

³⁸⁵ Лебединцев П.Г. "Росписной список" Києва 1700 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1892. – Кн. VI. – Отд. III. – С. 27-82.

³⁸⁶ *Каргер М.К.* Вказ. вид. – С. 529.

³⁸⁷ *Лебединцев П.Г.* Киево-Михайловский Златоверхий монастырь в его прошедшем и настоящем состоянии. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1884. – 35 с.; *Його ж:* Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии. – К.: Типография А. Давиденко, 1886. – 116 с.

³⁸⁸ Переписка М.А. Максимовича с П.Г. Лебединцевым // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVII. – Ноябрь. – С. 273.

³⁸⁹ *Лебединцев П.Г.* О Святой Софии Киевской // Труды Третьего археологического съезда в Киеве в 1874 году. – Т. I. – К.: Типография Имп. Университета Св. Владимира, 1878. – С. 53-93; *Його ж:* О времени написания фресков Киево-Софийского кафедрального собора // Известия Имп. Русского археологического общества. – Спб., 1877. – Т. VIII. – Вып. 1. – С. 37-71; *Його ж:* Описание Киево-Софийского кафедрального собора. – К.: Типография Е.Т. Керер, 1882. – 101 с.; *Його ж:* Св. София Киевская, ныне Киево-Софиевский кафедральный собор / Изд. 2-е, исправл. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1890. – 111 с.; *Його ж:* К восстановлению иконостаса Киево-Софийского собора // Киевская старина. – 1899. – Т. LXIV. – Март. – С. 151-152 та ін.

³⁹⁰ *Нікітенко Н.* Софія Київська в дослідженнях П.Г. Лебединцева. – С. 9.

³⁹¹ *Лебединцев П.Г.* О Святой Софии Киевской. – С. 64.

³⁹² *Нікітенко Н.* Вказ. вид. – С. 12-14.

³⁹³ Там само. – С. 16; *Лебединцев П.Г.* О Святой Софии Киевской. – С. 70.

³⁹⁴ *Лебединцев П.Г.* Возобновление Киево-Софийского собора в 1843–1853 г. – К.: Типография В. Давиденко, 1879. – 71 с.; *Його ж:* Открытие древних мозаик в главном куполе Киево-Софийского собора // Киевская старина. – 1884. – Т. X. – Сентябрь. – С. 162-165.

³⁹⁵ *Нікітенко Н.* Вказ. вид. – С. 10.

³⁹⁶ *Лебединцев П.Г.* Остатки церквей на развалинах древнего Корсуня или Херсонеса, их открытие и значение. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 18 с.

³⁹⁷ *Титов Ф.П.* А. Лашкарев (Некролог) // Труды Киевской духовной академии. – 1899. – № 9. – С. 27-31.

³⁹⁸ ІР НБУВ. – Ф. 175. – № 1643. – Арк. 1, 3.

³⁹⁹ *Г.М. [Грушевський М.].* [Рецензія]: Лашкарев П. Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты. – С. 6; *Його ж:* Петро Лашкарьов: Некролог // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1900. – Т. XXXIII. – Кн. I. – С. 4-5; *Петров Н.И.* Черни-

говское зодчество XI–XII веков. – Чернигов, 1915. – С. 14; Академік Микола Іванович Петров (1840–1921). Воспоминания старого археолога // Просемінарій. Медієвістика, історія церкви, науки і культури. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 17-56 та ін.

⁴⁰⁰ *Лашкарев П.А.* По вопросу об архитектуре XII века в Суздальском княжестве // Труды Первого археологического съезда в Москве. 1869. – М.: В Синодальной типографии, 1871. – Т. I. – С. 267.

⁴⁰¹ *Славина Т.А.* Исследователи русского зодчества... – С. 91.

⁴⁰² *Лашкарев П.А.* О древних киевских постройках // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1879. – Кн. I. – С. 266-267.

⁴⁰³ *Лашкарев П.А.* Что осталось от древней церкви Киевской Спаса на Берестове? // Труды Киевской духовной академии. – 1867. – № 7. – С. 105-116; *Його ж:* Киевская архитектура X–XII веков // Труды Третьего археологического съезда в Киеве. – К.: Типографии Университета Св. Владимира, 1874. – Т. 1. – С. 263-282; *Його ж:* Остатки древних зданий Киево-Печерской лавры. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1883. – 12 с.; *Крайній К.* Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX століть. – С. 48, 71.

⁴⁰⁴ Известия Церковно-археологического общества за сентябрь 1890 года // Труды Киевской духовной академии. – 1891. – №. 1. – С. 363-364.

⁴⁰⁵ *Лашкарев П.А.* Киевская архитектура X–XII века: Реферат. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1875. – 39 с.

⁴⁰⁶ *Лашкарев П.А.* Развалины церкви св. Симеона и Копырев конец древнего Киева. С планом Киева XVIII ст. и церкви на Кудрявце – К.: Типография В.И. Давиденко, 1879. – 26 с.

⁴⁰⁷ *Лашкарев П.А.* Остатки древнего храма в Переяславе // Киевская старина. – 1889. – Т. XXIV. – Январь. – С. 204-210; *Його ж:* Соборная Успенская церковь в г. Каневе // Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты. – К.: Типография И.И. Чоколова, 1898. – С. 230-235.

⁴⁰⁸ *Лашкарев П.А.* Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты. – 243 с.

⁴⁰⁹ *Ульяновський В.І.* Академік Микола Петров // Члени-засновники Національної Академії наук України: збірник нарисів. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 114-115.

⁴¹⁰ *Д.Щ. [Щербаківський Д.]* Микола Іванович Петров (1840–1921). – С. 137; *Горбик В.* Петров Микола Іванович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. – Ч. 2. – С. 147.

⁴¹¹ *Петров Н.И.* Киевская Рождество-Предтеченская или Борисо-Глебская церковь // Труды Киевской духовной академии. – 1895. – № 7. – С. 478-508; 1896. – № 2. – С. 253-283; № 3. – С. 333-364; *Його ж:* Историко-археологический очерк Брянска, Орловской губернии, и его отношение к Киеву – К., 1901. – 31 с.

⁴¹² *Петров Н.И.* Об упраздненной стенописи Великой церкви Киево-Печерской лавры. – К., 1900. – 62 с.; *Його ж:* Что сделал киевский митрополит Петр Могила для украшения великой церкви Киево-Печерской лавры // Киевская старина. – 1900. – Т. LXVIII. – Март. – С. 145 – 147; *Його ж:* О новом росписании стен великой церкви Киево-Печерской лавры // Труды Киевской духовной академии. – 1901. – № 2. – С. 227-296.

⁴¹³ *Петров Н.И.* О древней стенописи в Спасской на Берестове церкви // Труды Киевской духовной академии. – 1908. – № 2. – С. 266-298; *Його ж:* Древняя стенопись в киевской Спасской на Берестове церкви. – К.: Типография И.И. Горбунова, 1908. – 33 с.

⁴¹⁴ *Петров Н.И.* Древняя стенопись в киевской Спасской на Берестове церкви. – С. 27.

⁴¹⁵ Там само. – С. 31.

⁴¹⁶ *Удріс І.* Мистецтвознавча спадщина старого археолога. – С. 26-37.

⁴¹⁷ *Петров Н.И.* Новооткрытый альбом видов и рисунков достопримечательностей Киева, 1651 года. – К.: Типография И.И. Горбунова, 1905. – 42 с.

⁴¹⁸ *Петров Н.И.* Фасад Старо-Киевской крепости и нижнего города Киево-Подолы второй половины XVII века // Искусство. Живопись, графика, художественная печать. – К., 1911. – № 10. – С. 429-435.

⁴¹⁹ *Петров Н.И.* Киев, его святыни и памятники. – СПб.: Типография Министерства путей сообщения, 1896. – 184 с.; *Його ж:* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., Типография Императорского Университета Св. Владимира, Н.Т. Корчак-Новицкого, 1897. – 270 с.

⁴²⁰ *Толочко П.П.* Исторична топографія стародавнього Києва. – С. 16.

⁴²¹ *Петров Н.И.* Черниговское зодчество XI-XII веков. – Чернигов, 1915. – 49 с.

⁴²² Див.: *Петров Н.И.* Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1880. – 152 с.; *Його ж:* Миниатюры и заставки в греческом евангелии XI-XII в. и отношение их к мозаичным и фресковым изображениям в Киево-Софийском соборе // Труды Киевской

духовной академии. – 1881. – № 5. – С. 1-23; *Його ж*: Колекції древніх восточних ікон і образчиків древньої книжної живописи, завещанні преосвященним Порфирієм (Успенським) Церковно-археологічному обществу при Київській духовній академії. – К.: Типографія Г.Т. Корчак-Новицького, 1886. – 41 с.; *Його ж*: Колекція старих портретів і других вещей, передана в 1909 году из Києво-Софійського митрополитського дома в Церковно-археологічний музей – К.: Типографія АО "Петр Барський в Києве", 1910. – 36 с.

⁴²³ Див.: *Шульц І.В.* До історії формування колекції живопису Києво-Печерського заповідника // Мистецька спадщина. Матеріали та дослідження. – К., 1993. – С. 3-15.

⁴²⁴ *Петров Н.И.* Альбом достопримечательностей Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. – Вып. III: Южнорусские иконы. – К.: Типографія школи печатного дела, 1913. – 49 с.+12 табл.

⁴²⁵ Там само. – С. 48.

⁴²⁶ *Петров Н.И.* Вказ. вид. – Вып. IV-V. – К.: Типо-літографія С.В. Кульженко, 1915. – 62 с.+40 табл.

⁴²⁷ *Удріс І.* Вказ. вид. – С. 34.

⁴²⁸ Див., наприклад: Волян. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб.: Типографія товарищества "Общественная польза", 1888. – 438 с.; Подолия: Историческое описание. – СПб.: Типографія товарищества "Общественная польза", 1891. – 393 с.

⁴²⁹ *Крайній К.* Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX століть. – С. 101.

⁴³⁰ *Реєнт О.П.* Історична наука в Україні в 19 ст. // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – С. 568.

⁴³¹ *Тельвак В.* Методологічні основи історичних поглядів М.С. Грушевського (кінець XIX – початок XX століття) // Київська старовина. – 2002. – № 2. – С. 5.

⁴³² *Толочко П.* Перший історик України – Руси // Київська старовина. – 1992. – № 2. – С. 8.

⁴³³ *Січинський В.* Розвідки Михайла Грушевського з українського мистецтва // Народна творчість та етнографія. – 1997. – № 1 – С. 53.

⁴³⁴ *Сидор О.* Мистецтво в житті та науковій спадщині Михайла Грушевського // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 282.

⁴³⁵ *Грушевський М.С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К.: Типография Имп. Университета Св. Владимира, 1891. – С. 377, 380-384.; *Його ж:* Барское старство: исторические очерки (XV–XVIII в.) – К.: Типография Имп. Университета Св. Владимира, 1894. – С. 6, 19-21, 67.

⁴³⁶ *Грушевський М.* Церква св. Василя в Овручі // Село. – К., 1910. – № 31; *Його ж:* Мстиславова церква в Володимирі-Волинському // Там само. – 1911. – № 5; *Його ж:* Лопушанський “Святовид” // Записки Наукового товариства імені Шевченка – Львів, 1910. – Т. ХCVIII. – Кн. VI. – С. 147-148; *Г-ий М.* [*Грушевський М.*], *Г-ий Ол.* [*Грушевський Олександр*]. Портрет Хмельницького з видання 1683 р. (До портрета) // Там само. 1898. – Т. XXIII-XXIV. – С. 18-20; *Грушевський М.* До портрета Мазепи // Там само. – 1909. – Т. ХСII. – Кн. VI. – С. 246-248; *Його ж:* Ще до портрета Мазепи // Там само. – 1910. – Т. ХСIV. – Кн. II. – С. 162.

⁴³⁷ *Мацюк О.* Замки і фортеці України в трактуванні Михайла Грушевського // Михайло Грушевський. – С. 195.

⁴³⁸ *Грушевський М.* Опис Львівського замку р. 1459 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1896. – Т. XII. – С. 1-12.

⁴³⁹ *Грушевський М.* Опис подільських замків 1491 р. // Там само. – Львів, 1895. – Т. VII. – С. 1 – 18.

⁴⁴⁰ *Грушевський М.* Описи Ратенського старства з 1500–1512 рр. // Там само. – Львів, 1898. – Т. XXVI. – С. 1-40.

⁴⁴¹ *Грушевський М.С.* Южно-русские господарские замки в половине XVI века: Историко-статистический очерк. – К.: Типография Имп. Университета Св. Владимира, 1890. – 33 с.; *Його ж:* Барское старство – 404 с.

⁴⁴² *Грушевський М.* Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов’янства // Статті по славяноведенью. – СПб.: Типография Имп. академии наук, 1904. – Вып. 1. – С. 298-304.

⁴⁴³ *Жулинський М.* Концепція національної культури Михайла Грушевського // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 6.

⁴⁴⁴ *Грушевський М.* Історія України – Руси: В 11 т., 12 кн. – (Пам’ятки історичної думки України). – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – С. 422-452; Там само. – 1995. – Т. 6. – С. 368-382, 616, 617 та ін.

⁴⁴⁵ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – Київ, Львів: Друкарня С.В. Кульженко, 1913. – С. 4.

⁴⁴⁶ *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – К.–Львів: Друкарня С.В. Кульженко, 1912. – 248 с.

⁴⁴⁷ Там само. – С. 2.

⁴⁴⁸ Логвин Г. Ідеї Михайла Грушевського в історії українського мистецтва // Михайло Грушевський. – С. 275.

⁴⁴⁹ Там само.

⁴⁵⁰ Там само.- С. 276.

⁴⁵¹ ІР НБУВ. – Ф. X. – № 17859-17861. – Арк. 1-12.

⁴⁵² Див.: Павлуцкий Г.Г. Проект закона об охране древних памятников в России. Доклад, прочитанный в общем собрании членов Киевского общества охраны памятников старины и искусства, 27 декабря 1911 г. – К., 1912. – 15 с.

⁴⁵³ Афанасьев В. Дослідник українського мистецтва Григорій Павлуцький. – С. 13.

⁴⁵⁴ Пучков А. Материалы к биографии Г.Г. Павлуцкого // Теорія та історія архітектури і містобудування. – К.: НДІТІАМ, 1998. – Вип. 2. – С. 168; Денисенко О. Павлуцький Григорій Григорович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. – Ч. 2. – С. 125.

⁴⁵⁵ Павлуцкий Г.Г. Деревянные и каменные храмы. – 124 с.

⁴⁵⁶ Там само. – С. 1.

⁴⁵⁷ Там само.

⁴⁵⁸ Там само.

⁴⁵⁹ Там само. – С. 18.

⁴⁶⁰ Там само. – С. 14-25.

⁴⁶¹ ЦДІАУК. – Ф. 725. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 68.

⁴⁶² ІР НБУВ. – Ф. X. – № 17859-17861. – Арк. 5.

⁴⁶³ Эрст Ф. Ушедшие: Григорий Григорьевич Павлуцкий. – С. 58.

⁴⁶⁴ Павлуцкий Г.Г. Влияние византийской культуры. Древние храмы Киева и Чернигова. Храмы Владимиро-Суздальского княжества. Начало Москвы // Грабарь И. История русского искусства. – М.: Издание И. Кнебель, [б.г.]. – Т. I: Архитектура: До-Петровская эпоха. – С. 155-198; Його ж: Барокко України // Там само. – Т. II: Архитектура: До-Петровская эпоха (Москва и Украина). – С. 337-416; Його ж: Каменное церковное зодчество на Украине // Там само. – С. 386-388; Його ж: Старинные деревянные синагоги в Малороссии // Там само. – С. 377-382.

⁴⁶⁵ Павлуцкий Г.Г. Стиль барокко на Украине: деревянное церковное зодчество // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1910. – Кн. XXII. – Вып. 3. – С. 41-43.

⁴⁶⁶ Див.: *Вечерський В.* До питання про національний стиль в архітектурі України XVII–XVIII ст. // *Архітектурна спадщина України.* – К.: Українознавство, 1994. – Вип. 1. – С. 102-113.

⁴⁶⁷ *Павлуцкий Г.Г.* О деревянных резных изображениях путтов в южно-русских церквах XVII–XVIII вв. // *Археологическая летопись Южной России.* – 1904. – № 1-2. – С. 44.

⁴⁶⁸ *Антонович Є.А., Удріс І. М.* Вказ. вид. – С. 238.

⁴⁶⁹ Там само. – С. 130; Див., наприклад, найважливіші публікації на цю тему: [*Сластионов А.Г.*] Существует ли южнорусский стиль? // *Киевская старина.* – 1903. – Т. 82 – Июль–сентябрь. – С. 5-15; *К. [Каманин И.]* К возрождению украинского архитектурного стиля // *Археологическая летопись Южной России.* – 1903. – № 3-4. – С. 218-241; *А. Л.* Украинский архитектурный стиль // *Украинская жизнь.* – М., 1912. – № 9. – С. 32-45; *Новицкий А.П.* Еще о возрождении украинского архитектурного стиля // Там само. – 1913. – № 9. – С. 40-45; *А. Вар-ъ.* Об украинском архитектурном стиле // Там само. – № 1. – С. 27-32; *Коваленко Г.* Про український стиль та українську хату // *Українська хата.* – К., 1913. – № 3-4. – С. 186-201; *Шумицький М.* Український архітектурний стиль. – К.: Друкарня 2-ої Артїлі, 1914. – 60 с.; *Кричевський В.Г.* Розуміння українського стилю // *Сяйво.* – К., 1914. – № 3. – С. 88-91 та ін.

⁴⁷⁰ *Удріс І.* Григорій Павлуцький: діяльність і спадщина. – С. 18, 16.

⁴⁷¹ *Білокінь С.* Кузьмін Євген Михайлович. – С. 560; *Лобановський Б.Б., Говдя П.І.* Українське мистецтво другої половини XIX – початку XX ст. – К.: Мистецтво, 1989. – (Нариси з історії українського мистецтва). – С. 8-9.

⁴⁷² Див. докладніше: *Ковпаненко Н.Г. Є. М.* Кузьмін як дослідник пам'яток українського образотворчого мистецтва. – С. 91-95; Центральний державний архів літератури і мистецтва України. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1-4.

⁴⁷³ Центральний державний архів громадських організацій. – Ф. 236. – Оп.1. – Спр. 58358. – Арк. 2, 60, 66.

⁴⁷⁴ *Кузьмин Е.М.* Несколько слов о южнорусском искусстве и о задачах его исследования // *Киевская старина.* – К., 1900. – Т. LXXI. – Ноябрь. – С. 326.

⁴⁷⁵ Там само. – С. 330.

⁴⁷⁶ *Кузьмин Е.М.* Опять Киев! // *Старые годы.* – 1912. – Декабрь. – С. 62.

⁴⁷⁷ Див., наприклад: *Яремич С.* Памятники искусства XVI и XVII века в Киево-Печерской лавре // Киевская старина. – 1900. – Т. LXIX. – Июнь. – С. 378-390; *Його ж:* Еще о памятниках искусства Киево-Печерской лавры // Там само. – Т. LXIX. – Октябрь. – С. 179-188 та ін.

⁴⁷⁸ *Кузьмин Е.М.* Несколько соображений по поводу уничтоженных и уцелевших памятников старины в Киево-Печерской лавре // Искусство и художественная промышленность. – 1900. – Февраль. – С. 223-240.

⁴⁷⁹ *Яремич С.* Вказ. вид.

⁴⁸⁰ *Кузьмин Е.М.* От XVII к XVIII веку. О некоторых памятниках южнорусского искусства // Старые годы. – 1909. – Июль–сентябрь.

⁴⁸¹ *Кузьмин Е.М.* XI археологический съезд в Киеве // Искусство и художественная промышленность. – СПб., 1899. – Ноябрь. – С. 63-77.

⁴⁸² Там само. – С. 76-77.

⁴⁸³ *Кузьмин Е.М.* Украинская живопись XVII века // Грабарь И. История русского искусства. – Т. VI: История живописи: До-Петровская эпоха. – С. 455-480.

⁴⁸⁴ Там само. – С. 468.

⁴⁸⁵ Там само. – С. 465.

⁴⁸⁶ Див.: *Супруненко О.* Вадим Щербаківський: сторінки біографії // Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії. – Полтава: Вид-во "Полтава", 1993. – С. 86-100; *Курінний П.* Вадим Щербаківський (з нагоди 70 років життя). – Вид. 2-ге, доп. – Полтава: Видавничий центр „Археологія” ЦДОПА, 1995. – 24 с.

⁴⁸⁷ *Ульяновський В.* Вадим Щербаківський... – С. 5.

⁴⁸⁸ *В.Щ. [Щербаківський В.]* Памятники церковной старины м. Дашева: (Охрана памятников старины) // Археологическая летопись Южной России. – 1904. – № 3. – С. 98-99; *Його ж:* К вопросу о типах старинных малорусских церквей (Из наблюдений экспедиции 1904 г.) // Там само. – 1904. – № 6. – С. 232-235; *Його ж:* К вопросу о деревянной архитектуре малороссийских церквей Киевской губернии XVIII в. // Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905. – Т. II. – М., Товарищество типографии А. И. Мамонтова. – 1908. – С. 196 та ін.

⁴⁸⁹ *Щербаковський В.* Деревляні церкви на Україні та їх типи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1906. – Т. 74. – Кн. VI. – С. 10-32.

⁴⁹⁰ Там само. – С. 25.

⁴⁹¹ Там само. С. 10.

⁴⁹² *Щербаківський В.* Архітектура у різних народів і на Україні. – Львів; Київ: Загальна друкарня, 1910. – 254 с.

⁴⁹³ Там само. – С. 233, 234.

⁴⁹⁴ Там само.

⁴⁹⁵ *Щербаківський В.* Українське мистецтво: I. Дерев'яне будівництво і різьба на дереві. – Львів–Київ, 1913. – 86 с.

⁴⁹⁶ *Ульяновський В.* Вадим Щербаківський... – С. 93.

⁴⁹⁷ *Щербаківський В.* Українське мистецтво... – С. XVIII.

⁴⁹⁸ Див.: Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля: Збірник наукових праць за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Кам'янець-Подільський, 2004. – 180 с.

⁴⁹⁹ *Сецинский Е.И.* Музей Подольского Церковного историко-археологического общества. Описание предметов старины. – Каменец-Подольский: Типография Подольского Свято-Троицкого братства, 1909. – 105 с.

⁵⁰⁰ *Сецинский Е.И.* Историко-статистическое описание приходов и церквей Подольской епархии // Труды Подольского епархиального историко-археологического комитета. – 1901. – Вып. IX. – 1064 с.; *Його ж:* Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Каменецкий уезд // Там само. – 1895. – Вып. VII. – 820 с.

⁵⁰¹ *Сецинский Е.И.* Материалы для истории монастырей Подольской епархии // Там само. – 1890–1892. – Вып. V. – С. 187-650.

⁵⁰² *Сецинский Е.И.* Археологическая карта Подольской губернии с картой, 3 таблицами планов городищ, с указателем географических имен и предметным указателем // Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. – Т. I. – М.: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. – С. 197-214; *Винокур І.С., Корнілов В.В.* Ю.Й. Сіцинський. – С. 70.

⁵⁰³ *Сецинский Е.И.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание. С 4-мя фототипиями и 20-ю гравюрами и цинкографиями. – К., Типография С.В. Кульженко. – 1895. – 247 с.

⁵⁰⁴ *Сецинский Е.И.* Южнорусское церковное зодчество // Православная Подолия. – 1907. – № 7-8. – С. 158-176; *Його ж:* Характерные черты древних церквей Подолии // Там само. – 1912. – № 36. – С. 841-849.

⁵⁰⁵ *Сецинский Е. И.* Древнейшие церкви Подолии. Объяснения к археологической карте Подолии // Археологические известия и заметки, издаваемые Имп. Московским археологическим обществом. –

М., 1900. – Т. VII. – № 8. – С. 273; № 9-10. – С. 300; *Його ж*: Древнейшие православные церкви в Подолии. Церковь-замок в Сутковцах Летичевского уезда. – Каменец-Подольск, 1889. – 18 с. та ін.

⁵⁰⁶ *Сецинский Е.И.* Исчезающий тип деревянных церквей Подолии. – Каменец-Подольск: Типография С.П. Киржацкого, 1904. – 24с.

⁵⁰⁷ *Сецинский Е.И.* Роспись церкви в южнорусском стиле // Православная Подолия. – 1909. – № 26. – С. 51-57.

⁵⁰⁸ ІР НБУВ. – Ф. 278. – № 105. – Арк. 16.

⁵⁰⁹ Докладніше про його біографію див.: *Іваневич Л.А.* Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2011. – 245 с.

⁵¹⁰ *Січинський В.* Кость Широцький (Спомини з нагоди шести роковин смерті) // Кость Широцький (у працях істориків і дослідників – мистецтвознавців України Євфимія Січинського та Володимира Січинського) / Передмова Л.А. Іваневич. Післямова та упоряд. А.М. Трембіцький. – Хмельницький, 2004. – С. 27.

⁵¹¹ ІР НБУВ. – Ф. 152. – № 3. – Арк. 1; Ф. І. – Од. зб. 12514. – Арк. 1-12; *Широцький К.В.* Дещо з української іконографії // Рада. – К., 1911. – Ч. 168 та ін.

⁵¹² *Широцький К.В.* Дещо про давні портрети // Сяйво. – К., 1914. – № 7-9. – С. 198-202.

⁵¹³ *Широцький К.В.* Білоусівська церква. – Одеса, 1915. – 16 с.

⁵¹⁴ *Ладыженко К.* [Широцкий К.]. Национальное искусство и задачи искусства на Украине // Украинская жизнь. – 1912. – Кн. 3. – С. 46-56.

⁵¹⁵ *Шероцкий К.В.* Очерки по истории декоративного искусства Украины. – I: Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1914. – 147 с.

⁵¹⁶ Там само. – С. 1, 89.

⁵¹⁷ Там само. – С. 50.

⁵¹⁸ Див., наприклад: *Лукомский Г.* Украинский барокко // Аполлон. – М., 1911. – С. 5-14.

⁵¹⁹ *Шероцкий К.В.* Очерки по истории декоративного искусства Украины. – С. 1, 13.

⁵²⁰ Там само. – С. 91, 92.

⁵²¹ *Удріс І.* Концепція української мистецької класики Костянтина Широцького. – С. 83.

⁵²² *Широцький К.В.* Староруський некрополь у Києві на Звірінці // Рада. – К., 1913. – № 2; *Його ж*: На руїнах Бакоти // Літературно-науковий вісник. – К., 1912. – Кн. 1. – С. 71-80.

⁵²³ *Широцький К.В.* Пам'ятки староруського мистецтва у Полоцьку // Рада. – К., 1913. – № 229; *Його ж:* Різдваїні свята в деяких пам'ятках староруського мистецтва // Там само. – 1912. – № 4; *Його ж:* Про новорічні розваги у Візантії і відображення їх у фресках Києво-Софійського собору // Там само та ін.

⁵²⁴ *Широцький К.В.* Українська штука за часів старокнязівських та її виучення. – 15 с.; *Його ж:* Старовинне мистецтво на Україні. – К.: Видавниче товариство "Криниця", 1918. – 23 с.

⁵²⁵ *Широцький К.* Старовинне мистецтво на Україні. – С. 3.

⁵²⁶ Там само. – С. 23.

⁵²⁷ *Шероцький К.В.* Киев. Путеводитель. С планом г. Киева и 58 иллюстрациями. – К.: Типография В.С. Кульженко, 1917. – 364 с.

⁵²⁸ *Петров М.* [Рецензія]: К.В. Шероцький. Киев. Путеводитель. – К., 1917 // Записки історично-філологічного відділу Української АН. – К., 1919. – Т. 1. – С. 123-124.

⁵²⁹ *Широцький К.* Надгробні хрести на Україні // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1908. – Кн. II. – С. 10-29.

⁵³⁰ Там само. – С. 25.

⁵³¹ *Биковський Л.* Бібліографія праць К.В. Широцького // Українське наукове товариство: Збірник секції мистецтв. – К., 1921. – С. 137-144; *Сіцінський Є.* Праці К.В. Широцького по історії українського мистецтва. – С. 25; *Удріс І.* Концепція української мистецької класики Костянтина Широцького. – С. 84.

⁵³² *Сохань П. О.* Лазаревський – видатний історик і археограф // Олександр Матвійович Лазаревський 1834–1902. Доповіді та матеріали наук.-практич. конф. „Українська археографія: проблеми і перспективи”, присвяченої 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського. 20-22 жовтня 1994 р., Київ–Чернігів. – Вип. 1. – К., 2003. – С. 6; *Коваленко О. О.* Лазаревський та „лівобережна школа” в українській історіографії другої половини XIX – початку XX ст. // Там само. – С. 33.

⁵³³ Див.: *Сарбей В.Г.* Первая попытка организации системных историко-краеведческих исследований на Украине // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Сборник статей. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 35-40.

⁵³⁴ *Грушевський М.* В двадцять п'яти роковини смерті Олександра Матвійовича Лазаревського // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 4.

⁵³⁵ *Лазаревський А.М.* Описание старой Малороссии. – Т. 1. Полк Стародубский. – К., 1888. – 514 с.; Т. 2. Полк Нежинский. – К., 1893. – 546 с.; Т. 3. Полк Прилуцкий. – К., 1902. – 463 с.; *Його ж:* Исторические

очерки Полтавской Лубенщины XVII-XVIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1896. – Кн. XI. – С. 34-203.

⁵³⁶ *Лазаревский А.М.* Исторический очерк Батурина (1625–1760) // Там само. – К., 1892. – Кн. VI. – С. 105-122; *Його ж:* Гетманские дома в Глухове // Киевская старина. – 1898. – Т. LX. – Январь. – С. 160-166.

⁵³⁷ *Лазаревский А.М.* Тепловка: Страница из истории старого Батурина. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890. – 9 с.

⁵³⁸ Контракт на постройку церкви конца XVII в. // Киевская старина. – 1884. – Т. I. – Март. – С. 522-524; *А.Л. [Лазаревский А.]* К истории церкви г. Остра // Там само. – 1891. – Т. XXXV. – Ноябрь. – С. 299-300.

⁵³⁹ *Лазаревский А.* Отрывки из летописи Мгарского монастыря (1682–1775) // Там само. – 1889. – Т. XXV. – Апрель. – С. 380.

⁵⁴⁰ *Лазаревська К. О.М.* Лазаревський і старе українське мистецтво – С. 83-97.

⁵⁴¹ ІР НБУВ. – Ф. X. – № 17617. – Арк. 3; *Федоренко П. О.М.* Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний збірник. – К., 1927. – С. XXII-XXX.

⁵⁴² *Сохань П.* Вказ. вид. – С. 8.

⁵⁴³ *Грушевський М.С.* В двадцять п'яти роковини смерті Олександра Матвійовича Лазаревського. – Кн. 4. – С. 6.

⁵⁴⁴ ІР НБУВ. – Ф. X. – № 17617. – Арк. 2.

⁵⁴⁵ Там само. – Арк. 1, 4.

⁵⁴⁶ *Палієнко М.* Проблеми іконографії на сторінках журналу "Киевская старина"... – С. 208.

⁵⁴⁷ *Лазаревский А.М.* Старинные малороссийские портреты: Очерк об истории украинского портрета // Киевская старина. – 1882. – Т. I. – Май. – С. 337-342; Там само. – Октябрь. – С. 173-175.

⁵⁴⁸ *Коваленко А.Б. В.Л.* Модзалевский как историк и источниковед. – С.

⁵⁴⁹ Петро Миколайович Савицький (1895–1968) в майбутньому відомий економіст, географ, історик, філософ, поет, учень П. Струве і В. Вернадського. У 1920 р. емігрував, в 1922-1945 рр. викладав у Празі. Був одним із засновників та ідеологів євразійського руху. Шлях П. Савицького як науковця почався у Чернігові, де під впливом В. Модзалевського він захопився минувиною рідного краю. Упродовж 1911–1914 рр. об'їздив всю Лівобережну і частково Правобережну Україну, вивчаючи і фіксує пам'ятки народного мистецтва, архітектури. Свої статті друкував у газеті "Черниговская земская неделя". 1914 р. на виставці української старовини у Харкові

представив велику колекцію фотографій пам'яток архітектури Чернігівщини. Автор розвідки "Кам'яне будівництво на Україні від часів Богдана Хмельницького до часів Розумовського". Про нього див.: *Томазов В.В.* Савицькі // *Енциклопедія історії України*. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 415.

⁵⁵⁰ *Коваленко О.Б.* З історіографічної спадщини: В.Л. Модзалевский, П.Н. Савицкий. Очерки искусства Старой Украины: Чернигов // *Чернігівська старовина: збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова*. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 101-142.

⁵⁵¹ *Модзалевский В.Л.* Украинское искусство. – Чернигов: Типография "Епархиальная", 1917. – 68 с.; Його ж: Основні риси українського мистецтва. – Чернігів: Видавниче товариство "Сіверянська думка", 1918. – 32 с.

⁵⁵² *Модзалевський В.Л.* Основні риси українського мистецтва. – С. 3-4.

⁵⁵³ Див.: *Білокінь С.* Чернігівсько-петербурзький історичний гурток (1908–1917). – С. 288-298.

⁵⁵⁴ Див.: *Гирич І.* Призабутий український мистецтвознавець. Режим доступу: <http://www.i-hugych.name/Misc/Lukomsky.html>; *Лукомський Г.К.* З української художньої спадщини – Київ: Українські пропілеї, 2004. – 712 с.

⁵⁵⁵ *Макаренко Д.О.* Микола Омелянович Макаренко. – С. 5.

⁵⁵⁶ *Пуцко В.* Микола Макаренко у створенні наукової бази історії українського мистецтва. – С. 21-23.

⁵⁵⁷ Там само; *Шовкопляс Г.М., Шовкопляс І.Г.* М.О. Макаренко – видатний археолог України // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: Тези доповідей та повідомлень до науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Роменського краєзнавчого музею. Листопад, 1990 р. – Суми–Ромни, 1990. – С. 23.

⁵⁵⁸ *Макаренко Н.Е.* Древнейший памятник искусства Переяславского княжества // Сборник статей в честь графини П.С. Уваровой. – М., 1916. – С. 373-404.

⁵⁵⁹ *Макаренко Н.Е.* Развалины в Старгородке // Старые годы. – 1907. – № 1 – С. 58-60.

⁵⁶⁰ *Макаренко Н.Е.* Материалы по истории гравюры на Украине // Искусство в Южной России. Живопись, графика, художественная печать. – 1914. – № 5-6. – С. 191.

⁵⁶¹ Сучасні науковці вважають, що церква побудована Володимиром Мономахом, див.: Коренюк Ю. Фрески кінця XI ст. церкви Михаїла в Острі. Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/korenjuk/oster.html>.

⁵⁶² *Макаренко Н.Е.* Ляличи // Старые годы. – 1910. – Июль-сентябрь. – С. 131-151.

⁵⁶³ *Макаренко Н.Е.* На родине последнего гетмана запорожского П.Ив. Калнишевского: 2. Церковь Покровская в г. Ромнах, Полтавской губ., построенная П. Калнишевским // Искусство и художественная промышленность. – 1901. – № 8. – С. 256-237; *Його ж:* Памятник русского искусства XVIII в. // Зодчий. – СПб., 1908. – № 24. – С. 211-215; Там само. – № 25. – С. 219-222.

⁵⁶⁴ Див.: *Кравченко В.В.* Д.И. Багалий: Научная и общественно-политическая деятельность. – Х.: Изд-во "Основа" при ХГУ, 1990. – 176 с.

⁵⁶⁵ *Верменич Я.В.* Регіональний напрям історичних досліджень Д. Багалія та його школи // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – 2001. – Вип. 14. – С. 102.

⁵⁶⁶ *Багалеї Д.* Русская история. С картами, планами и снимками с памятников древности и искусства. – М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1914. – Т. 1. Княжеская Русь (до Иоанна III). – С. 23.

⁵⁶⁷ *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – С. 234.

⁵⁶⁸ *Кравченко В.В.* Вказ. вид. – С. 45; *Верменич Я.* – Вказ. вид. – С. 233-234.

⁵⁶⁹ *Багалеї Д.И.* Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – М.: Университетская типография, 1887. – Т. I: История колонизации, с картой. – 630 с.; *Його ж:* Історія Слобідської України. – Х.: "Союз", 1918. – 308 с.; ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 14498. – Арк. 240, 257, 279, 300-304 та ін.

⁵⁷⁰ *Багалеї Д.И.* Из прошлого Святогорского монастыря // Багалеї Д.И. Очерки из русской истории. Т. 2: Монографии и статьи по истории Слободской Украины. – Х.: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья. – Х., 1913. – С. 43-48; ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 14498. – Арк. 384-388.

⁵⁷¹ *Багалеї Д.И.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII ст. – С. 174-178.

⁵⁷² ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 14498. – Арк. 10.

⁵⁷³ *Багале́й Д.И.* Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Т. I.; IP НБУВ. – Ф. X. – № 14498. – Арк. 192-223.

⁵⁷⁴ *Багале́й Д.И.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской, Курской и Воронежской губерний). – Х.: Издание Харьковского историко-филологического общества, 1886. – 379 с.; Топографическое описание Харьковского наместничества. – Х., 1888. – 92 с. (Харьковский сборник на 1888 год); Див.: *Литвиненко М.А.* „Топографическое описание Харьковского наместничества” як джерело для вивчення історії Слобідської України другої половини XVIII ст. // *Український історичний журнал.* – 1966. – Вип. 1 (№ 58). – С. 134-135.

⁵⁷⁵ *Багале́й Д.И. и Миллер Д.П.* История города Харкова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Историческая монография. – Том первый (XVII–XVIII вв.). – Х.: Паровая Типография и Литография М. Зильбергер и С-вья, 1905. – 568 с.

⁵⁷⁶ Там само. – С. 7-26.

⁵⁷⁷ *Багале́й Д.И.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской, Курской и Воронежской губерний). – С. 21-22.

⁵⁷⁸ IP НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 45015. – Арк. 1.

⁵⁷⁹ *Багале́й Д.И. и Миллер Д.П.* Вказ. вид. – С. 319-388.

⁵⁸⁰ Там само. – С. 340-380.

⁵⁸¹ *Багале́й Д.И. и Миллер Д.П.* Вказ. вид. – Том второй: XIX и начало XX века. С приложением Альбома планов и рисунков. – Х.: Паровая Типография и Литография М. Зильбергер и С-вья, 1905. – С. 491-527.

⁵⁸² Там само. – С. 504.

⁵⁸³ *Багале́й Д.И.* Очерки из русской истории. – Т. 2-й: Монографии и статьи по истории Слободской Украины. – Х., Типография и Литография М. Зильбергер и С-вья, 1913. – 374 с.

⁵⁸⁴ *Багале́й Д.И.* Колонизация Новороссийского края и первые его шаги по пути культуры. Исторический этюд. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. – С. 20.

⁵⁸⁵ *Багале́й Д.И.* Общий очерк древностей Харьковской губернии // Харьковский сборник. – Вып. 4 (Литературно-научное приложение к Харьковскому календарю на 1890 г.). – Х., 1890. – С. 91.

⁵⁸⁶ *Багале́й Д.И.* Русская история. Часть первая (домонгольский период). – Х., 1909. – С. 8-9; *Кравченко В.В.* Вказ. вид. – С. 38.

⁵⁸⁷ *Багале́й Д. И.* Вказ. вид. – С. 10.

⁵⁸⁸ *Багалеї Д.* Русская история. – М., 1914. – Т. 1: Княжеская Русь (до Иоанна III). – С. 19.

⁵⁸⁹ Там само. – С. 21.

⁵⁹⁰ Там само. – С. 19.

⁵⁹¹ *Побожій С.І.* Харківська університетська школа мистецтвознавства... – С. 70.

⁵⁹² *Вирський Д.* Микола Сумцов // Історіографічні дослідження в Україні. – 2003. – Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С. 183-185.

⁵⁹³ *Побожій С.І.* Вказ. вид. – С. 78-79.

⁵⁹⁴ *Сумцов Н.Ф.* Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – Т. XXIV. – Январь. – С. 64.

⁵⁹⁵ Там само. – 1890. – Т. XXX. – Июль. – С. 64-71.

⁵⁹⁶ *Сумцов Н.Ф.* Олень в произведениях народной словесности и искусства // Там само. – 1889. – Т. XXIV. – Январь. – С. 65-74.

⁵⁹⁷ *Сумцов Н.Ф.* Культурные переживания: К истории южнорусской иконописи // Там само. – Март. – С. 676-684.

⁵⁹⁸ Там само. – С. 677; *Сумцов Н.Ф.* К истории украинской иконописи // Из украинской старины. – Х.: Типография "Печатное дело", 1905. – С. 3.

⁵⁹⁹ *Сумцов М.* К истории украинской иконописи. – С. 3-13.

⁶⁰⁰ Див., наприклад: *Белецкий А.* Отдел церковных древностей на Четырнадцатом археологическом съезде в Чернигове. – Ч., 1909. – С. 4.

⁶⁰¹ *Сумцов Н.Ф.* Новости по истории украинского искусства. – Вып. 1. – Х.: Типография "Печатное дело", 1911. – С. 58-69; Вып. 2. – Х.: Типография "Печатное дело", 1912. – С. 51-57.

⁶⁰² *Вирський Д.* Вказ. вид. – С. 192.

⁶⁰³ *Сумцов Н.Ф.* Слобожане: Історико-етнографічна розвідка. – Х.: Видавництво "Союз", 1918. – 240 с. – (Культурно-історична бібліотека).

⁶⁰⁴ *Побожій С.* Вказ. вид. – С. 76-77.

⁶⁰⁵ *Редин Е.К.* Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии: К XII археологическому съезду в Харькове. – Х.: Типография губернского правления. – Х., 1901. – С. 3.

⁶⁰⁶ *Філіппенко Р.І.* Життя, громадська діяльність і науково-історична спадщина професора Харківського університету Є.К. Редіна (1863–1908 рр.). – С. 13.

⁶⁰⁷ *Редин Е.К.* Памятники церковных древностей Харьковской губернии. – Х.: Типография губернского правления, 1900. – С. 1.

⁶⁰⁸ Там само. – С. 2.

⁶⁰⁹ Там само. – 14 с.; *Редин Е.К.* Религиозные памятники искусства Харьковской губернии. – Х., 1902; *Його ж:* Материалы к изучению церковных древностей Украины: Церкви города Харкова. – Х.: Типография "Печатное дело", 1905. – 64 с. та ін.

⁶¹⁰ Протоколы заседаний Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Т. 1. – С. 137.

⁶¹¹ *Редин Е.К.* Религиозные памятники искусства Харьковской губернии. – С. 11.

⁶¹² *Редин Е.К.* Икона „Недреманное око” // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Т. 1 – С. 158-159; *Його ж:* Икона „Недреманное око” // Там само. – С. 344-347.

⁶¹³ *Редин Е.К.* Материалы к изучению церковных древностей Украины: Церкви города Харкова. – С. 28.

⁶¹⁴ *Шишов І.* Українознавець. Спроба першого прочитання наукових праць М.Ф. Сумцова. – Х., 2000. – С. 24.

⁶¹⁵ Див.: *Афанасьев В.А.* Федор Афанасьевич Шмит. – К.: Наукова думка, 1992. – 216 с.; *Ковпаненко Н.Г.* Шміт Федір Іванович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. – Ч. 2. – С. 300-307.

⁶¹⁶ *Нестуля О.О.* Софія Київська в пам'яткоохоронній та науководослідній діяльності Ф.І. Шміта // Релігійна традиція в духовному відродженні України: Матеріали Всеукраїнській науковій конференції. – Полтава, 1992. – С. 92-93.

⁶¹⁷ ЦДІАУК. – Ф. 725. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 98.

⁶¹⁸ *Шмит Ф.И.* Киевский Софийский собор // Светильник. – М., 1913. – № 8. – С. 3-22.

⁶¹⁹ Там само. – С. 11.

⁶²⁰ *Афанасьев В.А.* Вказ. вид. – С. 34.

⁶²¹ *Шмит Ф.И.* Заметки о поздневизантийских храмовых росписях // Византийский временник. – СПб., 1915-1916. – № 22. – С. 62-126.

⁶²² *Шмит Ф.И.* Законы истории: Введение к курсу всеобщей истории искусств. – Вып. 1. – Х.: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1916. – 196 с.

⁶²³ *Абросимова С.В.* Дмитро Іванович Яворницький. – Запоріжжя: РА "Тандем У", 1997. – С. 5.

⁶²⁴ Там само. – С. 8; *Шубравська М.М.* Д.І. Яворницький... – С. 17.

⁶²⁵ *Абросимова С.В.* Вказ. праця – С. 44; *Верменич Я.* Запорозьке козацтво як об'єкт наукових зацікавлень Д.І. Яворницького // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2002. – Число 8/9. – Ч. 2. – С. 309.

⁶²⁶ *Ковальова І.Ф.* Місце Д.І. Яворницького у регіональній археології Наддніпрянщини // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2007. – Вип. 5: Перші Всеукраїнські Яворницькі наукові читання. – С. 254.

⁶²⁷ *Яворницький Д.І.* Запорозжя в залишках старовини і переказах народу – 3-тє вид., випр. і доп. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – Ч. I. – 312 с.; Ч. II. – 496 с.

⁶²⁸ Там само. – Ч. I. – С. 50, 76-83 та ін.

⁶²⁹ *Яворницький Д.І.* Вольності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис // Дмитро Яворницький. Твори у 20 томах. – Київ-Запоріжжя: Тандем-У, 2005. – Т. II. – С. 11-223.

⁶³⁰ *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. В трьох томах. – Т. I. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.

⁶³¹ *Эварницкий Д.И.* Церковные памятники Запорожья // Исторический вестник. – 1893. – Т. 52. – Июнь. – С. 770-782.

⁶³² *Фаримець А.М.* Історія створення "церковного відділу" Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю Д.І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (Листопад 1995 р.). – Дніпропетровськ: Пороги, 1995. – С. 162-163.

⁶³³ *Лаптева Л.П.* Кондаков Никодим Павлович // Славяноведение в дореволюционной России. – М.: Наука, 1979. – С. 187-188; *Масленицын С.* Академик Н.П. Кондаков // Искусство. – М., 1981. – № 7. – С. 62-67; *Кызласова И.Л.* История изучения византийского и древнерусского искусства в России: Ф.И. Буслаев, Н.П. Кондаков: методы, идеи, теории. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – С. 342.

⁶³⁴ *Кызласова И.Л.* Вказ. вид. – С. 46, 47.

⁶³⁵ Див.: Кондаков Н. Наука классической археологии и теория искусств // Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С. 51-90.

⁶³⁶ Там само. – С. 46.

⁶³⁷ Кондаков Н.П. О фресках лестниц Киево-Софийского собора // Записки Имп. Русского Археологического Общества. – СПб., 1888. – Т. III. – Вып. 3/4. – С. 287-306.

⁶³⁸ Кызласова И.Л. Вказ. вид. – С. 16, 20.

⁶³⁹ Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства. – СПб.: Типография Министерства путей сообщения, 1891. – Вып. 4: Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева. – 176 с.

⁶⁴⁰ Кондаков Н.П. О научных задачах истории древнерусского искусства // Памятники древней письменности и искусства. – СПб., 1899. – Кн. СXXXII. – С. 1-2.

⁶⁴¹ Там само. – С. 3, 7.

⁶⁴² Ковпаненко Н.Г. Айналов Дмитро Власович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. – Ч. 1. – С. 34–39.

⁶⁴³ Вздорнов Г.И. Вказ. вид. – С. 298.

⁶⁴⁴ IP НБУВ. – Ф. X. – № 4763-4764. – Арк. 1-12.

⁶⁴⁵ Айналов Д., Редин Е. Киево-Софийский собор. Исследование древней мозаической и фресковой живописи // Записки Имп. Русского Археологического общества (Новая серия). – СПб., 1890. – Т. IV. – Вып. 3-4. – С. 231-381.

⁶⁴⁶ Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской... – С. 112.

⁶⁴⁷ Айналов Д., Редин Е. Древние памятники искусства Киева. Софийский собор. Златоверхо-Михайловский и Кирилловский монастыри. – Х.: Тип. "Печатное дело" К.Н. Гагарина, 1899. – 62 с.

⁶⁴⁸ Айналов Д.В. Летопись о начальной поре русского искусства // Отчет о состоянии и деятельности Имп. С.-Петербургского университета за 1903 год. – СПб., 1904. – С. 1-33; *Його ж*: Очерки и заметки по истории древнерусского искусства // Известия Отделения русского языка и словесности Имп. Академии наук – СПб., 1908. – Т. XIII. – Кн. 2. – С. 290-323 та ін.; *Його ж*: История древнерусского искусства. – Вып. 1: [Киев]. – Пг., 1915. – 28 с. та ін.

⁶⁴⁹ Айналов Д. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память св. равноапостольного князя Владимира. – Пгр., 1917. – Т. 1. – С. 21-39.

⁶⁵⁰ Айналов Д. Архитектура черниговских церквей // Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – Т. III. – М., 1911. – С. 67; *Його ж*: Памятники христианского Херсонеса. – Вып. I: Развалины храмов. – М.: Типография А.И. Мамонтова, 1905. – 136 с.

Розділ 4.

⁶⁵¹ Историческая записка о деятельности Императорского Московского археологического общества за первые двадцать пять лет его существования. – М., 1890. – С. 8; *Формозов А.А.* А.С. Уваров и его место в истории русской археологии // *Российская археология*. – М., 1993. – № 3. – С. 228-245.

⁶⁵² ДАК. – Ф. 16. – Оп. 305. – Од. зб. 80. – Арк. 1.

⁶⁵³ *Амартол И.* [*Линниченко И.*] Русская историческая наука и археологические съезды. – Одесса, 1884. – С. 3.

⁶⁵⁴ *Редин Е.К.* XIII Археологический съезд в Екатеринославе... – С. 3.

⁶⁵⁵ Див.: *Юренко С.* Археологічні з'їзди в Україні. – 44 с.

⁶⁵⁶ *Юренко С.* Вказ. вид. – С. 4.

⁶⁵⁷ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 305. – Од. зб. 80. – Арк. 1-22.

⁶⁵⁸ *Ковпаненко Н.* Пам'ятки монументального мистецтва // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 323.

⁶⁵⁹ Труды первого археологического съезда в Москве. 1969. – Т. 1. – С. 152.

⁶⁶⁰ *Брикнер А.Г.* Какие могут и должны быть устраиваемые при университетах преподавание археологии, практические упражнения и занятия // Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Т. I. – С. 39, 41.

⁶⁶¹ *Забелин И.Е.* В чем заключаются основные задачи археологии как самостоятельной науки // Там само. – Т. II. – С. 17, 13.

⁶⁶² Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Т. II. – С. 18.

⁶⁶³ Там само. – С. 19.

⁶⁶⁴ Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. – Т. II. – М.: Печатня А.И. Снегиревой, 1902. – С. 187.

⁶⁶⁵ ДАК. – Оп. 311. – Од. зб. 107. – 107 арк.

⁶⁶⁶ Там само. – Арк. 16.

⁶⁶⁷ Там само. – Арк. 33, 36.

⁶⁶⁸ *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К.: Українознавство, 1996. – С. 137.

⁶⁶⁹ Третий съезд археологический в Киеве 2-го августа 1874 года. – К.: Типография Е.Я. Федорова, 1874. – С. 10.

⁶⁷⁰ Там само. – С. 15.

- ⁶⁷¹ *Каргер М.К.* Древний Киев. – Т. 1. – С. 246, 247.
- ⁶⁷² Труды Первого археологического съезда в Москве. 1869. – Т. I. – С. 267-271, XCV, XCIX-CII.
- ⁶⁷³ Там само. – С. 143.
- ⁶⁷⁴ *Лашкарев П.А.* По вопросу об архитектуре XII века в Суздальском княжестве // Труды Первого археологического съезда в Москве. 1869. – Т. I. – С. 263-264.
- ⁶⁷⁵ *Лашкарев П.А.* Киевская архитектура X-XII веков // Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Т. I. – С. 263-282.
- ⁶⁷⁶ Там само. – С. 263.
- ⁶⁷⁷ *Мурзакевич Н.Н.* Сведения о Влахернской или Лахернской иконе // Там само. – С. 131-135.
- ⁶⁷⁸ *Павлов П.В.* О значении некоторых фресков Киевософийского собора // Там само. – С. 283-287.
- ⁶⁷⁹ *Срезневский И.И.* Св. София Царьградская по описанию русского паломника конца XII века // Там само. – С. 95-109.
- ⁶⁸⁰ *Лебединцев П.Г.* О Святой Софии Киевской // Там само. – С. 53-93.
- ⁶⁸¹ *Антонов В.* Киево-Кирилловская Троицкая церковь // Там само. – Т. II. – С. 1-12.
- ⁶⁸² Див.: Указатель выставки при Третьем археологическом съезде в Киеве 1874 г. 2-22 августа.– К.: Типография Е.Я. Федорова, 1874. – 154 с.
- ⁶⁸³ *Юренко С.* Вказ. вид. – С. 10.
- ⁶⁸⁴ *Смирнов И.А.* VI Археологический съезд в Одессе // Советская археология. – М., 1986. – № 7. – С. 92.
- ⁶⁸⁵ Труды Шестого археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Т. I. – С. XXIV, XXXII.
- ⁶⁸⁶ *Кирпичников А.И.* Иконография Вознесения Христова // Труды Шестого археологического съезда в Одессе. – Т. III. – 1887. – С. 387-395; *Його ж:* Успение Богородицы в легенде и искусстве // Там само. – Т. II. – 1888. – С. 149-191; *Кондаков Н.П.* Византийские церкви и памятники Константинополя // Там само. – Т. III. – С. 1-229.
- ⁶⁸⁷ *Антонович Е.А., Удріс І. М.* Вказ. вид. – С. 61.
- ⁶⁸⁸ Труды Шестого археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Т. I. – С. LXIV; *Султанов Н.* Художественный отдел VI археологического съезда в Одессе. – С. 11, 12.

⁶⁸⁹ Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра // Труды Шестого археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Т. I. – С. 86-102; Там само. – С. LXIX.

⁶⁹⁰ Ковальова І.Ф. Вказ. вид. – С. 254.

⁶⁹¹ Чепурин А.А. О пещерных церквах в Крыму // Труды Шестого археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Т. III. – С. 380-381; Авдеев А.А. Церковь Св. Иоанна Предтечи в Керчи // Там само. – С. 382-386.

⁶⁹² Труды Шестого археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Т. 1. – С. LXIX-LXXVII.

⁶⁹³ Лашкарев П.А. Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты. – 243 с.

⁶⁹⁴ ДАК – Ф.16. – Оп. 429, спр. 134; Уварова П.С. Обзор деятельности 12-ти первых Археологических съездов с 1869 по 1902 год // Труды двенадцатого археологического съезда в г. Харькове. – Т. III. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, аренд. В.И. Вороновым, 1902. – С. 419.

⁶⁹⁵ Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. – Т. II. – С. 49.

⁶⁹⁶ Одиннадцатый археологический съезд в Киеве 1-20 августа 1899 года. – М., 1899. – С. 23-24.

⁶⁹⁷ Там само. – С. 10-11.

⁶⁹⁸ Там само. – С. 9.

⁶⁹⁹ Там само. – С. 12.

⁷⁰⁰ Отчет предварительного комитета // Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. – Т. II. – С. 53-54.

⁷⁰¹ Историческое общество Нестора-летописца в 1899 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1901. – Кн. XV. – Вып. 1. – Отд. I. – С. 3-14.

⁷⁰² Див.: Кузьмин Е.М. Одиннадцатый археологический съезд в Киеве.

⁷⁰³ Истомин М.П. К истории живописи в Киево-Печерской лавре в прошлом столетии // Труды Девятого археологического съезда в Вильне 1893. – С. 50-51; Його ж: К истории живописи в Киево-Печерской лавре // Труды Десятого археологического съезда в Риге. – С. 64-65.

⁷⁰⁴ Истомин М.П. Фрески XVII-XVIII вв. в храмах и костелах Юго-западной России и отголоски прошлого в них // Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. – Т. II. – С. 61-63.

⁷⁰⁵ Там само. – С. 62.

⁷⁰⁶ Там само.

⁷⁰⁷ Там само. – С. 63.

⁷⁰⁸ *Истомин М.П.* Главнейшие черты иконографии на Волыни в XVI–XVII веках // Там само. – С. 96-97.

⁷⁰⁹ Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. – Т. II. – С. 97.

⁷¹⁰ Там само. – С. 107-110.

⁷¹¹ Там само. – С. 112.

⁷¹² Там само.

⁷¹³ *Лашкарев П.А.* Церкви Чернигова и Новгорода-Северского // Там само. – С. 146-161.

⁷¹⁴ Там само. – С. 161.

⁷¹⁵ *Николаев В.* Стены внутри Великой церкви Киево-Печерской лавры // Там само. – С. 125-126.

⁷¹⁶ Див.: *Сіткарьова О.В.* Успенський собор Києво-Печерської лаври. – К.: Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра, 2000. – 232 с.

⁷¹⁷ *Титов Ф.И.* Что было в древности на месте нынешней Андреевской церкви // Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. – Т. II. – С. 66.

⁷¹⁸ *Сецинский Е.И.* Характерные особенности древних церквей Подолии // Там само. – С. 83.

⁷¹⁹ *Антонович В.Б.* Археологическая карта Волынской губернии с картой, указателем имен географических, указателем предметным и перечислением источников // Там само. – Т. I. – М., 1901. – С. 1-109 (окреме вид. – М., 1900. – 130 с.); *Сецинский Е.* Археологическая карта Подольской губернии с картой, 3 таблицами планов городищ, с указателем географических имен и предметным указателем // Там само. – С. 197-214 (окреме вид. – М., 1901. – 158 с.+1 карта).

⁷²⁰ *Багалеј Д.* Археографические материалы как источник археологии // Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. – Т. II. – С. 83-85.

⁷²¹ Там само. – С. 83.

⁷²² Там само.

⁷²³ Там само. – С. 84.

⁷²⁴ ІР НБУВ. – Ф. I. – Од. зб. 7788. – Арк. 1.

⁷²⁵ Каталог выставки Одиннадцатого археологического съезда в Киеве (В здании университета Св. Владимира). – К., 1899. – 112 с.

⁷²⁶ *Беляшевский Н.Ф.* Археологический съезд в Киеве // Киевская старина. – 1899. – Т. LXVII. – Октябрь. – С. 116.

⁷²⁷ Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. – Т. II. – С. 54.

⁷²⁸ Там само. – С. 55.

⁷²⁹ Поездки гр. П.С. Уваровой в Черниговскую губернию и на Волынь. – С. 46-50.

⁷³⁰ 1899 г. в археологическом отношении // Киевская старина. – 1900. – Т. LXVIII. – Январь. – Отд. II. – Археологическая летопись. – С. 48.

⁷³¹ К Археологическому съезду в Харькове // Там само. – 1900. – Т. LXIX. – Май. – Отд. II. – Археологическая летопись – С. 119; *Кот С.І.* Становлення державної системи охорони пам'яток в Україні. – С. 22.

⁷³² *Фрадкин В.З.* XII археологический съезд и его значение в развитии этнографии Украины // История и археология Слободской Украины: Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию XII археологического съезда в Харькове. – Х., 1992. – С. 75-76.

⁷³³ Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902. – Т. III. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, аренд. В.И. Вороновым, 1905. – С. 233-238, 239-243.

⁷³⁴ К Археологическому съезду в Харькове. – С. 120-122.

⁷³⁵ *Редин Е.К.* Программа для собирания сведений по церковным древностям для XII Археологического съезда в Харькове // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Х.: Паровая Типо-литография М. Зильберберг и С-вья, 1902. – Т. 1. – С. 25-28.

⁷³⁶ Протоколы заседаний Харьковского Предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда // Там само. – С. 54.

⁷³⁷ Див.: Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902. – Т. II. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1905. – С. 520-535.

⁷³⁸ ІР НБУВ. – Ф. 23. – № 327-350.

⁷³⁹ *Скирда І.М.* Вивчення і дослідження церковних старожитностей (за матеріалами XII Археологічного з'їзду в Харкові) // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2004. – Вип. 6. – С. 281-289.

⁷⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф. 278. – № 105. – Арк. 1; Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902. – Т. III. – С. 273-274.

⁷⁴¹ *Редин Е.К.* Памятники церковных древностей Харьковской губернии // Труды Харьковского Предварительного комитета по уст-

ройству XII Археологического съезда. – Т. 1. – С. 44-48.; *Його ж:* Религиозные памятники искусств Харьковской губернии // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902. – Т. III. – С. 339-340.

⁷⁴² *Редин Е.К.* Икона „Недреманное Око” // Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Т. 1. – С. 153-159; 344-347.

⁷⁴³ *Айналов Д.В.* Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятинной церкви // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902. – Т. III. – С. 5-11.

⁷⁴⁴ Вопрос о языке рефератов галицких ученых на XI археологическом съезде в Киеве // Киевская старина. – 1899. – Т. LXVI. – Июль. – Отд. II. – С. 14-15.

⁷⁴⁵ IP НБУВ. – Ф. 278. – № 105. – Арк. 78; Див.: *Петров Н.И.* Об иконописном отделе выставки и рефератах о нем на XII АС // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1909. – Кн. XVII. – Вып. 1. – С. 3-14.

⁷⁴⁶ *Княжевич М.* [Біляшівський М.] Альбом выставки Археологического съезда в г. Харькове // Археологическая летопись Южной России. – К., 1904. – № 1-2. – С. 70.

⁷⁴⁷ *Редин Е.К.* Каталог выставки Двенадцатого археологического съезда в г. Харькове: Отдел церковных древностей. – Х.: Типография "Печатное дело", 1902. – С. 3.

⁷⁴⁸ Альбом выставки XII Археологического съезда в г. Харькове / Под ред. и с объяснительным текстом проф. Е.К. Редина. Исполнено и издано художеств. фототипией К. Фишер (56 таблиц со снимками около 300 предметов). – М., 1903. – 29 с.

⁷⁴⁹ *Княжевич М.* [Біляшівський М.] Вказ. вид. – С. 71.

⁷⁵⁰ Там само. – С. 71-72.

⁷⁵¹ IP НБУВ. – Ф. 278. – № 105. – Арк. 2.

⁷⁵² *Нарбеков В.* Южно-русское религиозное искусство XVII–XVIII вв.: По памятникам церковной старины, бывшим на выставке XII Археологического съезда в Харькове. – Казань, 1903. – 115 с.

⁷⁵³ *Петров Н.И.* Об иконописном отделе выставки и рефератах о нем на XII Археологическом съезде. – К.: Типография Р.К. Лубковского, 1903. – 16 с.

⁷⁵⁴ *Ковальова І.Ф.* Вказ. вид. – С. 260.

⁷⁵⁵ Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905. – Т. II. – С. 121-140.

- ⁷⁵⁶ Там само. – С. 3-8.
- ⁷⁵⁷ Сведения о деятельности общества // Чтения в Историческом обществе Нестор-летописца. – 1904. – Кн. XVIII. – Вып. 1. – С. 11; Там само. – Вып. 3-4. – С. 92.
- ⁷⁵⁸ Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905. – Т. II. – С. 15-16.
- ⁷⁵⁹ Там само. – С. 62.
- ⁷⁶⁰ Там само. – С. 241, 17.
- ⁷⁶¹ *Филянский Н.Г.* Список церквей Полтавской губернии XVII и XVIII веков // Там само. – С. 89.
- ⁷⁶² Там само. – С. 16.
- ⁷⁶³ *Эварницкий Д.И.* Запорожская старина // Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905. – Т. II. – С. 61-70.
- ⁷⁶⁴ Там само. – С. 65.
- ⁷⁶⁵ *Падалка Л.В.* Эволюция козацких сечей в Поднепровье в связи с общим ходом развития Днепровского казачества // Там само. – С. 223.
- ⁷⁶⁶ *Беднов В.А.* Краткие сведения об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастыря // Там само. – С. 174-184; *Його ж:* Сведения об архиве Екатеринославской духовной консистории // Там само. – С. 185-195.
- ⁷⁶⁷ *Левитский свящ. (отец Иаков).* Историческое прошлое г. Сум, Харьковской губернии // Там само. – С. 79-114.
- ⁷⁶⁸ *Павлуцкий Г.Г.* О деревянных церквах Полтавщины // Там само. – С. 195.
- ⁷⁶⁹ *Щербаковский В.М.* К вопросу о деревянной архитектуре малороссийских церквей Киевской губернии XVIII в. // Там само. – С. 196.
- ⁷⁷⁰ *В. Щербаковский.* О различных памятниках искусства в малороссийских церквах // Там само. – С. 222.
- ⁷⁷¹ *Павлуцкий Г.Г.* О влиянии деревянного церковного зодчества на архитектурные формы каменных храмов в Киеве 17 и 18 вв. // Там само. – С. 220-221.
- ⁷⁷² Там само. – С. 221.
- ⁷⁷³ *Прусевич А.Н.* Деревянные синагоги Подольской губ. // Там само. – С. 222.
- ⁷⁷⁴ *Павлуцкий Г.Г.* Древние деревянные синагоги Юго-западного края как памятники, отражающие в себе черты, выработанные местным искусством // Там само. – С. 222.
- ⁷⁷⁵ Там само.

⁷⁷⁶ *Прусевич А.Н.* Деревянные синагоги Подольской губернии // Там само; *Його жс:* Описание и объяснение живописи в синагоге г. Ярышева Могилевского уезда Подольской губернии // Там само. – С. 240.

⁷⁷⁷ *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева из альбома 1651 г. Януша Радзивилла по копиям их конца XVIII века // Там само. – С. 197-512.

⁷⁷⁸ *Див.: Ковпаненко Н.Г.* Вестерфельд Абрагам // *Энциклопедія історії України.* – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 496.

⁷⁷⁹ *Смирнов Я.И.* Изображение Ярослава с семейством на фреске Киево-Софийского собора по рисунку 1651 г. // *Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905.* – Т. II. – С. 239-240.

⁷⁸⁰ *Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905.* – Т. II. – С. 241.

⁷⁸¹ Там само. – С. 248.

⁷⁸² *Каталог выставки XIII археологического съезда / Сост. А.А. Скрыленко, Е.Н. Мельник.* – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905. – 80 с.

⁷⁸³ *ДАК.* – Оп. 345. – Од. зб. 33. – Арк. 4.

⁷⁸⁴ *Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове.* – Т. III. – М.: Типография Общества распространения полезной книги. – М., 1911. – С. 111.

⁷⁸⁵ Там само. – С. 111, 13.

⁷⁸⁶ *Айналов Д.В.* План занятий и изысканий в Чернигове летом 1906 г. // *Труды Московского Предварительного комитета по устройству Четырнадцатого археологического съезда.* – Вып. 1. – М., 1906. – С. 22-23.

⁷⁸⁷ *Горностаев Ф.Ф.* Программа исследований в области религиозного и гражданского искусства для Археологического Съезда в Чернигове // Там само. – С. 23-27.

⁷⁸⁸ Там само. – С. 27.

⁷⁸⁹ *Самоквасов Д.Я.* План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для археологического съезда // Там само. – С. 3-21.

⁷⁹⁰ Там само. – С. 15.

⁷⁹¹ *Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове.* – Т. III. – С. 24-29.

⁷⁹² Там само. – С. 12-13.

⁷⁹³ *ІР НБУВ.* – Ф. 278. – № 105. – Арк. 9.

⁷⁹⁴ Коваленко А.Б. XIV археологический съезд и развитие исторических исследований на Черниговщине. – С. 123.

⁷⁹⁵ Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – Т. III. – С. 66.

⁷⁹⁶ Н.М. [Макаренко Н.]. Исследования архитектурных памятников Черниговской земли, доложенные на XIV Археологическом съезде // Зодчий. – СПб., 1908. – № 39. – С. 365.

⁷⁹⁷ Айналов Д.В. Об архитектуре черниговских церквей // Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – Т. III. – С. 67.

⁷⁹⁸ Павлуцкий Г.Г. Древнейшие храмы Чернигова // Там само. – Т. II. – М.: Типография Г. Лиснера и Д. Собко, 1910. – С. 47-58.

⁷⁹⁹ Павлуцкий Г.Г. Киевские храмы домонгольского периода и их отношение к византийскому зодчеству // Там само. – С. 29-36.

⁸⁰⁰ Павлуцкий Г.Г. О происхождении форм украинского деревянного церковного зодчества // Там само. – С. 47-58.

⁸⁰¹ Там само. – С. 49.

⁸⁰² Новицкий А.П. Черты самобытности в украинском зодчестве // Там само. – С. 59-72.

⁸⁰³ Там само. – С. 60.

⁸⁰⁴ Там само. – С. 68.

⁸⁰⁵ Там само. – С. 70-71.

⁸⁰⁶ Горностаев Ф.Ф. Строительство графов Разумовских в Черниговщине // Там само. – С. 167-212.

⁸⁰⁷ Павлуцкий Г.Г. О церковных постройках в стиле "Empire" Полтавской губернии // Там само. – С. 37-46.

⁸⁰⁸ Бережков М.Н. К истории Черниговского Спасского собора // Там само. – С. 1-28.

⁸⁰⁹ Добровольский П.М. Иконостас Введенской церкви архиерейского дома в Троицком монастыре // Там само. – Т. III. – С. 88.

⁸¹⁰ Горностаев Ф. Иконостас кисти Владимира Боровиковского // Там само. – С. 167-212.

⁸¹¹ Дроздов В.Г. О царских вратах Екатерино-Покровской церкви в Чернигове // Там само. – С. 88; Лобов П. Собор Рождества Богородицы в Козельце // Там само. – С. 121-123.

⁸¹² Каталог выставки Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове / Под ред. П.М. Добровольского. – Чернигов: издано на средства проф. Д.Я. Самоквасова, 1908. – 54 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Айналов Д. 7, 8, 13, 16, 38, 81, 117, 142, 143, 174-175, 177, 204, 211, 213, 216, 217
- Алепський Павло 23
- Алпатов М. 176
- Алякритський М. 203
- Амвросій 202
- Антоній 53, 220
- Антонов В. 188
- Антонович В. 31, 39, 45-48, 52, 53, 65, 83, 98, 101-105, 107, 123, 128, 136, 147, 148, 156, 162, 177, 185, 190 92, 197, 226
- Антонович Д. 10, 127
- Антонович Є. 17
- Апостол Д. 84
- Арістов М. 82,
- Асеєв Ю. 12
- Астряб М. 86
- Афанасьєв В. 16
-
- Бабенко В. 204
- Багалій Д.С. 33, 78-80, 91, 98, 104, 151, 156-161, 166, 176, 197, 198, 201, 202, 207, 213
- Баженов Л. 14, 73
- Баранович Лазар 24
- Батюшков П. 123
- Бережков М. 82, 84, 219
- Берлінський М. 26, 27
- Біднов В. 90, 209

-
- Білецький О. 9, 165
Білоконь С. 12, 17
Біляшівський М. 49, 53-55, 64, 66, 67, 108, 132, 152, 198, 205
Богословський Б. 168
Болховітінов Євгеній 26, 116
Боплан Г.-Л. 23
Боровиковський В. 220
Брайчевський М. 12,
Буслаєв Ф. 171, 183
Бутник-Сіверський В. 168
Бухальська М. 16
- Варлаам (Ясинський) 111, 116
Василенко В. 49
Василенко М. 52, 53, 106
Васильківський С. 169
Вельмін С. 67
Верменич Я. 13, 14
Вестерфельд А. 121, 212
Вечерський В. 16
Вздорнов Г. 13
Вінокур І. 16
Вирський Д. 163
Вишневецькі 111
Вовк (Волков) Ф. 45
Володимир Мономах 113
Володимир Святославич 114
Войцехівська І. 13
Врубель М. 112
- Гавриїл (Розанов) 87, 88, 170
Гаврилюк С. 15

- Галятовський Іоаникій 24
Гейденштейн Р. 23
Гермайзе О. 101
Гирич І. 14
Гізель Інокентій 23, 111
Голландський П. 52, 69
Голубєв С. 12, 60, 117
Голубовський П. 104
Голубцов О. 39
Гонта Іван 137
Горбик В. 14
Гордєєв Д. 168
Горностаєв Ф. 213, 214, 216, 217, 219, 220
Грабар А. 176
Грабарь І. 130, 135
Григор'єва Т. 14
Гроздов А. 92
Грушевський М. 7, 8, 11, 13, 16, 33, 63, 77, 98, 118, 123-127, 135, 138, 148-150, 163, 177, 204, 226
Гульдман В. 53, 70
Гуржій О. 13
- Данилевич В. 65, 69
Дашкевич М. 46, 52, 53, 55
Дашкевич Я. 13
Денисенко Г. 14
Деревицький О. 37
Димитрій Ростовський (Туптало) 24
Дітеріхс М. 69
Дмитрієвський О. 39, 214
Дмитрієнко М. 13, 17
Добровольський Л. 64, 69, 83

-
- Довгорукий М. 93
Добровольський П. 84, 214, 220
Довнар-Запольський М. 67, 213
Доманицький Н. 54, 55, 64
Доронович М. 72
Дорошенко Д. 98, 185
Дорошенко П. 53, 54
Драгоманов М. 45, 107
Дроздов В. 85, 216, 220
Дьомін О. 88
- Єрмаков Є. 69
- Ернст Ф. 10, 127, 130
Ертель О. 68
- Жданович Я. 153
Житецький І. 47, 105
Жолтовський П. 110
- Забелін І. 183
Завадовський П. 155, 219
Завітневич В. 48, 60, 67, 207
Загоровські 114
Закревський М. 28, 116, 120, 186
Заремба С. 14
Зарецький А. 204, 207,
Земський Ю. 73
- Іваневич Л. 16
Іванишев М. 27

Іконников В. 9, 49, 34, 35, 99, 100, 147

Іларіон 53

Інокентій 202

Іоанікій 53

Істомін М. 56, 108-111, 120, 133, 134, 147, 192-194, 198, 199, 202

Каковкіна О. 18

Калакура Я. 14

Калнишевський Петро 86, 155, 156

Кальнофойський Атанасій 23, 121

Каманін І. 9, 39, 46, 52-54, 56, 59, 68, 69, 72, 105, 107-108, 110, 129, 147, 191

Камерон Чарльз 84

Каргер М. 11, 115, 176, 186

Карпінський К. 216

Карсим І. 15

Кеппен П. 27

Кіян О. 14

Кирило Александрійський 113, 114

Кирилов І. 24

Кирпичников О. 37, 161, 189

Ключевський В. 34, 35

Коваленко Г. 84, 86

Коваленко О. 12, 15, 152

Ковпаненко Н. 16

Козловський І. 82

Колесник І. 14

Коллі Л. 92

Колосок Б. 107

Компан О. 12

Кондаков Н. 7, 10, 12, 13, 37, 38, 88, 91, 117, 164, 167, 171-174, 176, 189, 190

-
- Коренюк Ю. 16
Кордт В. 53, 191
Корнілов В. 16
Корноухов Є. 84
Короткий В. 14
Косов Сильвестр 23
Костомаров М. 31, 98, 99, 147
Косцюшко-Валюжинич Д. 92
Коцюбинська Н. 168
Кочубей В. 65
Кравченко В. 76
Крайній К. 15, 62
Крижанівський С. 28
Кричевський В. 67, 139
Кузьмін Є. 9, 10, 12, 52, 54, 64, 127, 132-136, 144, 148, 155, 178
Кулаковський Ю. 47, 67, 88, 91, 128, 191, 213
Курас Г. 15
- Лавровський М. 161
Лазаревська К. 10, 150
Лазаревський О. 10, 16, 31, 39, 46, 47, 49, 52, 53, 83, 104, 149-152, 176
Лазарев В. 176
Ланглуа Ш.-В. 34
Лашкарьов П. 7, 13, 47, 60, 62, 117-120, 148, 186, 187, 191, 192, 195
Лашков Ф. 92
Лебедев А. 203
Лебединцев П. 17, 39, 47, 48, 115-117, 120, 148, 188
Лебединцев Ф. 47, 104, 134
Левитський І. 209
Левицький О. 16, 39, 46, 47, 49, 52-54, 56, 59, 68, 103-107, 147, 151, 192, 214

- Линниченко І. 88
Лілеєв М. 82
Лобов П. 220
Логвин Г. 16, 127, 175
Ломоносов М. 24
Лукомський В. 153
Лукомський Г. 153
Лук'янов І. 108
Лясота Р.-Е. 23
Ляскоронський В. 52, 53, 69, 82, 83
- Мазепа І.** 111, 116, 125, 135, 196, 209, 210, 214
Макаренко Д. 16
Макаренко М. 7, 9, 10, 12, 16, 40, 85, 127, 154-156, 176, 216
Макарій 23
Максимович Г. 82
Максимович М. 27, 45, 46, 50, 97, 116, 147
Малиневська В. 15
Малишевський І. 48, 60, 185
Манчіні О. 23
Маркевич А. 89, 91-93
Маркевич М. 28
Маркевич О. 88
Марков М. 28, 82
Мартос О. 88
Матях В. 14
Мацюк О. 16, 125
Машуков В. 80, 90, 209
Мердер А. 67, 68
Милорадович Г. 84
Миславський Самуїл 25
Міллер Д. 151, 158, 166,

-
- Мілеєв Д. 145, 217
Могила Петро 23, 111, 120, 135, 146, 210
Модест 199
Модзалевський В. 10, 12, 64, 84, 86, 151-153, 176
Молчановський Н. 52, 53, 192
Монастирлі Х. 92
Москвич Л. 16
Мурашко М. 30, 111, 112
Мурашко О. 132
Мурзакевич М. 87-89, 188, 189
- Нарбеков В.** 206
Нарбут Г. 153
Наріжний С. 13
Непомнящий А. 14
Нікітенко Н. 17, 116, 117
Ніколаєв В. 196
Нікольська К. 168
Ніколайчик Ф. 53
Новицький О. 16, 130, 217-219
Новицький Я. 90
- Острозький К.** 134
Острозькі 111
Осьмак В. 52
- Павлов П.** 37, 184, 188
Павлова О. 17, 18
Павловський І. 53, 85
Павлуцький Г. 7, 10, 16, 31, 38, 40, 49, 52, 55, 56, 59, 63, 64, 105,
127-132, 135-137, 148, 155, 178, 207, 208, 210, 211, 213, 216-219
Падалка Л. 86, 209

- Палієнко М. 16
Пархоменко В. 86
Петро І 145
Петров М.І. 8, 10, 12, 13, 16, 40, 47, 49, 52, 59, 61, 62, 69, 118, 119-123, 134, 140, 144, 146, 148, 165, 195, 206, 214
Петров М.Н. 34, 161
Печьонкін Н. 92
Пінчук Ю. 14
Пічета В. 90
Платонов С. 34
Побожій С. 17, 18
Погодін М. 183
Погребняк Яким 107, 137
Покровський А. 204
Покровський М. 189, 212, 214, 215
Полуботок П. 209
Потебня О. 78, 161, 168
Потульницький М. 14
Похилевич Л. 28, 53
Походяща О. 17
Прахов А. 13, 16, 17, 37, 60, 103, 111-114, 118, 120, 128, 147, 166, 167, 175, 190
Прохоров В. 188
Прусевич О. 72, 211
Пуцко В. 12
Пучков А. 16
- Радзивілл Я. 212
Ражен М. 121
Реєнт О. 14
Редін Є. 7, 8, 9, 13, 37, 40, 80, 81, 117, 159, 164-167, 174-176, 180, 201-203, 205, 211, 212
Репін І. 111, 169

-
- Різниченко В. 64
Розов А. 185
Розумовський К. 65, 84
Розумовські 150, 219
Ролле Й. 72
Романовський В. 14
Ростовцев М. 91
Русов О. 80
- Савва В. 82
Савицький П. 152
Самоквасов Д. 214
Самокиш М. 169
Сангушки 111
Сарбей В. 14, 16
Сементовський М. 28, 120, 185
Сеницький О. 92
Сеньобос Ш. 34
Сидор О. 16
Симашкевич М. 71, 72
Симон 207
Симоненко І. 15
Синявський А. 90
Сірко І. 208
Сіцинський Є. 7, 10, 16, 53-55, 64, 71, 104, 140 42, 192, 196, 197
Січинський В. 13, 124
Скальковський А. 28, 87, 88, 159, 170
Скворцов І. 116
Скирда І. 18
Скоропадський І. 209
Скоропадський П. 149
Славіна Т. 13

Сластьон О. 86, 105, 169
Смирнов Ф. 62, 185
Смирнов Я. 117, 211-212
Смолій В. 14
Смольянінов К. 89
Соколовський М. 215
Срезневський І. 183, 186, 188
Ставровський С. 27
Стасов В. 171
Стевен О. 92
Стеллецький Б. 69
Стельмах С. 14
Стороженко А. 49, 53, 59
Сторчай О. 17
Султанов М. 9
Сумцов М. 7, 8, 9, 40, 78, 80, 161-165, 168, 171, 176

Таран Л. 167
Таранушенко С. 10, 127, 141, 168
Тарновський В. 220
Татищев В. 24
Теодорович М. 53, 74
Терещенко Н. 53
Терновський П. 60
Титов Ф. 60, 196, 198, 214
Толочко П. 12
Толстой І. 173
Трембицький А. 16
Трійницький С. 153
Трипольський М. 75
Тронько П. 14
Туманський Ф. 24

Тутківський П. 76

Удріс І. 16, 17

Уваров С. 8, 179, 183, 184, 188, 189

Уварова П. 51, 183, 199

Ульяновський В. 14, 16

Уманець Ф. 53

Успенський Г. 37

Успенський О. 37

Успенський Ф. 88

Фальковський Іриней 25

Фармаковський М. 91, 217

Федорова Л. 14

Феодосій (Макаревський) 170

Філімонов Г. 186

Філянський М. 207, 208

Філарет (Гумільовський) 28, 81

Філіппенко Р. 16

Фотинський О. 54, 75

Франко І. 204

Халанський М. 203

Ханко В. 17

Хвойка В. 65, 69, 136

Хмельницький Б. 61, 83, 111, 125, 208, 209

Чацькі 114

Чубинський П. 31, 44, 45, 185

Шафонський О. 82

Швидько Г. 18

Шевченко Т. 28

Шелков І. 203

Широцький (Шероцький) К. 9, 10, 12, 16, 38, 64, 142-146, 148, 155, 176

Шльоцер А. 24

Шміт Ф. 16, 166-168, 176

Штейнгель Ф. 76

Шубравська М. 12

Щепотьев В. 86

Щербаківський В. 10, 16, 17, 55, 56, 59, 64, 86, 105, 127, 136-139, 148, 155, 178, 210

Щербаківський Д. 10, 64, 66, 127

Щербина В. 52-56, 65

Юра Р. 12

Юренко С. 18

Яворницький Д. 12, 79, 88, 105, 168-171, 176, 189, 190, 206-209, 213

Яворовський М. 72

Якубович В. 72

Яремич С. 54, 134

Ярослав Мудрий 187, 212

Яроцький Я. 75, 76

Ясновська Л. 15

Ящуржинський Х. 92

Наукове видання

Наталя КОВПАНЕНКО

**АРХІТЕКТУРНО-МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА
НА ДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ВІТЧИЗНЯНИХ
ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

Комп'ютерна верстка *Л.А. Зубець*

Підписано до друку 24.12.2013 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 17,9. Обл. вид. арк. 15,78.
Наклад 300 прим. Зам. 43. 2013 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.